

TURAI TÜNDE¹

BEILLESZKEDÉS ÉS KIILLESZKEDÉS, OTTHON ÉS OTTHONTALANSÁG
A TÁRSADALMI BEÁGYAZOTTSÁG ÚJRASZERVEZŐDÉSE A KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI HÁZI ÁPOLÓK MIGRÁNS
ÉLETÚTJÁBAN²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.3.1

ABSZTRAKT

A poszt szocialista országok munkavállalói számára lehetővé vált a rendszerváltást követően a globális háztartásiparba való belépés, a külföldi pénzforrásokhoz való hozzáférés, a korábbi szerepekből való kitörés és egy új identitás kialakítása. A származási és befogadó ország társadalmi adottságai olyan dinamikákat aktíválnak, melyek ezt a pályát nyitva tartják az olcsó *keleti* munkaerő részére, ám a migráns ápolói foglalkoztatás a rá jellemző strukturális tényezők és gender-jellemzők következtében rétegzett egyenlőtlenségekkel jár, melyek sajátosan meghatározzák a szektor alkalmazottainak életminőségét és lehetőségeit. A globális jelenségben részt vevők ugyan kényszerpályák szorításában, kontrollált mozgástérben és strukturális korlátozások között valósítják meg migrációs pályájukat, mégis cselekvő és hatással bíró aktorokként tekintek rájuk. Ez a megközelítés láthatóvá teszi ugyanis, hogy a kelet- és közép-európai migráns nők milyen módokon hozzák meg döntéseiket az adott keretek között, hogyan tágitják azokat vagy szorulnak bele, hogyan szabják magukra, valamint azt is, mindezek miképpen befolyásolják őket, és hogyan hatnak vissza korábbi kapcsolataikra, gyakorlataikra, értelmezéseikre. Tanulmányomban azt tárom fel, hogy a migráns életrészes milyen helyet foglal el a személyes életútban, hogyan kapcsolódik a korábbi életképzésekhez és élettapasztalatokhoz, milyen új kereteket rendel az egyéni életlehetőségekhez, miként formálja újra az egyén társadalmi környezetét, hogyan képződnek az idegenség és az otthon kategóriái a migráció során, vagyis: milyen beilleszkedési utakat és útvesztőket járnak be a kelet- és közép-európai háztartási alkalmazottak, illetve ezt milyen kiilleszkedési folyamatok kísérik.

Kulcsszavak: női migráció, integráció, rétegzett egyenlőtlenség, informális gazdaság, idősgondozás, globális háztartásipar, otthon, idegenség-képzetek

1 Az MTA BTK Néprajztudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

2 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

INTEGRATION AND DISINTEGRATION, HOME AND PLACELESSNESS:
REORGANIZING THE SOCIAL EMBEDDEDNESS OF EASTERN AND CENTRAL EUROPEAN MIGRANT NURSES

ABSTRACT

After the regime change, post-socialist workers have been able to enter the global household industry, to get access to foreign funds, and to break out from previous roles and develop a new identity. The social and economic characteristics of the country of origin and the host country activate such dynamics that keep open this sector for cheap labor coming from the global East. The employment pattern of migrant nurses results in stratified inequalities due to the structural factors and gender characteristics of this job, so this specifically defines the quality of life and opportunities of employees in this domain. Though migrant care workers are affected by many compulsory and structural constraints, they have an impact on their own migration paths, thus they can be looked at as influential actors. This approach makes it possible to observe how East and Central European migrant women make their choices within the given framework, how they expand and reframe these or even how they are affected by the constraints. Moreover, we might discover how they have impact on the global phenomenon of migration, and how all these reformulate their previous relationships, practices and interpretations. In this paper, I intend to understand the role of the migration stage in the life spans of these women, to describe how it relates to earlier life stages, and experiences, how it shapes individual life opportunities, how migration reorganizes the social environment of an individual, and how the categories of home and stranger/other are constructed. That is, what kind of paths are taken by Eastern and Central European household employees during their migration career during integration into the host country and the inevitable distancing from their society of origin.

Keywords: female migration, integration, stratified inequality, informal economy, elderly care, global household industry, home, otherness-concepts

BEILLESZKEDÉS ÉS KIILLESZKEDÉS, OTTHON ÉS OTTHONTALANSÁG

A TÁRSADALMI BEÁGYAZOTTSÁG ÚJRASZERVEZŐDÉSE A KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPAI HÁZI ÁPOLÓK MIGRÁNS ÉLETÚTJÁBAN

BEVEZETÉS

A globális ápolói ágazatba a közép- és kelet-európai nők az 1989-es rendszerváltást követően léptek be, egy már megformált tendenciához kapcsolódtak, amely ázsiai és latin-amerikai sortársaik révén működő és elfogott társadalmi gyakorlattá vált a globális gazdaságban. A háztartási munkák migránsok részére történő kiszervezése a tőkeerős lakossággal bíró országokban ekkorra már több évtizedes előzménnyel bírt. Az ágazat keretei és legfontosabb jegyei kimunkáltak voltak, ám a közép- és kelet-európai nők fokozatosan növekvő megjelenése újraformálta a piacot. A tartósan távollévők mellett megjelentek a cirkuláris migránsok, sőt mi több, ez utóbbiak új munkarendet alakítottak ki, és rotációs/váltásos rendszerben kezdték ellátni ápolói feladataikat, hogy a folyamatos mobilitásnak köszönhetően ugyanannyi időt tölthessenek a küldő és a befogadó országokban. Az eltérő munkaformák különbözőképpen hatnak a gondozói munka strukturális jegyeire, a munkavégző szubjektív körülményeire, a munkaadó és a munkavállaló interperszonális kapcsolatára, valamint a transznacionális mozgásban érintett térségek társadalmaira rövid és hosszú távon egyaránt. A globális gondozói szektorban a kelet- és közép-európai nők többféle térségben és különféle formákban dolgoznak, így a körükben végzett többszinterű etnográfiai kutatás lehetőséget teremtett arra, hogy párhuzamos megfigyeléssel kövessük nyomon a globális rendszerben végzett ápolói tevékenység univerzális jellemzőit, valamint a különbözőségeik okait és következményeit.

Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy magyar és román nők között végzett terepmunkám alapján feltárjam a gondozásban foglalkoztatott külföldiek befogadó országba való beilleszkedési lehetőségeit és mintázatait, illetve az ezzel egy időben lezajló kibocsátó társadalomból való kiilleszkedési folyamatokat is. Az alábbi kérdésekre keresem a választ: a migráns életszakasz milyen helyet foglal el a személyes életútban, hogyan kapcsolódik a korábbi életképzésekhez és -tapasztalatokhoz, milyen új kereteket rendel az egyéni életlehetőségekhez, miként formálja újra az egyén társadalmi környezetét, milyen formális és informális kapcsolódási lehetőségeik vannak új közegükben, milyen közelség–távolságszabályozó gyakorlatok részesei, hogyan képződnek az idegenség és az otthon kategóriái a migráció során? Összefoglalóan: milyen beilleszkedési utakat és útvesztőket járnak be a kelet- és közép-európai háztartási alkalmazottak, illetve a migráns életforma következményeként milyen eltávolodási dinamikák zajlanak le ezzel párhuzamosan?

A háztartási és az ápolási munka globális térbe való belépése a stratégiai gazdasági szektorok átalakulását jelzi, valamint ezek újratermelésében játszik szerepet, melyekben új mintázatok figyelhetők meg, éppen a női migrációs tendenciák mentén (Sassen 2006). Phizacklea (1997) azt hangsúlyozza, hogy nem nemzetközi, hanem sokkal inkább globális kölcsönös függésként szükséges értelmezni azt a jelenséget, melynek keretében

a nők a függőség intézményesült formáiba szorulnak bele. Yeates (2009) migrációs ipari komplexumként értelmezi a globalizálódott gondozási láncot és általában a globálisan szervezett reprodukciós munkamegosztást. Lan (2006) a világrendszer hierarchiájában társadalmi osztály, etnikai hovatartozás és társadalmi nem alapján kategória-rétegződést figyel meg, ami az együttműködés és a kölcsönös függés terméke ugyan, de az egyenlőtlenséget fenntartó, strukturált és rétegzett másságképzés mentén. Parreñas (2001) a szóban forgó szektor legnagyobb kibocsátó országát, a Fülöp-szigeteket vizsgálja, ahonnan az 1960-as évektől tömeges női migráció indult meg a fejlett világ felé a reprodukciós ágazatba: háztartási munkákat végeznek, gyerekekre vigyáznak és öregeket gondoznak. A Fülöp-szigeteki nőket ezért a globalizáció szolgálóinak nevezi. Úgy véli, a nemzetközi szinten megvalósuló reprodukciós munka megosztását a globális kapitalizmus, valamint a kibocsátó és a befogadó országokra jellemző nemi egyenlőtlenségek alakítják. Parreñas szerint a globális rendszer a Fülöp-szigetek lakosságát exportalapú gazdaságként kezeli, és a tömeges migráció ennek a pozicionálásnak a terméke.

A szociális ellátórendszer hiátusai és a migrációs csatornákon keresztül elérhetővé vált olcsó női munkaerő tehát teret nyitott egy sajátos gazdasági ágazatnak. Az utóbbi félévszázadban a globális térben megformálódott egy újszerű háztartásipar és gondozási rendszer, ami annak ellenére, hogy többnyire az árnyékgazdaságban és az informális szférában fejt ki tevékenységét, szerves része a globális gazdaságnak. Meghatározó jegyei az alábbi tényezők együtthatásának a következményei: a munkavégzés társadalmi terének intim jellege; a munka gender-tartalmakkal való felruházottsága; erőteljesen érzelmi, illetve személyes és kölcsönös függőségen alapuló kapcsolat alkalmazó és alkalmazott között; valamint a gondozói munkának minden más foglalkoztatási területtől különböző logikája (Lutz 2008). A gondozói tevékenység tehát piacosodott, árucikké vált, monetáris értéket kapott, vagyis átkerült a reprodukzívól a produktív szektorba, és ez újrakonfigurálta a gazdasági tereket (Anderson 2000, Ungerson 2004, Parreñas 2006, Zimmerman et al. 2006).

Az olcsó migráns női munkaerőnek a gondozási szektorba való áramlása/áramoltatása az 1960-as évektől kezdődött, és az 1970–1980-as évekre már globális méreteket öltött (Andall 1997, Levitt 2001, Repak 1994, Cheng 2006, Lan 2006). Ebbe a folyamatba kapcsolódtak be tehát az általam is vizsgált kelet- és közép-európai nők. A munkaerőpiacnak egy olyan szegmensébe léptek be, ahol már migránsok tevékenykedtek, vagyis amit a helyiek a külföldiek számára tartottak fenn/nyitva, és magukon hordozták már a rétegzett egyenlőtlenség jegyeit. A poszt szocialista politikai és gazdasági folyamatok következtében a közép- és kelet-európai térség újrapozicionálása zajlott le, aminek következtében új migrációs dinamikák alakultak ki. A kezdeti erőteljesebb férfi kivándorlás után a női részvétel egyre jelentősebbé vált a migrációban, és ez új transznacionális mintázatokat eredményezett (Koser–Lutz 1997, Lutz 2011, Tolstokorova 2008, 2009, Santini et al. 2010). Az általam vizsgált társadalmakban is lezajlott a kivándorlók profiljának megváltozása: román kutatók az 1990-es évek közepére datálják a női jelenlét masszív növekedését a migránsok körében, ami a 2002-es vízumliberalizációt követően tovább fokozódott (Sandu 2006, Toth–Toth 2007); magyar kutatók ennél későbbiként, a 2008-as gazdasági világválság eredményeként észlelik a migrációs trendek változását (Blaskó–Gödri 2014, Blaskó 2016).

A globális jelenségben részt vevő személyek ugyan kényszerpályák szorításában, kontrollált mozgástérben és strukturális korlátozások között valósítják meg migrációs pályájukat, mégis cselekvő és hatással bíró aktorokként tekintek rájuk. Lutz (2011) megállapításaival egyetértve a társadalom nem látható, rejtett zóná-

iban (háztartás) dolgozó 'új szolgáltatók' nem egy rendszer (globális munkaerőpiac) áldozatai és nem is egyéni aktivitásuk következményeinek az elszünetedői, hanem e kettő interakciójából kinövő tendencia szereplői. Ez a megközelítés láthatóvá teszi ugyanis, hogy a kelet- és közép-európai migráns nők milyen módokon hozzák meg döntéseiket az adott keretek között, hogyan tágítják a lehetőségeiket vagy szorulnak bele a szükségszerűnek vélt kényszerhelyzetekbe, másrészt pedig vizsgálhatóvá válik az is, hogyan szabják magukra és miképpen befolyásolják a kerettényezőket, illetőleg hogyan hat ez vissza korábbi kapcsolataikra, gyakorlataikra, értelmezéseikre. Az elemzés során az átalakított társadalmi létezés és a személyes életút ilyen módon való megközelítése segítségünkre lesz a globális tendencia sajátosságainak feltárásában, melynek fókuszába a továbbiakban az integráció kerül.

A migrációkutatásoknak egyik kiemelt fontosságú területe az integráció kérdésköre. Soysal (1994) a bevándorlókkal kapcsolatban két intézményesült elvet különböztet meg: a nemzeti szuverenitást és az egyetemes emberi jogokat. Ezek a kapcsolódásnak és a valahova tartozásnak (*belonging*) két eltérő modelljével vannak összefüggésben. Meglátása szerint a 20. század történelmében két modell különböztethető meg: a nemzeti állampolgárság, mely a kulturális hovatartozást területi fogalmakhoz kapcsolja; valamint a poszt-nacionális állampolgárságot, mely esetében az egyéni jogok kerülnek előtérbe, és a transznacionális struktúrák és diskurzus kerekednek felül. Soysal az integráció helyett az inkorporáció kifejezés használatát javasolja. Az előbbi ugyanis a beilleszkedés és a befogadó társadalom megelégedettsége szempontjából kerül értékelésre, ami nem feltétlenül mérvadó a külföldiek kapcsolódásának mérésére új közegükben. Véleménye szerint függetlenül attól, hogy a bevándorlók mennyire alkalmazkodnak és adaptálódnak a fogadó társadalom mintáihoz, bevonódnak a jogi és szervezeti struktúrákba, és számos aktivitás formájában részt is vesznek benne. Brubaker (2006) a nemzetállam jelentőségét hangsúlyozza a migránsok befogadásával kapcsolatban. A nemzetállamot ugyanis nemcsak intézményes és szociálpszichológiai realitásként fogja fel, azaz kifinomult módozatként a politikai és társadalmi tagság szervezésére és tapasztalására, hanem ideaként és ideálként is egyben. Éppen ezért a bevándorlók, vagyis a nemzeti ideálképtől eltérő *mások* befogadására korlátozott a hajlandóság. Legyen szó akár a nemzeti, akár a poszt-nacionális modellről, az asszimiláció nem szívesen látott integrációs forma, érvel Joppke (2008) az állampolgársági tagság európai koncepcióinak vizsgálata során. A nemzet irányába elkötelezettek elképzelése alapján az asszimiláció lehetetlen, nemkívánatos, ugyanakkor veszélyes a nemzet etnokulturális szövetére nézve; a poszt-nacionalisták szerint pedig azért nemkívánatos és fölösleges is az asszimiláció, mivel megsértené az egyén méltóságát. Bár az asszimiláció jelentősége csökkent, illetve a kutató szerint a nemzetállam is hanyatlóban van az egyetemes emberi jogok fokozott előtérbe kerülésével, az állampolgárság rendszere fontos tényező marad a migránsokkal szembeni attitűdökben. Sassen (2000) a globalizáció és a szuverenitás vizsgálata során arra a megállapításra jut, hogy a globalizáció ugyan átalakítja a politikai-hatalmi viszonyokat, de nem redukálja a nemzetállam szerepének jelentőségét, ugyanis ebbe a rendszerbe ágyazódva, ennek közvetítésével és együttműködésével bontakozik ki gazdasági dinamikája. Sok vita és elmélet került kidolgozásra az állampolgárság értelmezése során, melyek közül itt most csak néhányat említettem. A téma összetettségét jól mutatja Schmitter Heisler (2007) áttekintése, aki tanulmányában rámutat az értelmezések sokféleségére, és felsorolja a szakirodalomban előforduló megközelítéseket, típusokat: kulturális állampolgárság, rugalmas állampolgárság, diaszporikus állampolgárság, transznacionális állampolgárság, fragmentált állampolgárság, poszt-nacionális állampolgárság.

Az állampolgárság, valamint az ebbe a rendszerbe kódolt jogok és jogosultságok az egyik legfontosabb földrajzi területhez kötődő szabályozó mechanizmus, mely kijelöli a csoporthatárokat, rögzíti egy adott országba való beengedés feltételeit, és kijelöli a preferált távolságot az újonnan érkezőkkel szemben a migrációpolitika által kontrollált gyakorlatok alapján. Az integrációnak viszont ez csak egy – még ha igen fontos is – lépcsője és formája. Az alábbiakban a teljes betagozódást, tehát az állampolgárság megszerzését megelőző folyamatokat helyezem előtérbe: a beilleszkedés társadalmi és kulturális *lépcsőfokaira*, árnyaltabb megvalósulási és elakadási formáira irányítom a figyelmet. Portes (1995) nyomdokait követve a migránsok beágyazottságát a befogadó és a kibocsátó társadalomban a kapcsolati (személyes kapcsolatok, normák, szankciók, elvárások, kölcsönösség stb.) és a strukturális (a társadalmi tagság különböző szintjei) beágyazottságon keresztül vizsgálom.

MÓDSZERTAN

Több országra kiterjedő néprajzi terepmunkát végeztem kelet- és közép-európai nők körében 2008-tól 2014-ig. Elsőként azt néztem meg, hogy a Magyarországra érkező erdélyi és kárpátaljai nők – mint a két legnagyobb kibocsátó csoport gondozási munkára – hogyan lépnek be az ellátórendszerbe, hogyan illeszkednek be munkaadók családjába, hogyan működnek együtt az érintett szereplők, és ez hogyan hat vissza életútjukra és önértelmezésükre. Interjúkat készítettem gondozókkal, gondozottakkal és megbízókkal a küldő és a fogadó országban egyaránt. A kutatást kibővítettem a Romániából és a Moldovai Köztársaságból Olaszországba irányuló tömeges női vándorlás tanulmányozásával: 2010-ben Olaszországban (Ancona, Marche régió), 2011-ben a Moldovai Köztársaságban (Kisinyov), 2010–2013 között pedig több romániai megyében (Bakó, Ilfov, Kolozs, Maros) végeztem terepmunkát többszöri kiszállással. 2010-től a Magyarországról elvándorló gondozókat is bevontam a vizsgálatba, aminek köszönhetően belátást nyerhettem az Ausztria, Németország, Svájc, Amerika és Izrael felé irányuló mobilitási tendenciákba is. Ebben a kutatási szakaszban is lehetőségem volt terepmunkát végezni szinte valamennyi említett országban.³

Kutatásom során főként mélyinterjúkat készítettem. A beszélgetés nyelve a kérdezett anyanyelve volt, tehát a magyar és a román nyelvet használtam.⁴ A terepmunka során összesen 199 interjúalannyal készült rögzített beszélgetés. Ezeket egy adatgazdag és terjedelmes terepnapló egészíti ki, amelybe a spontán beszélgetések, az interjú helyzetben fel nem vállalt történetek leírása és egyéb megfigyelések kerültek. Mivel a háztartási szektorban végzett munka az esetek jelentős többségében illegális, ritkábban részlegesen legális, a beszélgetések a bizalom és a felvállalhatóság érzékeny határmezsgyéjén zajlottak, és az anonimitás ellenére is sok információ csak a terepnaplóba kerülhetett be, melyet a rám bízott bizalmi elvárások alapján kezelek. Mindezen felül éltem a cybertér nyújtotta lehetőségekkel is. Az otthoni ápolást végző nők fizikai bezártságukat az internettel és a virtuális társaság kiépítésével tágtítják. Intenzív Facebook-életet élnek, sokat emaileznek és chatelnek. Több ilyen körbe is bevontak, aminek köszönhetően folyamatosan részese maradtam annak a transz-

3 A terepmunka felépítéséről, valamint az egyes terepeken végzett munka részleteiről és tanulságairól egy külön tanulmány készült, lásd Turai 2016a.

4 A tanulmányban szereplő román interjúrészletek a szerző fordításai. A fordítás következtében ezek a szövegek nem tartalmaznak sem nyelvjárási, sem élőbeszédi sajátosságokat, így a magyar nyelven készült interjúrészletekhez képes stilizáltabbnak fognak tűnni.

nacionális világnak, amit ebben a globális társadalmi térben maguknak teremtenek.⁵

MIGRÁCIÓ AZ EGYÉNI ÉLETÚTBAN: SODRÓDÁS ÉS VÁLASZTÁS

A terepkutatás eredményeinek bemutatását a globális gondozói pályára kerülés/lépés folyamatának bemutatásával, valamint a munkakörbe való integrálódás fokozatainak és nehézségeinek a felvillantásával kezdem, melyek rávilágítanak a transznacionális mobilitásba kódolt korlátozó tényezőkre.

A globális ápolási szektorba való belépés a legkritikább esetben történik az idősgondozás és az egyéni pályamotivációk direkt kapcsolatából. A döntés keveseknél vezethető vissza arra a törekvésre, hogy azért indult volna el ezen az úton, mert itt vélte kiteljesedni tehetségét, és a saját életvágai alapján a munkaerőpiacnak ezen a területén látta a kibontakozási lehetőséget ön maga számára. A kivételes helyzetek közé sorolhatók azok, akik valamilyen súlyos betegség után az önfeláldozás és az élet mellett való elkötelezettség kifejezésének egyik formáját fedezték fel az ápolásban. Általánosnak viszont az mondható, hogy a nők többszörös áttételen keresztül jutottak el ide: a pénzhez való hozzáférés módja a külföldre távozás, a külföldre való kijutás feltétele a munkavállalás, a külföldön számukra nyitott társadalmi rés és leghamarabb elérhető pénzszerzési lehetőség az idősgondozás volt.

Melinda⁶ esete jól példázza a külföldre távozás és a gondozói pályára lépés motivációs háttérének komplexitását. Hosszas útkeresés után lépett ugyanis a migráns ápolók sorába. Odesszában tanult egyetemen, dicső oklevéllel végzett. Miután lediplomázott, Kárpátalján egy cipőgyárban kezdett dolgozni, majd hamarosan férjhez ment egy magyarországi férfihez, és gyermekük született. Mivel mindez 1989-ben történt, hosszas engedélyeztetési procedúra után hagyhatta el a Szovjetuniót. A fiuk alig töltötte be a három évet, elváltak. Melinda hazaköltözött falujába, ahol munkát már nem talált, de egyedül kellett gondoskodnia gyermekéről. A nagyszülei befogadták, és mivel már ápolásra szorultak, az unoka odaköltözése segítség volt számukra.

„Pont akkor váltam el a férjemtől négy év házasság után, és akkor három éves volt a gyerekem, ketten idejöttünk nagyapához. És nagyon nehéz időszak volt akkor, mert ahogy az ország szétesett, megszűnt a rubelpénz, akkor jöttek ezek a kuponok, akkor a milliók, annyira a pénznek nem volt értéke, úgyhogy át kellett teljesen mindenre állni, és senkinek munkája nem volt, egy nagy káosz volt az országba, még nem voltunk se teljesen Ukrajna, de még nem is váltunk le teljesen se a Szovjetuniótól. Az embernek a fejibe dől el minden. Mer mi még ragaszkodtunk volna ahhoz a rendszerhez, és itten bedobtak minket a mélyvízbe, munka nincs, éljetez, ki hogy tud.”

Nem tudott többé integrálódni az otthoni munkaerőpiacba a megváltozott körülmények között, így a transznacionális lehetőségeket igyekezett kiaknázni. A KGST-piacokra járt árusítani, ezzel egészítette ki a nagypapa nyugdíját, ami nem volt elégséges három fő eltartására, ráadásul a rossz nemzetgazdasági paraméterek között le is értéktelenedett.

„Tán még adtak valami kis nyugdíjt, és... és amikor csak tehettem, még akkor a KGST-piacok működtek, és mentünk Magyarországra ilyen-olyan kis áruval: kerámiaáru, akkoriba még nem tudom milyen szuvenírek, meg tudja a fene még micsodák. Azt vittük oda Magyarországra, és ott árultuk, és volt olyan,

⁵ Módszertani tapasztalataimról és dilemmáimról lásd részletesebben: Turai 2016a.

⁶ A tanulmányban szereplő valamennyi név fiktív a megkérdezettek védelme érdekében.

hogy csak 2000 forintot árultunk, de hát úgy örültünk neki, mer az akkoriba, még 10 évvel ezelőtt még sokat ért. [...] Nekem akkoriba ez volt, hogy jöttem-mentem Magyarországra, és a nagypapa nyugdíja, na, de hát az nem az enyém, jó, de hát abból is meg kellett éljünk. És ugye, mivel én vállaltam kézi kötést, akkoriba a boltok is azért eléggé pangtak az ürességtől, úgyhogy ilyen-olyan fonalat tudtak az emberek vagy a hölgyek szerezni, és akkor én felvállaltam, pulóverkötés, és éjszaka azt csináltam. Meg volt egy kis kertünk, akkor a kertből, amit megtermeltünk, akkor azt vittük a piacra, kis zöldség, egy kis gyümölcs. Tehát minimális kis valamik vótak, hogy éppen, hogy megéljünk valamiből. És 2000-be 200 forint gyerek-tartást kaptam.”

A KGST-piacok 1996–1997-ig nyújtottak bevételi forrást a határ mentén élőknek. Ezt követően beindult a mezőgazdasági szezonmunka, az úgynevezett „ugorkázás”, ami nemcsak az uborkaszedést foglalta magában, hanem egyéb terménybegyűjtést is.

„Utána? Utána megtudtuk, hogy a... a... a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei mezőgazdaságba keresnek idénymunkásokat órabérre az uborkába. És akkor... hát azt az egy-két évet, asziszem '96-tól '98-ig, míg nagypapa meghalt, akkor valahogy úgy át tudtuk vészteni, de miután nagypapa meghalt, utána már szabadabban mozogtam, és akkor rögtön mentem Szabolcs-Szatmár-Bereg megyébe az uborkába. [...] Csak szezonmunka, de úgy dolgoztam, hogy minden szezonba én tettem lefele, tartalékoltam, hogy a téli hónapokra is. Télen pedig maradt a kötés. Meg aztán majd jött egy-két olyan munkalehetőség itt a kávézóba, a helyi presszóba. Ugye háromhavonta... mer mindig rajtakapták a fiatal kis eladónőket, hogy hibáztak, és akkor ugye mindig kerestek helyettük másokat, és akkor mentem a kávéházba is dógozni télire. [...] Ez volt a téli. És akkor a nyári, ez öt éven keresztül mindig az uborkaforrás volt. Na, de az egészen novemberig húzódott, egész míg a káposzta- meg az almaszedés tartott, mi addig... jártam én, tudtam menni.”

Ötévi komoly fizikai megerőltetést igénylő szezonmunka után lépett a migráns gondozói pályára. Először helyettesként ugrott be, de mivel megkedvelték, és ő is megtapasztalta, hogy ez könnyebb és jövedelmezőbb, mint a mezőgazdasági idénymunka, integrálódott az ápolói szektorba. Sőt mi több, a professzionalizálódás felé is lépéseket tett azáltal, hogy tanfolyamot végzett, és az intézményesülés folyamatán is elindult azáltal, hogy kapcsolódott egy gondozásra szakosodott céghez, amelyiknek az adatbázisába is felvették. Életútjában tehát az idősgondozás pénzkeresésből hivatássá vált. Úgy tűnik, sikeresen integrálódott a munkakörbe. Ez mégis csak részleges beilleszkedésnek bizonyult: megmaradt illegális munkavégzőnek, nem lett részese a társadalombiztosítási rendszernek sehol, baráti kapcsolatai a származási országban meglazultak és az új helyen nem alakultak ki, otthonosságérzete bizonytalanná vált, vegyes kulturális hatások keresztüzében hovatartozása magyarázkozási igényel, etnikai azonosságtudata a kirekesztések és a pozitív diszkrimináció ambivalenciájában sérült és formálódott, lokális kötődései pedig részben feloldódtak, részben megerősödtek. Melinda esete tehát azt jelzi, hogy egy összetett rendszerbe való belépéskor a munkavégzés problematikájánál bonyolultabb összefüggések formálják a külföldiek pályáját a befogadó országban. Felmerül a kérdés, hogy az integrációnak milyen rétegei, gyakorlatai és mintázatai vannak, illetve a részleges tagságnak milyen lenyomatai és következményei mutatkoznak az egyéni életpályákban.

A HÁZI ÁPOLÓI MUNKA ÉS MUNKAVÉGZŐ HELYE EGY KÜLFÖLDI GAZDASÁGI RENDSZERBEN. A BEILLESZKEDÉS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

A külföldre érkező, ápolási munkát vállaló kelet- és közép-európai nők integrálódása a fogadó társadalom munkaerőpiaci struktúrájába korántsem akadálymentes folyamat, ahogyan azt az előző részben már láthattuk. A továbbiakban a befogadás tereinek és korlátainak, illetve a fogadó ország szereplővel való együttműködés mintázatainak a részletezésére kerül sor a terepmunka során megismert esetelemzések segítségével.⁷

A migráns ápolónők élethelyzetükből és munkájukból kifolyólag elsősorban a gondozott családjával és saját migránsszociális közösségük tagjaival érintkeznek. Ezek azok az elsődleges kapcsolatok, melyekkel a befogadó társadalomban együttműködnek, illetve amelyekről nagymértékben függenek. Tevékenységükkel egy tágabb rendszernek, a jóléti ellátórendszernek a részeseivé válnak. Hivatalosan nem elismert tagság ez, a kapcsolat sem szerves a rendszer további komponenseivel, a gondozott érdekében viszont kialakulhat együttműködés egyéni kezdeményezésre közöttük. A globális humán erőforrásra építő ápolási gyakorlat sajátosságából adódóan a migráns tölt legtöbb időt az időssel, egész napos jelenlétével figyelemmel kíséri hogylétét, így ő tud legtöbbet egészségi állapotáról, és ő az, aki segít állapot fenntartásában vagy a hanyatlás folyamatának lassításában. Terepmunkám során közvetlen kapcsolatot a házi segítő és az egészségügyi rendszer képviselői között szinte csak Olaszországban tapasztaltam. Itt, ha nem is intézményesült az együttműködés, elterjedt gyakorlata van annak, hogy az orvosok konzultálnak a házi segítővel, kórházi ápolók összedolgoznak velük, gyógytornászok és fizioterapeuták betanítják őket stb. A gondozók bizalomról és elismerésről számoltak be, bár ennek a kapcsolatnak a feltétele a legalább alapszintű nyelvtudás. A családtagok is támogatják a direkt kapcsolatot a gondozók és a helyi egészségügyi intézmények tagjai között, pozitív értéktartalmak kísérik ezt az együttműködési formát. Valószínűleg a migránsok körében általánossá vált privát asszisztensi⁸ gyakorlat indokolja Olaszországban ezt a nyitottságot és részleges – ám többnyire informális – befogatói attitűdöt a külföldi nem szakképzett segítőik irányába.⁹

Ezen a terepen többen is beszámoltak arról, hogy gondozói tevékenységük elején az egészségügyi rendszer tagjaitól tanultak meg injekciót adni vagy inzulint adagolni, tehát olyan mindennapi szakfeladatok ellátására tették alkalmassá őket hivatalos szakemberek, amelyek elvégzésével a házi ápolók valamelyest tehermentesíthetik a helyi egészségügyi intézményeket. Súlyos betegeknel több szereplő bevonása számos esetben szükségszerűvé válhat. Kórházi tartózkodás idején a migráns ápolók és a szakszemélyzet együttműködése gördülékenyen zajlik, – hallgatolagos megegyezésen alapuló – munkamegosztás figyelhető meg közöttük. Bár a kórházi protokoll szerint a család által megbízott segítő csak lelki támaszt nyújthat, és minden további feladatot a kórházi alkalmazottak végeznek, a gyakorlatban ez nem így történik. A terepmunka tapasztalatai azt mutatják, hogy azoknál az időseknél, akikről tudják, hogy van fizetett ápolójuk, nem törődnek a testi higiéniával, az ételt csak beteszik a szobájukba, de nem tekintik feladatuknak az arról való gondoskodást, hogy tényleg meg tud-

7 Párhuzamként említendő Hobson és szerzőtársainak (2015) összehasonlító elemzése (Spanyolország, Svédország), akik a fogadó társadalom szociális rendszerének és a migránsok képességeinek egymásra hatása felől értelmezik a globális gondozási szektort.

8 Az ún. privát asszisztensek részleges szakképzéssel rendelkező, önálló vállalkozóként vagy gondozásra szakosodott cég megbízottjaként dolgozó külföldiek.

9 A migráns ápolók munkatípusairól (bentlakásos gondozó, váltásos bentlakásos gondozó, részmunkaidős ápoló, privát asszisztens) és ezek jellemzőiről lásd Turai 2016b.

ja-e azt enni, illetve az infúzió felügyeletét is lazábban kezelik. Ezt a kooperációt kölcsönös érdekeltség kíséri: a kórházi alkalmazottak számára előny, mivel terheket ruházhatnak át, a migráns ápolóknak pedig lehetőség, mert így alakul ki az a niche az ellátórendszerben, ami munkahelyet jelent számukra. Az összedolgozás tehát könnyedén megvalósul, viszont a munkafeladatokat kodifikáló szerződések és a különböző aktorok közötti kooperáció formális szabályozásának hiányában megoldatlan kérdés, hogy a felelősség megosztása hogyan kíséri az informális munkamegosztást.

A kórházi együttműködésnek egyéb mintázatai is vannak. A személyzet és a *badante*¹⁰ munkáját leggyakrabban a családtagok egészítik ki, ők igyekeznek leváltani a gondozót időnként, hogy pihenési lehetőséget biztosítsanak számára. Amennyiben ezt nem tudják vagy nem szándékoznak megoldani, de az alkalmazott kimerülésének elkerülését szem előtt tartják, más szolgáltatásokat vesznek igénybe. Felicia például a kórházi személyzeten kívül önkéntesektől kapott segítséget, Irina mellé pedig privát asszisztenst fogadtak, akit pluszba fizetett a család arra a pár órára, amíg ő hazamehetett átöltözni, tisztálkodni és aludni egy keveset.

Emma arról számol be, hogy a családnak úgy nyújtott segítséget tanulékonyságával, hogy a gondozottjához járó fizioterapeutától elleste a feladatsort, és két hét után át tudta venni a munkáját, amivel megkímélte alkalmazóit a további kiadástól, amit a szakembernek kellett fizetniük.

Adriana egészségügyi érdeklődése és nyitottsága miatt olaszországi ápolói tevékenysége alatt sok szakfeladatot elsajátított. Mivel maga is átvitt egy súlyos betegségen, nagyobb hajlandóság volt benne a nehéz esetek elvállalására. Ennek következtében került olyan helyzetekbe, amikor komolyabb problémák megoldására is vállalkoznia kellett. Így a migráns ápolói közösségben ő azon kevesek közé tartozik, aki mesterséges lélegeztetést és táplálást is tud végezni, injekciót és infúziót ad, katétert cserél. Szaktudása és a súlyos betegek felé irányuló empátiája kiemeli társai közül.

„Tehát kell áldozatokat is hoznod az életben. És ezeket meghozva sok problémámat megoldottam, és mentem előre, tehát olyan akadályok nélkül, hogy én nem vagyok rá képes, nem akarom, nem tudom, hogy sikerülni fog-e nekem. Tehát először, amikor kezdtem orrszondát tenni, az orvos betette egyszer, betette kétszer, azután mondtam az orvosnak, hogy engedje, hogy csináljam egyedül. És mondta, jó, jó, mondta, kétszer velem együtt csinálod, az én jelenlétemben, és harmadjára egyedül.”

„És akkor még volt 2–3 nap, hogy elvigyék a mentővel a kórházba, hogy megoperálják. És akkor azt mondtam a háziornosnak, aki jött, hogy laborvizsgálatokat csináljon, és azt mondtam: 'Ha adnak Önök nekem 2 hetet, hogy megpróbáljam injekcióval, ahogy volt már más páciensem is, akit elvittem közel 2 évig úgy, hogy injekcióval ettettem, minden vitaminozva és jól átgondolva, mondom, feljavul ebből az állapotból.' Miután az orvos rámnézett, és megkérdezte: 'Képes vagy?' Vagyis: meg tudom csinálni? [...] És megkérdezte, hogy képes vagyok-e, vagyis, hogy tudom-e vinni ezt tovább, hogy helyrejöjjön. És mondtam: ahogy én látom, igen, mert volt már más páciensem is, akivel majdnem 2 évig csináltam injekcióval.”

10 A külföldi idősgondozókra használt olasz kifejezés. A szerződésekben használt megnevezés a házi segítő/együttműködő (*collaboratrice domestica*), a hétköznapi szóhasználatban viszont a *badante* kifejezés van forgalomban, amit a 2002-es 189-es törvény 33. paragrafusán alapján használnak jogi kategóriaként személyi segítséget nyújtó bevándorlóokra. A szó eredete az 1900-as évek elejére vezethető vissza, akkor állatokra vigyázó személyekre használták. (Degiuli 2010, 774–775) Beszélgetőtársaim a *badante* olasz kifejezést magyarították szolgaként és személyi ápolóként egyaránt, azaz van pejoratív színezete is a szónak.

Liliana többéves privát asszisztensi munkája során jó ismeretségi kapcsolatba került a kórházi személyzettel, és olyan szinten nyerte el a bizalmukat és megbecsülésüket, hogy az egyik alkalmazójával felmerülő konfliktushelyzetében az ő pártjára álltak. Gondozottjának lánya ugyanis azzal vádolta meg, hogy a műtőből kihozott apja azért lett rosszul, mert ő megrongálta a szondákat. Az ügyeletes orvoshoz fordult Liliana segítségért, aki minden további nélkül levette róla a felelősséget, és elszánt rágalmozóját, aki a rendőröket is ki akarta hívni, lecsitította.

Kevésbé általánosnak és gördülékenynek mondható az együttműködés, de azért van rá több példa a többi európai országban is. A magyar ápolók ausztriai és németországi munkájuk során az együttműködésre nyitott orvosokkal való találkozásokról számoltak be, ám nem kielégítő német nyelvtudásuk komoly nehezítő tényező volt a többségük számára. Tapasztalataik szerint a családtagok bevonása nélkül a mutogatás és a szerény szókincs kevés ahhoz, hogy az orvos megfelelő ellátást biztosíthasson betegének, így a direkt kapcsolat a migráns gondozóval igen korlátozott. Ezzel szemben a Magyarországon dolgozó erdélyi és kárpátaljai nők az azonos etnikai csoport részeként könnyűszerrel tartanak kapcsolatot az egészségügyi dolgozókkal, amennyiben a család ezt igényli. Esetükben a kommunikációs feltételek ugyan adottak, az akadályt viszont az jelenti, hogy váltásos rendszerben¹¹ dolgoznak, így egy-egy gondozó csak részleges információk birtokában van, és a megtanult plusz feladatok biztosításában a folyamatosság nem megoldható. Az egészségügyi rendszer azonban itt is számít rájuk, az orvosok számon tartják a jó reputációval rendelkező migráns ápolókat, és telefonszámukat rendelkezésükre bocsátják praxisukban azoknak, akiknek 24 órás segítőre van szükségük.

Izraelben a házi gondozóknak az ellátórendszerbe való integráltsága korlátozott és szűk körű. A családtagok végzik a gondozás logisztikai feladatait, és ők konzultálnak a szakemberekkel. Itt a házi ápolóknak többnyire háttérfeladataik vannak: számon tartják a vizsgálatok időpontjait, naplót vezetnek az idős állapotáról, végrehajtják az utasításokat, amiben az orvos és a családtagok megállapodtak. Az alábbi példák azt mutatják, hogy szakképesítés esetén sem jobb a helyzetük Izraelben a migráns gondozóknak.

Erika szakápolóként dolgozott Magyarországon, külföldre kerülve még annyi érintkezése sincs a szakmával, hogy közvetlenül elmondhassa a gondozottjával kapcsolatos meglátásait és tapasztalatait. Otthon, a négy fal között szakfeladatokat lát el ugyan, de mégis háztartási alkalmazottként tekintenek rá, és a szakintézményekkel való konzultálásban nem tartanak rá igényt.

Panninak is vannak előzetes tapasztalatai, ugyanis végzett önkéntes munkát itthon a Vöröskeresztnél, de migráns ápolóként neki is csak a felügyelet és a végrehajtás tartozik a feladatkörébe az idős egészségi állapotát illetően.

„És az összes többi olyan dolgot, ami az Eszter egészségi állapotával kapcsolatos, azt mind a lánya intézi. Tehát ő megy a szemésvorvoshoz, ő megy a szíves orvoshoz, mikor kontrollra kell menni, és ezt ők intézik. [...] Persze, elmegyek én velük, de sok szerepem ott nincs.”

Kata szintén egészségügyi alkalmazottnak tanult, és van is gyakorlata ebben. Őt az alkalmazó család jobban bevonja az egészségügyi szakemberekkel való kommunikációba, de ezt inkább személyes és nem szakmai megbecsültségének az eredményeként érte el.

¹¹ Váltásos ápolási rendszerben két, ritkán több ápoló dolgozik egy családnál, és többnyire egy havi turnusokban váltják egymást a munkavállalók.

„– Nem. Azt Peti szokta letelefonálni a doktornőjével, a fia, és akkor ők jönnek, és úgy megyünk le együtt dokihoz meg mit tudom én.

– Te beszélsz az orvossal vagy csak hallgatod?

– Szoktam neki mondani, szoktam neki mondani, hogy... például volt olyan, hogy egy időbe nagyon sokat aludt. És akkor én mondtam a doktornőnek. És akkor mondta a doktornő, hogy ez lehet a gyógyszertől vagy... Nem tudom, hogy megemelte akkor a gyógyszert? Vagy valami ilyesmi vót. És akkor mondta, hogy valamék gyógyszerből többet kap, és lehet, hogy azér. De amikor elvette tőle, akkor is volt ilyen, és akkor egy időbe figyelni kellett a vérnyomását, mert akkor adott a vérnyomására egy gyógyszert, és akkor csináltam azt, hogy én írtam egy papírra a vérnyomást meg a cukrot meg minden ilyeneket. És akkor mikor mentünk le, akkor vittem magammal a füzetet, és akkor megmutattam neki, hogy most ennyi volt, ennyi volt, ennyi volt a vérnyomása.”

A vizsgálat alapján elmondható, hogy a migráns nők tömegeinek külföldi jelenlétét munkájuk teszi lehetővé és munkájuk legitimálja, azt láthatjuk mégis a gondozási szektorban foglalkoztatottak esetében, hogy szakmai integrációjuk részleges és fragmentált. Informális kezdeményezések következményeként sor kerülhet a bevonásukra bizonyos mértékig, de ennek társadalmiasulása kezdetleges és nem tekinthető általánosnak, még ha ez a gondozottak szempontjából nézve is számtalan előnnyel járna.

A befogadó társadalom munkaerőpiaca egyik alsó szegmensének, a háztartásiparnak a megnyitása nem jelenti tehát azt, hogy a társadalmi struktúra további részei is készségesek az újonnan érkezők beengedésére. Az ápolói foglalkoztatással járnak minimális jogosultságok, ahogyan azt a munkaszervezés bemutatása során már ismertettem, a további előrelépésre azonban már csak az állampolgárság megszerzésével járó folyamaton való elindulással (letelepedési engedély, állampolgárság) lenne lehetőség. Ám ebbe a foglalkoztatásba részben formálisan van kódolva a korlátozás (pl. Izrael migrációpolitikája), részben pedig szubjektíven, ugyanis az így dolgozó nők jelentős többsége átmenetinek tekinti külföldi tartózkodását, és hazatérést tervez. Ezért nem is tesznek erőfeszítéseket annak érdekében, hogy strukturálisan jobban integrálódjanak, nem tájékozódnak megfelelő módon, vagy eleve kizárják magukat azáltal, hogy kivetettként gondolnak magukra, és nem is próbálkoznak azzal, hogy javítsanak helyzetükön. Nagyobb érdeklődést mutatnak a kapcsolati beágyazódás irányába, ami egyszerre oka és okozója annak, hogy migráns életükben az informális szerveződés és problémamegoldás domináns szereppel rendelkezik.

INFORMÁLIS KAPCSOLATHÁLÓ ÚJRASZERVEZÉSE A TRANSZNACIONÁLIS ÉLETHELYZETBEN. EMBERI NYERESÉGEK ÉS VESZTESÉGEK

A migránsok társadalmi helyzetének megértéséhez – az előbbiekben tárgyalt formális struktúrába ágyazódás mellett – az informális kapcsolathálóba való beágyazottságuk megvizsgálása is szükséges. A transznacionális élet komplexitása miatt az alábbiakban kitérek mind a befogadó társadalom tagjaival való interperszonális kötések kiépítésének formáira és lehetőségeire, mind pedig a származási közösségben hátrahagyott kapcsolatháló átalakulásának dinamikájára és következményeire.

A legnagyobb és legszélesebb kapcsolathálót a helyi lakossággal az Izraelben dolgozó magyar nők körében találtam. Megkönnyíti helyzetüket, hogy ez nem igényel külön nyelvtudást, ugyanis a zsidó társadalomból

a magyarul beszélőkkel alakítanak ki barátságokat. Az ápolók kapcsolathálójában csomópontszerepet játszó Andi a migráns és nem migráns magyarok programjainak szervezésében is kulcsszereplő, ezért a két hálózat összekapcsolása könnyűszerrel valósul meg általa. Facebook-csoportot is létrehozta ezzel a céllal, ami informáltságot, kommunikációt és az ismeretségek tartósságát biztosítja. Mivel közösségüket és szemléletüket az egzotikum-diskurzus formálja, nem szűkülnek be a munkájukból és élethelyzetükből adódó nehézségekbe, hanem nyitottsággal és érdeklődéssel keresik a kapcsolódási lehetőségeket a helyiekhez.¹² Az elemzés azt mutatja, hogy a befogadó társadalomnak egy kisebb szeletével van érintkezési lehetőségük. A magyarul beszélő és a kevésbé ortodox lakosság mutat hajlandóságot befogadásukra, illetve azok, akiknek van valamelyest nosztalgiaja a magyar hagyományok és családjá magyar múltja iránt.

„És... és az nagyon... tehát itteniek... tehát volt akihez fordulnod, volt, akihez szólnod, és ez nekem kialakult az egész, egy ilyen társasági élet itt. Annak ellenére, hogy nagyon kevés a szabadidőm itt. De ami szabadidőm van, én azt megpróbálom szabadon eltölteni. [...] Metapeletekből¹³ épp azért az én tapasztalatom is az, hogy... szóval az én tapasztalatom az, hogy ugye én nagyon sok mindenkit ismerek, nagyon sok mindenkivel tartom, tartottam a kapcsolatot, és állandóan engem keresnek. Én hozzám elég sok infó el szokott jutni, és én elég sok infóba tudok segíteni. És én azt vettem észre, nekem az jött le, hogy nagyon sokan engem azért... nem azért keresnek, mer énvelem mint személlyel szeretnének jóba lenni, hanem azért akarnak velem jóba lenni, mer éntőlem sok infó van, és énvelem jó jóba lenni. Érted? Az ember ezt érzi, erre rájön. A... De viszont ami csoportot én kialakítottam magam körül, abba nincs ilyen. Ezek itt élők. Ha már bekerül metapelet, volt már ilyen, hogy bekerült metapelet, érdekes helyzet volt. [...] Nagyon sokan úgy jönnek, hogy valamit várnak, hogy biztos azért vagyunk egy csoportba, mer azok adnak valamit. Érted? Nem, nincs ilyen. Mi jól érezzük magunkat, és kész, pont, ennyi.” – magyarázza Andi a kapcsolatait.

A cirkuláris migrációban dolgozók szakaszosan tartózkodnak külföldön, és kevesebb szabadidejük van, mint a tartósan kint lévő társaiknak. Emiatt kapcsolatépítési lehetőségeik is korlátozottabbak. A Magyarországra jövő határon túliak többnyire arra törekszenek, hogy itt élő rokonaikkal, kitelepült családtagjaikkal találkozzanak. A nyugat-európai országokban (terepmunkám alapján: Ausztria, Németország, Svájc) munkát vállalók a lokális integrációban mutatnak igyekezetet, bár az idegen nyelv hiánya komoly akadályt jelent. Biztonságérzetüket (segítségkérés lehetősége, illegális munka miatti feljelentés elkerülése barátságos érzelmek kialakításával) és szociális komfortjukat szolgálja a szomszédokkal való ismeretség és jó viszony kialakítása, illetve néhány egyéb kapcsolat is a tágabb környezetből.

„Vagy megérkeztem, és már volt, hogy a szomszédok átjöttek, már köszöntek, érted, már üdvözöltek, hogy: jaj, örülök, hogy itt vagy, meg satöbbi, satöbbi. Hogy visszajelzéseket is kaptam, hogy igen. Mikor ott voltunk, és a bácsival sétáltunk, akkor köszöntek, mosolyogtak az emberek. Mi előtte voltunk egy ilyen... utcapartinak lehet nevezni, és akkor megismerkedtem, és már az, tudod, mikor mentek a kocsival,

12 Az interjúk elemzése során diskurzusok vizsgálatát is elvégeztem. Terepmunkám alapján három diskurzus figyelhető meg: áldozat- és szenvedéssdiskurzus (olasz–román migrációs tér), egzotikum-diskurzus (izraeli–magyar migrációs tér), etnocentrikus diskurzus (közép-európai migrációs tér). Ezek részletes elemzéséről lásd Turai (2014).

13 Izraelben használt kifejezés a külföldi idősgondozókra. A szó eredeti jelentése nevelőnő, dada. Jelentésköre az 1950-es években bővült, amikortól már nemcsak gyerekekre vigyázó nőkre vonatkozik, hanem általában mindazon személyekre, akik ápolással, gondozással foglalkoznak. (<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/metapelet>) Hétköznapi szóhasználata kevésbé pejoratív, mint az olasz *badante* kifejezés. Amennyiben negatív tartalmat kap, úgy a külföldi státuszra és a társadalmi hierarchia alsó rétegeihez való tartozásra utal. E két ország kivételével a többi helyen nem talákoztam társadalmilag sztereotizált megnevezéssel, inkább a terminushasználat bizonytalansága a szembetűnő.

már bólintottak, és mosolyogtak, ez jó érzés volt. Jó érzés volt, hogy nem rideg arcokat látsz, hanem visszamosolygó arcokat látsz, mosolygó embereket látsz, köszönnek neked. Természetesen nem vártad el, hogy neked köszönjenek, hanem te mentél, és már te köszöntél. Vagy a boltba az eladónő mindig mosolyog, ugye, és kedves. És ez egy... Vagy elmentünk a templomba, mindig volt... vagy... az, hogy van egy ilyen szokás, hogy megfogjuk egymás kezét, köszönünk egymásnak, hogy békesség vagy mit tudom én, és olyan jó érzés volt, úgy érezted, hogy befogadtak, úgy érezted, hogy nem néznek ki, hogy te nem más vagy. Egy mosolygó arc, egy mosolygó ember már megkönnyíti a helyzetet, hogy jól érezd magad ott, ahol vagy.” – sorolja a Németországban dolgozó Edit a kapcsolatalakítási alkalmakat és élményeket.

Az Olaszországban élő román ápolónők intenzív társasági életet élnek a diaszpórán belül, de viszonylag kevés kötődésük van a többségi társadalomhoz, és azok is inkább csak munkakapcsolatok (korábbi és aktuális munkaadók és családtagjaik). Bár rövid idő alatt elsajátítják az olasz nyelvet, így ez nem jelentené akadályát a kommunikációnak, az egymás iránti nyitottság kölcsönösen limitált. A privát asszisztensi státuszt elérők körében vannak azon kevesek, akiknek letelepedési és integrálódási esélyeik megnövekedtek, és ők azok, akik nagyobb erőfeszítést tesznek annak érdekében, hogy kapcsolathálójukkal a helyi társadalom irányába terjeszkedjenek. Az idősgondozók többsége beéri azzal, hogy mindennapos izoláltságát az etnikai közösségen belül enyhítse; pozíciójából kifolyólag nem tud vagy nem is törekszik társadalmi osztálya körén kívül terjeszkedni; helyzetértékelése és hazafelé mutató jövőtervei nem motiválják arra, hogy megküzdjön a diszkrimináció további megtapasztalásának veszélyével és az integráció nehézségeivel; illetve a román–olasz migrációs térre jellemző diskurzusban kidolgozott áldozatszereppel összhangban is van a részleges integráltság és az ebből adódó megpróbáltatások. Sajátos kettősséget építenek ki ezek az ápolónők: a befogadó országban megpróbálják megteremtteni az idealizált premigrációs életet tárgyakkal, ételekkel, szokásokkal, szövegekkel, miközben a származási országot elárasztják a nyugati életstílust szerintük reprezentáló fogyasztói javakkal, úgynevezett civilizációs eszközökkel és modern, *nyugati* tárgyakkal.

A hétköznapi életük nagyobb részét a gondozottal és családtagjaival töltik, így a globális egyenlőtlenségek és kirekesztési/befogadási mechanizmusokról ezekben a háztartásokban és mindennapi társas érintkezésekben szintén meghatározó tapasztalatokat szereznek. A foglalkoztatás és az együttélés állandó alkufolyamat mentén valósul meg, melyre mindkét félnek van ráhatása, de az egyensúly és egyenlőség nem jellemzője ennek az interperszonális kapcsolatnak, a háztartási munka státuszából kifolyólag a migráns munkavállalónak a cselekvési tere lényegesen kisebb.

Az informális kapcsolatokban az erőviszonyok megteremtésének és ezeknek a hétköznapi életben érzékelhetővé tételének az eszközei a bérezés, a munkafeladatok megállapítása/szabályozása, a személyes szabadság kontrollálása és a távolság-közelség szabályozása. Sokféle módja van ezeknek: az ápoló nevének figyelembe nem vétele és megváltoztatása, lakóterének és mozgásának minimalizálása és ellenőrzése, a személyes preferenciák mellőzése, a magázás, a leminősítés, az együtt használt idő és tér egyirányú szabályozása, a közös programok egyoldalú meghatározása stb. A kelet- és közép-európai nőkkal készített interjúkban és a magánbeszélgetésekben két alaptéma, az étkezés és a szexualitás állandóan felbukkant, mintegy szimbolikusan leképezve társadalmi helyzetüket. Ezeken keresztül tűnik számukra leginkább elmondhatónak a befogadásuk, az integrációjuk, a szeretet tapasztalása, a gondoskodás élménye, a biztonságérzet, valamint a kirekesztés, a

megalázás, a szenvedés, a honvágy. Az eredmények azt jelzik, hogy háztartási alkalmazottként az étellel való tevékenységük, illetve nőként a szexualitásuk külföldi létük során mindvégig a fókuszban marad, amíg ebben a szektorban vannak alkalmazásban.¹⁴

Migrációs pályájuk során az ápolónők kevéssé vagy legfeljebb részlegesen integrálódnak a befogadó társadalomba, miközben az otthoni közegből fokozatosan *kiiratkoznak*. Megtörténik ez formálisan is, hiszen az otthoni munkakapcsolat megszűnésével a szociális és egészségügyi ellátórendszerből kisodródnak, kivéve azon keveseket, akik magasabb biztonságigénnyel rendelkeznek, és áldoznak arra, hogy plusz befizetés ellenében ne szűnjenek meg biztosított jogulságaik. Időskorukról már végképp nem tudnak gondoskodni, jelenbeli anyagi szükségleteik és a családi igények lemerítik erőforrásaikat, nincsenek abban a gazdasági helyzetben, hogy előremutatón építkezessenek. Társadalmi kapcsolataik is meglazulnak otthon külföldi tartózkodásuk miatt. A tartósan távol lévők elektronikusan tudják tartani a kapcsolatot otthoni barátaikkal, illetve rövid nyári látogatósaik alkalmával, melyekre nem kerül sor minden évben. A cirkuláris migrációban részt vevők csak kicsivel vannak kedvezőbb helyzetben, de ők is kívül maradnak a folyamatos információáramláson, a helyi eseményeken ritkábban tudnak részt venni, és a találkozási lehetőségek is redukálódnak.

Móni például a családján belül meg tudta őrizni a transznacionális élet során is a kapcsolatai minőségét úgy, hogy nem élnek át veszteséget, de ugyanez a tágabb környezetre már nem érvényes.

„Egyedül mondjuk a barátnőim, azok hiányoznak. Mer ugye, gyerekeimet meg tudom látogatni, unokáimat meg tudom, meg ugye, jönnek oda hozzám. De a barátnőim megszokták, hogy együtt megyünk erre-arra, meg látjuk egymást, meg köszöntjük egymást, most őnekik hiányzom inkább, a baráti körnek.”

Jutka özvegyé válása után intenzív közösségi életet alakított ki magának otthon, nemzetiségi klubba járt, rendezvényeken tevékenykedett, rendszeresen találkozott barátaival. Váltásos külföldi munkája miatt kéthetente otthon tud lenni ugyan, de ez mégis törést okozott társadalmi életében.

„Van egy horvát klubunk, és akkor minden héten egyszer megyünk oda, próbálunk, énekóra van, próbálunk. Hát sokat járunk, rengeteget megyünk szerepelni külföldre is, mindenfelé megyünk, sokat. [...] Mer egyszer én tudok menni, egyszer meg a másik, a váltóm. [...] Na, most hazudnék, ha nem mondanám azt, hogy rengeteg mindenből kiestem, mán olyan szempontból, hogy már azt se tudom, hogy ki él, meg ki nem él. Na most, ugye, ilyen szempontból is ugye hátrány. Mer elmegyek két hétre, és akkor például ha összefutok ismerőssémmel, és valamikor munkatársam volt, mikor mondja, ez is meghalt, mondom: 'Mit, ez se él? Hát – mondom – nem is tudtam.' 'Hát persze, nem voltál itthon akkor két hétig.' [...] Szóval sok mindenből azér kimaradtam. Dehogynem! Azér sok mindenből.”

Egyfajta köztes helyzetbe kerülnek: se ide, se oda nem tartoznak igazán. A be- és kiilleszkedés párhuzamosan és töredékesen valósul meg. Felmerül a kérdés, hogyan hathat ez vissza idegenség-élményükre és otthonosság-érzetükre. A tartós, de mégis átmeneti vándorlás hogyan írja újra az egyén tagságát és tartozását a pszicho-szociális közeghez és földrajzi-politikai térséghez? Hogyan tudja elhelyezni magát egyénként a globális mozgásban, hogyan találja/teremti meg a *helyét* a transznacionális hatások által átalakított terekben, hogyan értelmezi újra kötődésének tárgyát/irányát/eszközét? A következő részben ennek elemzésére kerül sor.

¹⁴ Mindezek kifejtése szétfeszítené a jelen tanulmány kereteit, de a téma fontossága indokolja részletes bemutatását egy későbbi írásban.

VALAHOL OTTHON LENNI A VILÁGBAN? AZ OTTHON ÉS AZ IDEGENSÉG KATEGÓRIÁINAK ÚJRATEREMTÉSE A MIGRÁNS NŐK ÉLETÚTINTERJÚIBAN

A kutatás eredményei alapján elmondható, hogy az idegenségérzet teljes eltűnéséről még azok sem számoltak be, akiknek az integráltsága előrehaladott a befogadó országban, és letelepedést terveznek, legfeljebb azt tudták megerősíteni, hogy jobban érzik magukat ott, jobban szeretik a migráció következményeként kialakult új életüket, és több előnnyel jár számukra külföldi tartózkodásuk.

Liliana például nyolcosztályos végzettségével Romániában csak a mezőgazdaságban tudott dolgozni, de olaszországi élete új perspektívákat nyitott számára: bentlakásos gondozóból eljutott a privát asszisztensi státuszba, megbecsültnek érzi magát, és jobban keres, mint valaha. Integrációját viszont családtagjai fékezik. Férje is, gyerekei is haza akarnak költözni, így lehetőségei arra korlátozódnak, hogy kint tartózkodásának idejét hosszabbítsa, ameddig csak lehet.

„De ő [a fiam] állandóan azt mondta nekem, hogy azt akarja, hogy hazaküldjön engem, mert azt mondta, hogy ő azt akarja, hogy a gyerekei tanulják Románia történelmét. Vagyis: 'Azt akarom, hogy az én gyerekeim románul tanuljanak, ne olaszul.' [...] Ő azt akarja, hogy előbb én menjek haza a gyerekekkel, mert két év múlva iskolába kell menjen. Én azt mondtam neki: 'Nem, anyukámé [értsd: fiam], nekem nincs kedvemre hazamenni. Én jól érzem itt magam, tudok itt pénzt keresni. Ha én hazamegyek, miből fogok élni? Én a mezőgazdaságba nem megyek vissza. Találhatsz egy jó tanárt az interneten, románul, és tanítja a gyerekeidet interneten.' [...] Végül mind haza fogunk menni, otthon mégiscsak jobb. Haza akarunk menni. Be kell, hogy fejezzük már azt a villát.”

A bentlakásos gondozók idegenség-tapasztalásának feloldódását több nehézség is akadályozza. Mindezekelőtt az a mindennapos realitás, hogy valakinél laknak, ahol nem alakíthatják a teret saját elképzeléseik szerint, a rendelkezésükre bocsájtott lakásrészben is korlátozott a szabadságuk, illetve térhasználati szokásaik fölött kontrollt gyakorol a gondozott. A folyamatos irányítás és utasítás a hétköznapi cselekvések területén (beleértve étkezést, öltözködést, időgazdálkodást stb.) hasonló hatással van. Nem mellékes az sem, hogy migránsként és családban élő foglalkoztatottként a határtartás és távolítás sokféle formájával szembesülnek nap mint nap. Ezeket kísérik ugyan befogadói gesztusok is, de nem érvénytelenítik az *idegen* státuszt.

Liza rutinos a migráns idősgondozói pályán. Hamar tájékozódik, és könnyen alakítja ki új kapcsolatait. Mégis így értékeli a Kárpátalján készült interjúban magyarországi tapasztalásait:

„Hogy őszinte legyek, amikor... mer így kell kimondani, amikor én egy idegen vagyok, teljesen idegen, és egy idegen részre megyek, ugye, nem tudom, hogy kiné megyek, az az idegen meg nem tudja, hogy milyen idegenyt fogad a házába.”

A gyergyói Erzsivel budapesti munkaadói kedvesek és befogadóak, igyekeznek bevonni őt a családi eseményekbe, az interakcióban mégsem tűnik el a távolság közte és alkalmazói között.

„Hát szerintem igen, befogadtak. Szerintem igen. [...] Hát nincs nekem az a pretencióm, hogy családtag legyek. És... szóval nem, most nem mondhatom azt, hogy kisebbségi érzés, de valami... van bennem egy olyan, hogy idegen vagyok... Ők, amikor összegyűlnek, van egy összejövétel vagy valami, mondom én, például a bácsinak a születésnapja, mert olyankor együtt a család... hát... hát én nem. Én nem voltam soha, nem voltam soha, de nem is tudom, hogy hogy viselkednék. Nem tudom, nem tudom, nem tudom.”

Nem szeretem. Nem szeretek így a családba... nem tudom, idegennek érezném magam biztosan. Tudom, hogy biztosan idegennek érezném magam."

A partiumi Szilvia több európai országban ápolt már időseket, így volt alkalma fejleszteni rugalmasságát, alkalmazkodóképességét és kapcsolatalakítási képességét más kultúrákhoz tartozókkal. Beszélgetésünkben az idegenségélményét a munkára irányuló kérdések során hozza szóba, vagyis ő társadalmi státusza kapcsán tapasztalta meg a kivülmaradást/rekedést.

„Pedig ez nem szégyen. Abszolút nem szégyen. Pénzért mész effektíve. Honvágyad van, és az borzasztó, és az olyan, mint a katonaságnál, gondolom, hogy számolod a napokat, hogy 10-9-8-7-6-5-4-3-2-1, start haza, ez benne van a pakliba. És nagyon outsiders vagyunk, bárhol legyünk, Magyarországon is, ott se vagyunk otthon, bár az osztrákok talán még kedvesebbek hozzánk, mint Magyarországon."

Az otthon és a haza kategóriái nem földrajzi, területi paraméterektől függenek, nem a mindennapi élet működtetéséhez szükséges mozgások lokalizálásából épülnek fel. Interjúk sokasága tanúskodik arról, hogy többéves tartózkodás adott fizikai térben sem feltétlenül termeli ki az otthon/haza tartalmait. A tartós távollét a származási országtól meggyengíti a kapcsolatot az otthon jelentései és a földrajzi egység között, de ez sem a térhasználat megváltozásának következtében történik elsősorban, hanem sokkal inkább a szociálpszichológiai és kognitív tényezők átalakulása okán, mint például az előbb bemutatott kiilleszkedés és az új közegbe való beilleszkedés korlátozottsága és részlegessége miatt.

A külföldön való élet egyik első hatása az otthon kérdéskörére e kategória rétegzettségének felszínre kerülésében és az egyes elemek különválásában érhető tetten. Míg a származási országban a lakás, a szociális közeg és az ország egymásba épülve képezik ezt a kategóriát, az új lakhelyre kerüléssel ezek a tényezők kezdenek különválni egymástól, és új viszonyok rendeződnek közöttük. Az interjúk során korántsem egyértelmű, hogy a megkérdezettek számára mi az *otthon*, és *hol* van. Kifejtést és magyarázkodást igényel. Különböző szinteket és szempontokat említenek, majd ezek alapján próbálják tisztázni a kérdezőnek és önmaguknak, hogyan is állnak ezzel.

Világos különbség mutatkozik meg e tekintetben az elemzésbe kerülő migrációs terek között, ami szoros kapcsolatot tart a már megismert diskurzusokkal. Olaszországban a román ápolónők áldozatként gondolják el magukat, szenvedésként élik meg kinti tartózkodásukat, diszkriminációról és megalázásokról számolnak be. Így nyilvánvalóan nehéz megtalálniuk/kialakítaniuk az otthon jelentéseit az új környezethez kapcsolódóan. Az országot nem, legfeljebb a lakást tekintik egyesek otthonnak, amennyiben jó bánásmódban részesülnek, és nagyobb problémáktól mentes interakcióban élik munkaadóikkal hétköznapjaikat.

„Én most itt úgy lakok, mint otthon a saját lakásomban. Csakhogy... hiányoznak a szeretteim, a... tudod, hogy van, az az én földem. De jól vagyok. Amint érted, hogy mit mondanak, mit beszélnek az emberek körülöttem, nem érzed magad bezárva, tudod. [...] Most, hogy besötétedett, hazamegyek. Megfogom itt a szakállánál [a gondozottat], és megpuszílom. Az ő lakásában vagyok, és mintha a saját házámban lennék. Amikor látom, hogy azt mondja nekem: 'te, maradj már nyugton, ne súrolj már annyit!' Én ha látok egy foltot a padlón, megyek, és feltörölöm. Nem? De ő: 'gyere, ülj le, Anica, hagyd már!'"

Az Olaszországban készült beszélgetésekben a *bőrönd* fontos szimbólumként tűnt fel: ez sűríti magába az egyén otthonosságát, és fejezi ki helyét az otthon és az idegenség skáláján. Szinte valamennyien beszámolnak

olyan munkaadóról, akinél ki sem pakoltak a bőröndjükből, vagy épp azzal érzékeltetik elbeszélésükben a kirekesztés tapasztalását, hogy arról számolnak be, nem kaptak helyet, hogy táskájukból kipakolhassanak.

„Nem nyitom ki a táskámat, csak két hét után, csak ha kibírok két hetet.” – magyarázza a több országot is már megjárt, és a diaszpórában tekintélynek örvendő Iolanda kolléganőinek.

Izraelben fordított a helyzet. Keveset beszélnek a munkájukról és a munkahelyükről, így a lakásról is, ahol mindennapjaikat élik. Annál nagyobb hangsúlyt kap viszont az ország, a kirándulásaik, a megtanult és megtapasztalt érdekességek. Különlegesnek és értékesnek tekintik a tágabb környezetet, így szívesen kötődnek hozzá, és elsősorban a szeretetüket fejezik ki – időnként akár a szerelem nyelvezetével, ami a fokozás és a rajongás megnyilvánulása. Ezzel párhuzamosan pedig a Magyarországgal szembeni elégedetlenségnek is hangot adnak, amikor azt indokolják, hogy miért kellett elmenniük és a háztartásiparba kényszerülniük. Ez a két, ellentétes dinamika jól egészíti ki egymást, és azt eredményezi, hogy szülőhazájukat szívesen lecserélik egy másik *otthonra*, viszont a szűkebb környezethez, az informális rétegekhez továbbra is ott kötődnek, pótolhatatlannak tartják.

„Kiteljesedtem. Nekem ez az életem. Ez az, amire szerintem igényem volt, csak itt Magyarországon nem tudtam megfogalmazni, illetőleg nem is nagyon tudtam, hogy mi. Tehát teljesen más vagyok Izraelbe, mint itt. Én mindig azt mondom, az az otthonom. Tehát az otthoni otthonom, a lakásom, az a kicsi otthonom, Izrael meg olyan mint a nagy otthonom.” – fogalmazza meg sokakhoz hasonlóan Nelli.

Klarissz a folyamatot, az otthon átértelmezésének és a kötődések áthelyeződésének fokozatait teszi láthatóvá elbeszélésében.

„– Aki itt volt Izraelbe egy kicsivel is huzamosabb ideig, az meg lesz fertőzve. Az akármikor hazamegy, akármilyen jól érzi magát otthon, egy idő múlva jön egy olyan, mint a honvágy Izrael után. Sok olyan dolgot nyújt, ami... Télen-nyáron zöld, gyönyörű, és annyival másabb, mint Magyarország, hogy egyszerűen muszáj visszajönni.

– Neked hol van az otthonod?

– Nekem Miskolcon.

– És ott van az otthonérzeted?

– Igen.

– Vagy mit jelent neked az, hogy otthon?

– Nagyon szép a lakásom, úgy csináltam meg, ahogy szeretem, és ahogy tetszik. Igazán nagyon szép, és nagyon szeretem magát a várost is. De! Amióta a gyerekeim szanaszét vannak, mert a lányom elköltözött Miskolcra, a fiam külföldön van állandóan, külföldön dolgozik, és már az unokáim is felnőttek, és szanaszét, iskolákba járnak. Azóta, hogy egyedül maradtam, azóta kevésbé húz, mint azelőtt. Amíg a férjem élt, addig nagyobb volt sokkal a vonzás. De miután most Magyarországon meghalt az egész idősebb család... Én vagyok az öreg az egész családba. A férjemnek a testvérei, az én testvéreim, szüleim, mindenki meghalt. Így aztán...”

A várakozással ellentétben az egy adott etnikai csoporton belüli migráció sem eredményez nagyobb otthonosságérzetet. A határon túli magyarok magyarországi otthon-élménye nem sokban tér el a szintén cirkuláris migrációban részt vevő, más (többnyire német) etnikumú csoportoknál dolgozók másság-tapasztalatától.

Történik mindez annak ellenére, hogy erőteljes pozitív diszkrimináció észlelhető az azonos etnikai csoporton belül ebben a szektorban, ugyanis a nemzettest keleti részéből, tehát az egy adott földrajzi egységről való származást a magyarországi munkaadók összekapcsolják olyan tartalmakkal és értékekkel, melyek a vidékiség, a természetközelség és a tradicionális kultúra asszociációs mezejének részesei. Így a határon túliakat automatikusan naturalizálják, és azt feltételezik róluk, hogy alkalmasabbak a tradicionális feladatok – mint például az ápolás és házimunka – ellátására. Ez a kép a továbbiakban a nemzeti romantika és nosztalgia elemeivel és várakozásaival is töltődik, amivel maguk az érintettek nem feltétlenül tudnak azonosulni, bár kétségkívül ebben a státuszban megélik az ezzel járó piaci előnyöket, és igyekeznek kiszolgálni ezeket. Etnikai alapú hierarchiával tehát nem találkozunk ebben a diskurzusban, mégis termelődik *másság*: eltérő koncepciók eredményeként – centrum-periféria, fejlett-kevésbé fejlett, gazdag-szegény, civilizált-tradicionális ellentétpárok mentén – szerveződik a *határképzés* és *távoltítás/idegenítés* a nemzet különböző tagjai között.

Szépen feltárulkozik az interjúkból, mely tartalmak azok, amelyek kialakítják az otthon és a haza kategóriáit. Pár szempont az előző szövegrészekből is kiderült már, összegezve viszont ez vonható le következtetésként: a kapcsolatok (erős kötések), a beágyazottság (gyenge kötések sokfélesége), a méltóság megléte (megalázás nélküli élet), a szabadság (önrendelkezés, permanens kontroll hiánya), a perspektíva (kiteljesedés, jövőlehetőségek), a kultúrával való azonosság, néhány személyes tárgy, a kognitív eszmények és megtanult adottságok (emlékek, ősök, *gyökerek*, nyelv, szimbólumok, *anyaföld*), illetve ritkább esetben konkrét tájak járulnak hozzá ahhoz a belső realitáshoz, ami megteremti/kitermeli az individuum számára az *otthont* és tágabb értelemben a *hazát*. Amennyiben csak egy-két feltétel alakítható ki ezekből az új földrajzi térben, legfeljebb csak az otthonosság érzése érhető el, több elemnek szükséges meglennie ahhoz, hogy az *otthon*-érzet átruházódjék egy másik fizikai helyre.¹⁵

Krisztának sok migrációs tapasztalata van, több országban is vállalt már munkát. Bár nemzetközi léptékben tervezi pályáját, és ebben az értelemben messze túllép Magyarország határain, az élete többi területéről már szűkebb dimenzióban gondolkodik.

„Ez idővel alakul ki, hogy mennyiben érzem magam ott otthon. Ez megint csak a szimpátiától, mennyire vagyunk egy hullámhosszon, mennyire van meg a harmónia. A tudatba mindig benne van az, hogy nekem ott mindig fittnek kell lenni, tehát hogy azér a feladatomat ellássam, bármi legyen is, tehát soha, bármilyen ünnep van is, koccintunk, ott szinte soha egy korty alkoholt nem iszom, ez így benne van, a kötelességtudat az megvan. [...] De, hiányzik. Tehát ez az otthonom, ahol, ahol most vagyok, tehát Magyarországon érzem magam itthon, ez a hazám, és én ezt nagyon jól tudom, meg érzem is, de leginkább, ugye, a Sanyi [az élettársa] hiányzik, meg hát a kutyák. [...] Magyarország is hiányzik, mert itthon érzem, itthon vannak az embernek a gyökerei, tehát nekem Magyarországon vannak a gyökereim, itt születtem, itt van a múltam, itt van a családom, itt vannak az emlékeim. Bármennyire beszélek idegen nyelvet, akkor is csak magyarul tudom magam úgy kifejezni, ahogy szeretném. Tehát németül, hiába beszélek folyékonyan, akkor is van olyan, amit nem tudok úgy elmondani, ahogy én szeretném, azokkal a szavakkal, nem, nincs meg az a hatása, mint magyarul. Én... hiába éltem például Amerikába, több helyen voltam már, soha nem éreztem otthon magam. Még Svájc az, ahol még leginkább otthonosan érzem magam – ez a

¹⁵ Megjegyzendő, hogy az ápolók iskolai végzettsége, szakápolói képzettsége, életkora, a foglalkoztatás legalizálása, és általában családi állapota sem releváns az otthonosság/idegenség mintázatainak konstruálásában.

legjobb szó, nem otthon, csak otthonosan –, de Magyarország az otthonom, soha nem tudnék máshol élni. Kivéve, ami nagyon, nagyon tetszett, és ott el is tudnám képzelni az életemet, ha nem lenne annyira messze, az Erdély.”

Úgy tűnik, ez a munkaforma és életmód kevésbé alkalmas arra, hogy kialakulhasson egy teljesértékű, vagy legalábbis a korábbival valamilyen szinten egyenrangú új otthon az új közegben. Már csak azért sem, mert az érdekeltségek kevesek esetében helyezhetők át ebbe az irányba. A globális munkaerőpiacnak ebben a szektorában az időparaméterek a jelenhez kötődnek, nem sok esélye van a jövőre való koncentrálásnak. A háztartásiparban foglalkoztatott nőknek anyagi nehézségeik vannak, és az adott tényezők szorításában korlátozottak a lehetőségeik arra, hogy az aktuális problémák megoldásán felül még kialakíthassák az inaktív korok létfeltételeit egy új társadalomban és országban. A hosszú távú tervek tehát a származási ország felé mutatnak.

A kárpátaljai Brigitta külön apartmanban is lakott egyik gondozottjánál, mégis csak erre terjedt ki beágyazódása:

„Hát nem éreztem igazán az otthonomnak. Átmeneti szállás.” Holott: „Annyira én nem éreztem magamat idegennek, sőt még mindenféle mindenkinek igyekszem bebizonyítani, hogy hát összetartozunk.”

Az otthon elemeinek szétválása és különböző helyszínekhez való rendelése a hozzá kapcsolt érzések diverzifikálását vagy problematizálását eredményezi. A szélsőséges mintázatok: a valahol való tartós lét, de az odatartozás akadályoztatása; a valahol való tartós élet, de elkívánckozás onnan és elköteleződés a származási hely irányába. Az egyensúlyt teremtő megoldások: köztes lét és több helyhez való tartozás vagy a sehova se tartozás – „végső sorba a fele életemet ott élem le”.

Az erdélyi Marika egy igen szemléletes képben magyarázza el azt a köztes állapotot és csapdahelyzetet, amire többéves cirkuláris migrációra épülő munkavállalása utáni tartósabb kimaradása során eszmélt rá.

„Tehát otthon is zajlott az élet, tehát nem volt úgy, hogy unatkozom, vagy hogy egyszerű dolgok történnek, és nincs semmi érdekes változás az életbe. És mégis azért kialakult bennem egy olyan hiányérzet, kialakult bennem egy olyan hiányérzet, hogy valamerre visszavágytam Budapestre. Tudd meg, hogy vissza. Pedig hát a mi mozgásterünk, a mi társadalmi életünk kint gyakorlatilag nulla. Mert még az se nem fordult elő velünk, hogy... Egyetlen egyszer voltam egy moziba. Beülünk esetleg egy cukrászdába, annyi. Tehát még nem tudtam, még nem is voltam, nem is mersz úgy mozogni, nincs is úgy bátorságod, ismerethiány meg minden... Csak külső szemlélője vagy az egész budapesti életnek, csak külső szemlélő vagy. Az, hogy végigbámulsz itt-ott, elmész, bámulsz, gyakorlatilag egy külső szemlélő vagy – igaz? –, üvegen keresztül szemléled az egészet. És mégis, és mégis úgy visszavonzott. Úgy tényleg van ennek a városnak egy vonzása.”

ÖSSZEGZÉS: ÁTMENETI TÁVOLLÉT ÉS RÉSZLEGES INTEGRÁCIÓ... AVAGY A KÖZTES LÉT TAPASZTALÁSA

A posztoszocialista országok női munkavállalói számára lehetővé vált a rendszerváltást követően a globális háztartásiparba való belépés, a külföldi pénzforrásokhoz való hozzáférés, a korábbi szerepekből való kitörés és egy új identitás kialakítása. A származási és befogadó ország társadalmi adottságai olyan dinamikákat aktiválnak, melyek ezt a pályát nyitva tartják az olcsó *keleti* munkaerő részére, ám a migráns ápolói foglalkoztatás a rá jellemző strukturális tényezők és gender-jellemzők következtében rétegzett egyenlőtlenségekkel jár, melyek sajátosan meghatározzák a szektor alkalmazottainak életminőségét és lehetőségeit. A társadalmi élet újraszerveződésében és jelentésképző, diszkurzív mechanizmusaiban, a transznacionális létet befolyásoló kizárások és perspektívanýtások formáinak alakításában a migránsok is cselekvő szereplőként vesznek részt. E két hatás együttműködése szabályozza a külföldi munkavállalás és migráns élet megvalósításának feltételeit és mintázatait.

A magyar és román nők körében végzett terepmunka eredményei sok hasonlóságot mutatnak Parreñas (2008) következtetéseivel a migráns ápolók limitált területi és időbeli betagozódását illetően. Eredményei szerint a Fülöp-szigeteki nők a területi megfosztottságot (*placelessness*) tapasztalják a szegregáció, a kontroll és a korlátozás gyakorlatainak következtében mind a foglalkoztató családban, mind pedig a tágabb társadalmi színtereken, ami kihat az integráció folyamatára is. A külföldi munkavállalók a behatárolt társadalmi beilleszkedés miatt a kívülállóság érzetét élik meg (*nonmembership*) a befogadó országban, és nemkívánatos szereplőként ki vannak rekesztve a betagozódás lehetőségéből. A kelet- és közép-európai ápolónők tapasztalata is igen hasonló. Kutatásom során azt láthattam, hogy egyfajta köztes helyzetbe kerülnek: státuszukból kifolyólag a befogadó országban korlátozásokkal szembesülnek, szociális elszigeteltségbe kerülnek, intézményi és kapcsolati kirekesztettséget kell elszenvedniük, miközben tartós távollétükből kifolyólag a kibocsátó társadalomból kisodrónak, kimaradnak a jóléti jogosultságokból, beágyazottságuk fellazul, integráltságuk gyengül. A jelenség súlyosságának mértéke függ a migráció típusától (tartós vagy cirkuláris), a külföldön töltött időtartam hosszától, a migráció okaitól és a migrációs tervektől, a migráns családi kintlévőségeitől (kik távoztak vele, és kiket hagyott otthon), valamint a vándor személyes szociális – tájékozódási és kapcsolatépítői – készségeitől.

Az interjúk tanúsága alapján azt mondhatjuk, hogy az olasz egészségügyi szereplők nyitottak a külföldi – többnyire nem szakképzett és csak részben legálisan foglalkoztatott – házi ápolókkal való együttműködésre, mivel a potenciális segítséget látják bennük a rendszerben keletkezett hiátusok áthidalására. Az izraeli minta ettől eltérően azt mutatja, hogy bár a bevándorló ápolók igyekeznek kapcsolódni az idősellátó rendszer helyi aktoraihoz, ezt többnyire akadályozza a tevékenységükről alkotott koncepció, mely valós működésüktől eltérően nagyobb mértékben tulajdonít nekik háztartásvezetési, mintsem ápolási és betegellátási hasznosságot. Az informális kapcsolatokba történő beilleszkedés és a helyi társadalomba való integrálódási igyekezet viszont sikeresebb az Izraelben dolgozók esetében. Az Olaszországban munkát vállalók körében a diaszpóra építésének van nagyobb jelentősége, és csak a maradni szándékozók fektetnek több energiát a többségi társadalomba való beilleszkedésbe. A cirkuláris migrációt megvalósító ápolónők csak részlegesen érdekeltek abban, hogy a befogadó ország társadalmához és az idősellátó rendszer szereplőihöz kapcsolódjanak, miközben természetesen folyamatos mozgásuk korlátozza is őket ebben.

Az interperszonális kapcsolatok vizsgálata során jól hasznosítható értelmezési keretnek bizonyult Lan (2006) elemzése a társadalmi határok rétegzett konstruálásának gyakorlatairól a háztartásiparban. Az otthon falai között zajló határképzést (*boundary work*) globális kontextusba ágyazott identitáspolitikák és osztálykülönmek mikrokozmoszának tekinti. Az otthon ebben az értelemben globális egyenlőtlenségek és társadalmi különbségek találkozási pontja. Ezt az elméleti keretet továbbgondolva Lutz (2011) a közelség és távolság szabályozásának kulcsszerepét hangsúlyozza. Mivel ebben a relációban a magánélet láthatóvá, publikussá válik, az intimitás határainak kijelölése és menedzselése a konfliktusok elkerülésének és az együttműködésnek az egyik alapfeltétele. A családtagok úgy engedik be a háztartási alkalmazottat a családi rendszerbe, hogy közben igyekeznek védelmet biztosítani/teremteni saját státuszuknak a jelenlét és a cselekvésmódok szabályozása által. Véleménye szerint a hétköznapi élet konstrukciója fix szabályokkal és jelentésekkel telített – ezek pedig a tisztaság és a kosz, a részvétel és a kívül maradás, valamint a kaosz és a rend kezelésére irányulnak. A különböző országokban dolgozó magyar és román nők beszámolóí hasonló kapcsolatszabályozó stratégiákról számolnak be, melyeknek eszközei eltérőek lehetnek ugyan, de a limitált befogadás és távltartás állapotának megteremtésére való törekvésben nincs lényeges eltérés.

A házi ápolásban dolgozók munkavállalását és tartózkodását szabályozó jogi keretek, a bérek alacsonyan tartása, a társadalmi részvétel korlátozottsága a bentlakásos munkavégzés következtében, a migrációs okok és tervek, a transznacionális családra való berendezkedés olyan tényezők, melyek az áttelepülés helyett az időszaki távollét formáit (időszaki kiköltözés, cirkuláris migráció) támogatják. Sajátos köztés lét alakul ki e kettős érdekeltségben, aminek eredményeképpen a migráns gondozók részlegesen és fragmentáltan integrálódnak a befogadó társadalomba, miközben részlegesen fellazul a kibocsátó közegbe való korábbi beágyazottságuk. Bizonytalanná és képlékennyé válnak az otthon és a haza fogalmái, és migrációs terenként változó stratégiákat alkalmaznak arra, hogy e fontos elemekhez új lókuszkat találjanak, vagy éppen elhárítsák a kötődés transzportálását egy új térbe. Az olaszoknál dolgozó románoknak gondozottjuk életterében van/lehet otthonosság-érzetük, az országot illetően kevésbé. Fordított a helyzet az izraelieknél foglalkoztatott magyaroknál, akik több kötődést alakítanak ki a tágabb környezettel. A cirkuláris migrációban a kibocsátó közösséggel való kapcsolatok ápolása és a befogadó társadalom élhetővé, biztonságossá tétele a hangsúlyos. A transznacionális térben működtetett többes kötődés és többes tagság formáinak kimunkálását figyelhattuk meg tehát az elemzés során, valamint a többes lét elemeinek finomhangolásából és összedolgozásából származó veszteségekre és nyereségekre adott válaszokat, melyek plauzibilisen feltárulkoznak az otthon és az idegenség kategóriáinak újragondolása és megkonstruálása mentén.

HIVATKOZÁSOK

- Andall, J. (1997) Catholic and State Constructions of Domestic Workes: The Case of Cape Verdean Women in Rome in the 1970s. In Koser, K. – Lutz, H. (szerk.) *The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities*. London: Macmillian Press Ltd., 124–142.
- Anderson, B. (2000) *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London – New York: Zed Books.
- Blaskó Zs. (2016) Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *Socio.hu – Társadalomtudományi Szemle* 1, 71–88. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2016.1.71>
- Blaskó Zs. – Gödri I. (2014) Kivándorlás Magyarországról: Szelekció és célszág-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia* 57, 4, 271–307.
- Brubaker, R. (2006) Immigration, Citizenship and the Nation-state in France and Germany: A Comparative Historical Analysis. In Messina, A. M. – Lahav, G. (szerk.) *The Migration Reader. Exploring Politics and Policies*. Boulder – London: Lynne Rienner Publisher, 406–437.
- Cheng, S.-J. A. (2006) Rethinking the Globalization of Domestic Service: Foreign Domestic Workers, State Control, and the Politics of Identity in Taiwan. In Zimmerman, M. K. – Litt, J. S. – Bose, C. E. (szerk.) *Global Dimensions of Gender and Carework*. Stanford: Stanford University Press. 128–144.
- Degiuli, F. (2010) The Burden of Long-Term Care: How Italian Family Care-Givers Become Employers. *Ageing and Society*, 30, 755–777. <http://dx.doi.org/10.1017/S0144686X10000073>
- Hobson, B. – Hellgren, Z. – Bede L. (2015) How institutional contexts matter: Migration and domestic care services and the capabilities of migrants in Spain and Sweden. *Families and Societies, Working Paper Series*, 46.
- Joppke, Ch. (2008) *Immigration and the Nation-State. The United States, Germany, and Great Britain*. Oxford: University Press.
- Koser, Kh. – Lutz, H. (szerk.) (1997) *The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities*. London: Macmillian Press Ltd.
- Lan, P.-Ch. (2006) *Global Cinderellas. Migrant Domestic Workers and Newly Rich Employers in Taiwan*. Durham – London: Duke University Press.
- Levitt, P. (2001) *The Transnational Villagers*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Lutz, H. (2002) At Your Service Madam! The Globalization of Domestic Service. *Feminist Review*, 70, 89–104. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400004>
- Lutz, H. (2008) *Migration and Care Work. A European Perspective on a Global Theme*. Frankfurt, J. W.: Goethe University.
- Lutz, H. (2011) *The New Maids. Transnational Women and the Care Economy*. London – New York: Zed Books.
- Parreñas, Rh. S. (2001) *Servants of Globalization. Women, Migration, and Domestic Work*. Stanford: Stanford University Press.
- Parreñas, Rh. S. (2006) Migrant Filipina Domestic Workers and the International Division of Reproductive Labor. In Zimmerman, M. K. – Litt, J. S. – Bose, Ch. E. (szerk.) *Global Dimensions of Gender and Carework*. Stanford: Stanford University Press, 48–64.
- Parreñas, Rh. S. (2008) The Placelessness of Migrant Filipina Domestic Workers. In Hanley, L. M. – Ruble, B. A. – Garland, A. M. (szerk.) *Immigration and Intergration in Urban Communities. Renegotiating the City*. Washington – Baltimore: Woodrow Wilson Center Press – The John Hopkins University Press, 49–72.
- Phizacklea, A. (1997) Migration and Globalization: A Feminist Perspective. In Koser, K. – Lutz, H. (szerk.) *The New Migration in Europe. Social Constructions and Social Realities*. London: Macmillian Press Ltd., 21–38.
- Portes, A. (1995) Economic sociology and the sociology of immigration: A conceptual overview. In Portes, A. (szerk.) *The Economic Sociology of Immigration*. New York: Russell Sage Foundation, 1–41.
- Repak, T. (1994) Labor Recruitment and the Lure of the Capital. *Gender and Society*, 4, 507–524. <http://dx.doi.org/10.1177/089124394008004003>
- Sandu, D. (2006) Exploatarea Europei prin migrații pentru muncă: 1990–2006. In Sandu, D. (szerk.) *Locuirea temporară în străinătate. Migrație economică a românilor: 1990–2006*. București: Fundația Pentru o Societate Deschisă. 17–39.
- Santini, S. – Principi, A. – Lamura, G. – Renzi, M. (2010) Carers Between Work and Care. Conflict or Chance? Results of Interviews with Working Carers. Italian National Report. *Carers@Work*, November.
- Sassen, S. (2000) *Elveszített kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Budapest: Helikon.
- Sassen, S. (2006) Global Cities and Survival Circuits. In Zimmerman, M. K. – Litt, J. S. – Bose, Ch. E. (szerk.) *Global Dimensions of Gender and Carework*. Stanford: Stanford University Press, 30–38.

- Schmitter Heisler, B. (2007) The Sociology of Immigration. From Assimilation to Segmented Assimilation, from the American Experience to the Global Arena. In Brettel, C. B. – Hollifield, J. F. (szerk.) *Migration Theory. Talking across Disciplines*. New York – London: Routledge, 83–112.
- Soysal, Y. N. (1994) *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational membership in Europe*. Chicago – London: The University of Chicago.
- Tolstokorova, A. (2008) Locally Neglected, Globally Engaged: Ukrainian Women on the Move. In Andrel, R. – Arich-Gerz, B. – Schiede, R. (szerk.) *Technologies of Globalization. International Conference*. Darmstadt: Technische Universität Darmstadt. 44–61.
- Tolstokorova, A. (2009) Costs and Benefits of Labour Migration for Ukrainian Transnational Families: Connection or Consumption? *Cahiers de l'Urmis* 12. June. Elérhető: <https://urmis.revues.org/868> [Letöltve: 2015-5-27].
- Toth G. – Toth A. (2007) How many children have migrant parents? In Toth G. et al.: *Effects of Migration: Children Left at Home*. București: Soros Foundation Romania. 8–34.
- Turai T. (2014) Időseket gondozó kelet- és közép-európai nők diskurzusa transznacionális életükről. *Ethno-Lore*, XXXI, 311–338.
- Turai T. (2016a) Ápolónők több helyszínen – Kutatás több szintéren. Módszertani döntések, többszinterű etnográfia. *Ethno-Lore*, XXXIII, 79–103.
- Turai T. (2016b) Globális szerveződés, otthoni ápolás. A migráns gondozói szektor belső rendszere. *Demográfia*, 59, 2–3, 155–184. <http://dx.doi.org/10.21543/DEM.59.2-3.3>
- Ungerson, C. (2004) Whose Empowerment and Independence? A Cross-National Perspective on 'Cash for Care' Schemes. *Ageing & Society*, 24, 189–212. <http://dx.doi.org/10.1017/S0144686X03001508>
- Zimmerman, M. K. – Litt, J. S. – Bose, Ch. E. (2006) Globalization and Multiple Crises of Care. In Zimmerman, M. K. – Litt, J. S. – Bose, Ch. E. (szerk.) *Global Dimensions of Gender and Carework*. Stanford: Stanford University Press, 9–29.
- Yeates, N. (2009) *Globalizing Care Economies and Migrant Workers. Explorations in Global Care Chain*. New York: Palgrave Macmillan.

KÉNYSZERŰ MOBILITÁS: MIGRÁCIÓS UTAK HÁTRÁNYOS HELYZETŰ VIDÉKI TEREBEN

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.3.25

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a hátrányos helyzetű vidéki terekből induló külföldi munkavállalási célú, döntően cirkuláris migráció és mobilitás individuális, családi tapasztalatait de Haas *ágencia* fogalma nyomán a struktúrák által meghatározott és korlátozott migrációs törekvések és migrációs képességek funkciójaként értelmezzük. Ez a megközelítés lehetővé teszi azoknak a strukturális kényszereknek az azonosítását, amelyek a különböző generációkhoz tartozó roma és nem roma nők és férfiak migrációs törekvéseinek kialakulásához és migrációs döntéseihez vezetnek, ugyanakkor arra is módot nyújt, hogy elemezzük, melyek a migrációs képességet lehetővé tevő erőforrások, tőkék, s azok milyen szerepet játszanak a különböző migrációs utakban.

Kulcsszavak: migrációs ágencia, aspirációk, képességek, hálózatok

FORCED MOBILITY: MIGRANT TRAJECTORIES IN PERIPHERAL RURAL AREAS

ABSTRACT

This paper presents evidence related to an ongoing qualitative research carried out in three rural areas of Hungary. Drawing on de Haas's meta-theoretical concept of migratory agency, we interpret migration as a function of aspirations and capabilities. This approach allows us to identify the structural conditions within Hungarian society which prompt Roma and non-Roma people to migrate, and which shape migration aspirations and capabilities. The main question posed is to identify the kinds of human, cultural and social capital that migrants have access to, and can mobilise in the process of migration.

Keywords: migratory agency, aspirations, capabilities, social capital, networks

¹ Váradi Monika Mária szociológus, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI. Durst Judit szociológus, etnográfus, PhD, University College London. Fehér Katalin fiatal kutató, MTA KRTK RKI, doktori hallgató, Corvinus Egyetem, Szociológiai Doktori Iskola. Németh Krisztina szociológus, PhD, tudományos munkatárs, MTA KRTK RKI. Virág Tünde szociológus, PHD, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI.

KÉNYSZERŰ MOBILITÁS: MIGRÁCIÓS UTAK HÁTRÁNYOS HELYZETŰ VIDÉKI TEREBEN

BEVEZETÉS

A Magyarországról a nyugat-európai országokba irányuló munkavállalási célú migráció 2010 után vált sokakat érintő, meghatározó, nem csupán tudományos, de széles közérdeklődést is kiváltó folyamattá (Hárs 2016a, 2016b). Szemben más közép- és kelet-európai országokkal, a rendszerváltás majd az uniós csatlakozás Magyarországon nem indított el jelentős mértékű migrációt, ami egyfelől az uniós munkaerőpiac fokozatos megnyitásával, másfelől az akkor kedvezőbb foglalkoztatási viszonyokkal és a viszonylag „bőkezű” jóléti ellátásokkal egyaránt összefügghet (Hárs 2016a, Kureková 2011). Az utóbbi években a gazdasági válság, a megszorítások, a romló jövedelmi és foglalkoztatási viszonyok, a mobilitási esélyeket átszabó intézményi reformok, a boldogulási kilátások bizonytalansága vagy a politikai helyzet sok honfitársunkat ösztönzik migrációra (Hárs 2016a, 2016b). A magyar munkavállalókat befogadó nyugat-európai országok a tartós demográfiai tendenciák, a születések számának csökkenése, a várható élettartam növekedése, a munkaképes korú népesség csökkenése miatt a jövőben is rá lesznek utalva a bevándorlásra (Fassman–Sievers 2014), és ezekben az országokban folyamatos a kereslet az olcsó, flexibilis migráns munkavállalók iránt (lásd például Sandberg–Pijpers 2015).² A munkalehetőségek, az elérhető jövedelmek és az életlehetőségek egyenlőtlen elosztásának következményeként pedig a fejlett nyugati országok a jövőben is vonzerőt jelentenek az európai félperiférián elhelyezkedő országok, köztük Magyarország lakói számára (lásd Kováts–Papp Z. 2016). A kibocsátó félperiférikus és a fogadó fejlett országok közötti egyenlőtlenségek, valamint a munkaerő szabad áramlásának lehetősége tartósan fenntartják a külföldi munkavállalás gyakorlatait, és – immár az unión belül – új „vendégmunkás rendszer” kialakulását eredményezték (Palenga-Möllenbeck 2013:67).

A különböző statisztikai adatbázisok elemzése alapján kirajzolódnak a külföldön élő, dolgozó magyarországi kivándorlók demográfiai, társadalmi jellemzői és eltérő migrációs pályái. Az elérhető adatok alapján általában elmondható, hogy *„az utóbbi bő évtized magyar kivándorlói az itthon élő népességnél átlagosan iskolázottabbak, fiatalabbak, többségében hajadonok, illetve nőtlenek, és valamelyest felülreprezentáltak körükben a férfiak”* (Blaskó–Gödri 2016:66). A kutatások arra is rámutatnak, hogy a kivándorlók között felülreprezentáltak a szakmunkások és a felsőfokú végzettségűek, ám míg a szakmunkások többsége családjával jár külföldre dolgozni, addig a magasan kvalifikált fiatalok hosszabb távra és családdal együtt telepednek külföldre (Blaskó–Gödri 2014, 2016, lásd még Sik–Szeitl 2016).

² A munkabérek egyenlőtlen megoszlásáról és nyugat-európai államokban jelentkező munkaerő-keresletről lásd: *„Ezt csinálja a kapitalizmus...”* Rigó Róbert beszélgetése Melegh Attilával (2015).

Tanulmányunkkal az eddigi kutatások által felhalmozott tapasztalatokat egészítjük ki és árnyaljuk egy jelenleg is folyó empirikus vizsgálat első eredményeinek bemutatásával.³ Kutatásunk arra keresi a választ, hogy hátrányos helyzetű vidéki terekben milyen strukturális tényezők, lehetőségek és kényszerek váltják ki és tartják fenn a munkavállalási célú migrációt, hogy a struktúrák által kínált keretek, korlátok között milyen migrációs döntéseket hoznak, milyen utakat járnak be, és milyen erőforrásokra támaszkodhatnak azok, akik külföldön keresnek munkát, megélhetést, boldogulást, valamint, hogy a migráció milyen hatással van a vizsgált családok, lokalitások életére.⁴

Kvalitatív módszereken alapuló kutatásunkat három különböző terepen végezzük; a különféle településtípusok más-más léptékeket jelentenek, miközben egyedi település- és társadalomfejlődési utakat is reprezentálnak. Mindazonáltal közös vonásuk a periférikus gazdasági és társadalmi helyzet. A Dél-Dunántúlon egy csökkenő lélekszámú, gyenge gazdasági potenciállal rendelkező kisváros, Észak-Magyarországon egy ipari válságövezethez tartozó kisváros, míg a Dél-Alföldön egy határ menti falu alkotja a vizsgálat központi terepét. Alapvetően egy-egy településre fókuszáltunk, ám a kutatás során feltárt családi, rokoni, baráti és migrációs hálózatokat követve átléptük e települések határait. Így a dél-alföldi faluhoz közeli járási székhelyen, a dél-dunántúli kisvároshoz sok szállal kapcsolódó szomszédos települések roma közösségeiben is készítettünk interjúkat. A különböző migrációs hálózatokat követve az észak-magyarországi terep tágult ki leginkább, itt a megyeszékhelyen, illetve szomszédos kistelepüléseken is készültek interjúk.

A terepeket korábbi kutatási tapasztalataink alapján választottuk ki. Kutatásunk pilot-terepként tekintünk az észak-magyarországi településekre, ahol e tanulmány egyik szerzője, Durst Judit évek óta vizsgálja a borsodi romák kanadai migrációját. A másik két terepünk esetében egy-egy korábbi kutatás során feltárt migrációs történetek miatt tértünk vissza a településekre. A visszatérés azt is jelentette, hogy az előzőleg kialakított, kölcsönös bizalmon alapuló helyi kapcsolatokra támaszkodva tudtuk folytatni, illetve elindítani e migrációs kutatást. Tapasztalataink szerint a migráció ugyan egy-egy helyi társadalomban, közösségben sokakat érintő és foglalkoztató tapasztalat, megosztásukra mégis kevesen hajlandók. A vonakodás, elzárkózás egyaránt fakadhat szégyenből, félelemből és erős érzelmi érintettségéből. E korlátok elkerülhetetlenné tették, hogy az interjúalanyok megtalálásában helyi, közbizalmat élvező segítőkre támaszkodjunk. Az ő közvetítésükkel, közbenjárásukkal jutottunk el azokhoz a külföldön dolgozó, élő migránsokhoz, illetve családtagjaikhoz, akik hajlandónak mutatkoztak a beszélgetésre. Voltaképpen a helyi segítőköt övező bizalom hárult át ránk, ez tette lehetővé a kapcsolatfelvételt, és megkönnyítette a kutatást ebben az érzékeny témában (a módszertani tapasztalatokhoz lásd Durst 2017, Virág 2017 b, Németh 2015). Munkánkat a három terepünk közül kettőben nők segítették, s e tény elkerülhetetlenül újabb jelentéstartalommal bővíti a kutatás közben amúgy is felmerülő gender-aspektusokat.

3 A *Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai vidéki társadalmakra* című kutatást az OTKA támogatja (K 111 969). A tanulmány megírásáig összesen 228 interjú készítettünk a külföldi migrációban érintett családok tagjaival, valamint helyi intézményvezetőkkel, szakemberekkel. Az interjúk leírása még folyamatban van, így a teljes anyag feldolgozására, elemzésére nem került eddig sor. Kvalitatív módszereken alapuló kutatásunk eredményei statisztikai szempontból nem reprezentatívak, de nem is ez a célunk. Vizsgálódásunk inkább egyfajta mélyfúrásnak tekinthető, amely a migrációs döntéseket mozgató motivációkat, kényszereket próbálja feltárni, valamint a külföldi munkavállalás családtagokra, helyi közösségekre gyakorolt komplex hatásait igyekszik az adott kontextusban megragadni. Mélyfúrásos, kisléptékű mikroelemzésünk hozzáadott értéke az eddigi kutatások során szerzett tudáshoz nem abban a reményben rejlik, hogy „bármit is bizonyítsunk mikro-adatainkkal, hanem abban, hogy valami újat tanuljunk belőlük” (Flyvbjerg 2006: 224).

4 A migráció egyéni, családi, lokális társadalmi hatásait jelen tanulmányban nem elemezzük.

E sajátos, egy-egy közvetítő személyhez kapcsolódó „kisugárzó” bizalomból, illetve a hólabda-módszerből fakadó óhatatlan szelektivitás mellett is azt gondoljuk, hogy sikerült megismernünk a migráció lokális mintázatait, hiszen különféle szálakat, kapcsolati (migrációs) hálózatokat követve közelítettünk az adott lokalitáshoz. A feltárt mintázatok eltérő jellegzetességei megkívánják a gender és az etnicitás szerepének elemzését a migráció folyamatában, vagyis annak megértését, hogy a vizsgált periférikus vidéki társadalmakban azonosíthatóak-e sajátos női migrációs pályák, illetve hogy a roma közösségek tagjai más utat járnak-e be, más erőforrásokra támaszkodhatnak-e a migráció során, mint a nem romák.

ELMÉLETI KERETEZÉS: STRUKTÚRÁK, ÁGENCIA, HÁLÓZATOK

A migrációt kiváltó, mozgató, fenntartó tényezők értelmezéséhez és empirikus tapasztalataink rendezéséhez gyümölcsözőnek tartjuk de Haas (2014a) elméleti megközelítését. De Haas szerint a migráció klaszikus, funkcionista és történeti-strukturális elméletei önmagukban nem képesek megragadni a migrációs tapasztalatok időben, térben, társadalmi és kulturális kontextusok mentén eltérő, sokszínű gyakorlatait, és a migránsokat lényegében a struktúrák által mozgató passzív szereplőknek tekintik, figyelmen kívül hagyva ágenciájukat, cselekvőkészségüket. A migrációs tapasztalatok és gyakorlatok sokszínűségére tekintettel de Haas a migráció „univerzális” elméletének kidolgozása helyett az elméleti eklekticizmus mellett érvel; a különböző elméletek ugyanis eltérő mértékben alkalmasak a migráció kontextuálisan eltérő típusainak megragadására és értelmezésére. Egy középszintű elmélet megalkotásának igényével pedig a migrációt a migrációs képesség (*migration capability*) és a migrációs törekvés (*migration aspiration*) egymásra kölcsönösen ható funkciójaként konceptualizálja.

Sen (1988) nyomán, aki a fejlődést nem pusztán az anyagi jólét növekedéseként értelmezi, hanem az emberek arra való képességeként, hogy olyan életet élhessenek, amilyenre vágnak, a migrációs képesség azt a strukturális feltételek, keretek – mint a munkaerő-piaci kereslet és kínálat, és mindenekelőtt a mobilitási rezsimek (Glick-Schiller–Salazar 2013)⁵ – által kisebb vagy nagyobb mértékben korlátozott relatív szabadságot jelenti, hogy az emberek maguk dönthetik el, hol kívánnak élni. A migrációs képesség alapvető feltétele, hogy az emberek, családok hozzáférjenek bizonyos anyagi és humán erőforrásokhoz, gazdasági, társadalmi (kapcsolatok, információk) és kulturális (képzettség, készségek) tőkékhez, mert a strukturális feltételek, „mobilitási rezsimek” által kijelölt kereteken belül csak ez teszi lehetővé, hogy eldönthessék, elinduljanak-e vagy maradjanak, és ez határozza meg, hogy hová és milyen körülmények között menjenek/mehetnek. A különböző tőkefajták, erőforrások, s ebből következően a migrációs képességek is rendkívül egyenlőtlenül oszlanak meg a közösségekben, a társadalomban.

A migrációs törekvések azokhoz az elképzelésekhez és szándékokhoz kapcsolódnak, hogy az emberek jólétüket hol (aktuális lakóhelyükön, országukban, helyben vagy másutt) látják biztosítottnak, megvalósíthatónak.

⁵ Glick-Schiller és Salazar szerint a mobilitási rezsimek olyan strukturális keretfeltételek, amelyek lehetőséget teremtenek, vagy éppen megakadályozzák, hogy az emberek országhatárokon átívelő térbeli mobilitáson keresztül próbáljanak javítani társadalmi-gazdasági helyzetükön. A szerzőpáros ezzel a terminussal arra a hatalmi tényezőre hívja fel a figyelmet, hogy milyen szerepet játszanak mind az egyes nemzetállamok, mind pedig a mobilitást szabályozó és felügyelő nemzetközi adminisztrációs gyakorlatok az egyéni mobilitási utak alakításában – egyes társadalmi csoportok térbeli mozgását normalizálva, míg másokét visszatartva illetve kriminalizálva (lásd még de Haas 2014a).

Az emberek elképzelése a jó, értelmes életről, az étellel szemben támasztott elvárásai a különböző társadalmi és kulturális kontextusokban igen eltérőek lehetnek, de a migrációs törekvések sem véletlenszerűen vannak jelen, vagy éppen hiányoznak a különböző csoportokban, közösségekben. Czaika és Vothknecht (2014) szerint a migrációs törekvések hajtóereje az aktuális és a vágyott szubjektív jól-lét közti különbség; a kis különbség kevésbé ösztönöz migrációra, a túl nagy különbség esetén pedig a migrációval járó kockázatok (költségek, bizonytalanság, a kudarc veszélye) csökkenthetik a migráció esélyét. Ezek a helyzetek pedig az aktuális szubjektív jól-lét elfogadását, illetve a migrációs törekvések háttérbe szorítását, eltűnését eredményezhetik. A jobb élet utáni vágyakozás képessége lehet „velünk született” személyiségjegy, a migrációs törekvésekkel mégis nagyobb valószínűséggel találkozunk azok körében, akik olyan családba születtek, ahol elegendő gazdasági, társadalmi és kulturális tőke áll rendelkezésre ahhoz, hogy ezek a törekvések egyáltalán kialakulhassanak, megfogalmazódhassanak, illetve olyan tanult, fiatal emberek között, akik függetlenedni tudnak a környezetüktől. Ugyanakkor a látszólag teljesen egyéni vágyakat és törekvéseket a családból hozott minták, az inter- és intragenerációs mobilitási pályák is befolyásolhatják. A migrációs törekvésekre vonatkozó ezen állításokat finomítják a migrációs potenciálra vonatkozó elemzések, amelyek rámutatnak arra, hogy a migrációs törekvések megléte nem vezet feltétlenül migrációs döntéshez, illetve tényleges migrációhoz (lásd Gödri 2016). Az erőforrásokkal való ellátottság és a migrációs törekvések, képességek közötti összefüggést árnyalják a szegénységben, szegregált körülmények között élő romák körében szerzett kutatási tapasztalatok, amelyek szerint a gazdasági, kulturális, társadalmi tőkével nem vagy csak minimális mértékben rendelkező családok is törekszenek és képesek a migrációra, ha ennek során erőforrásként támaszkodhatnak a rokonsági hálózatokra (Vidra 2013, Durst 2013, a mexikói amerikai migránsok vonatkozásában lásd de Genova 2005).

Ezek a kutatási tapasztalatok egyfelől arra utalnak, hogy sem a migrációs képességeket lehetővé tevő tőkefajtákat, sem a migrációs törekvéseket nem tekinthetjük egyszer s mindenkorra adottnak, azok a struktúrák és élethelyzetek függvényében változhatnak (Schewel 2015). Másrészt felhívják a figyelmet arra is, hogy a migrációra való képesség szempontjából legdöntőbbnek a kapcsolatokhoz, hálózatokhoz való hozzáférés, vagyis a kapcsolati tőke (Czakó-Sik 2003, Sik 2006, Gödri 2010) bizonyul.

A befogadó és a kibocsátó országban élő (potenciális) migránsok és az otthon maradtak között kiépült migrációs hálózatokon információ, anyagi és érzelmi támogatás áramlik, e hálózatok csökkentik a migrációval járó kockázatokat, és jelentős mértékben hozzájárulnak a migráció önmagát tápláló folyamatához (lásd például Massey et al 1993, de Haas 2010, 2014b, Portes 1998). A családi, baráti, ismerősi kapcsolatokon alapuló hálózatok mellett a migrációs ipar (de Haas 2010, Vidra 2013) magába foglalja mindazokat az informális és intézményes szereplőket (pl. munkaközvetítők, utazási ügynökségek, a szállítási vállalkozók, a külföldre érkezőket segítő szakemberek), akiknek az aktivitása is táplálja és fenntartja a migrációs törekvéseket, s magát a migrációt. Mindezzel összefüggésben a migrációs képességeket és törekvéseket erősítik a korábbi migrációs tapasztalatok; minél több migrációs tapasztalat halmozódik föl egy lokális közösségben, annál nagyobb az esély az újabb/további migrációra, e tapasztalatok tehát sajátos, a migrációt fenntartó tőkefajtaként működnek (Czaika-Vothknecht 2014, Vertovec 2007, lásd ehhez az összefüggéshez Blaskó-Gödri 2014, Gödri 2016). Hasonlóképpen a migrációs döntésekben a viszonyítási pontok, a vonatkoztatási csoportok, valamint a közösség

tagjainak tapasztalatai, mintaadása is szerepet játszanak, vagyis mindaz, amit egyes szerzők a migráció kultúrájaként azonosítanak (Massey et al. 1993, de Haas 2010).

Az emberek, családok migrációs döntéseit a kibocsátó és (a potenciális) befogadó államok gazdasági, politikai, intézményi struktúrái, mobilitási rezsimejei, illetve az ezekről kialakult elképzelések éppen úgy behatárolják, mint az őket körülvevő kultúra, a család, a közösség, a különböző kapcsolati hálózatok, amelyek egyúttal meghatározzák azokat a gazdasági, társadalmi és emberi erőforrásokat is, amelyekre az emberek migrációs döntéseikben és gyakorlataikban támaszkodni tudnak és akarnak. Az ágenciát a struktúrák által teremtett keretek, korlátok között gyakoroljuk, ám az egyéni és kollektív múltbeli tapasztalatokból, cselekvésekből fakadó minták, struktúrák is meghatározhatják az ágencia módját (Bakewell–de Haas–Kubal 2011). Az ágencia tehát az emberek e struktúrák által korlátozott, ám mégis létező képességét jelenti arra, hogy többé-kevésbé autóm/önálló döntéseket hozzanak arról, hogy hol kívánnak élni, hogy boldogulásukat hol tartják elérhetőnek, menni vagy maradni kívánnak (de Haas 2014a).

Jelen tanulmányunkban nem térünk ki a maradás, vagyis a választott, kényszerű vagy „belenyugvó” immobilitás (de Haas 2014a: 32, Carling 2002, Schewel 2015), valamint a hazatérés mintázatainak értelmezésére (lásd ehhez Fehér–Németh 2016, Váradi 2016), a mobilitásra, a migráció típusaira fókuszálunk. Kutatásunk során hallottunk az elvándorlás és bevándorlás klasszikus modellje (Pries 2010) szerint alakuló migrációs utakról, amelynek végén az érintett személy vagy család véglegesen letelepedik és integrálódik a befogadó országba. A legjellemzőbb migrációs pálya azonban terepeinken is a cirkuláris migráció, vagyis a gazdasági okokból fakadó, országhatárokon átvívelő, rövidebb-hosszabb ideig tartó és ismétlődő mozgás két ország között (Vertovec 2007, Triandafyllidou 2013, Çağlar 2013, Hárs 2016b). Hozzá kell azonban tennünk, hogy kutatásunk is rávilágított az egyes migrációs típusok közötti határok fluiditására (lásd Çağlar 2013, de Haas 2014a), hiszen a gazdasági, intézményi, politikai struktúrák, a migrációt szabályozó rezsimek és az élethelyzetek változása egyaránt átalakít(hat)ja a migrációs döntéseket és utakat. Az egyes típusok egymásba fonódását, cseppfolyósságát emellett a transznacionális lét „itt” és „ott”-jának párhuzamossága, az országok közötti gyakori mozgás, a kapcsolattartás változatos formái, végső soron a végleges (tartós) letelepedésre, illetve a visszatérésre vonatkozó migrációs döntés elodázhatósága is erősíti (lásd ehhez Moreh 2014).

Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a vizsgált vidéki terekben milyen strukturális kényszerek vezetnek roma és nem roma nők és férfiak migrációjához, e kényszerek szorításában milyen törekvések vezetik őket, migrációjuk során milyen tőkékre támaszkodhatnak, s hogy miként szerveződnek, működnek azok a hálózatok, amelyek segítik és fenntartják a különböző migrációs pályákat.

KÉNYSZEREK SZORÍTÁSÁBAN

Terepeinken alig találtunk példát a „szabad”, azaz a strukturális korlátokról és kényszerektől viszonylag független migrációra, vagy karrier-mobilitásra (Tilly 1990), ami alapvetően a fejlett országokon belüli, illetve azok közötti mobilitást, illetve jómódú, magasan képzett migránsok mozgását jellemzi (de Haas 2014a: 31), s amely inkább ideáltipikus konstrukció, melyhez a valóság csak közelíthet. Terepeinken e típus képviselője az a magasan kvalifikált szakember, aki az őt foglalkoztató multinacionális cég németországi és kanadai vállalatánál

töltött el hosszabb időt, vagy a sportoló, edző és jógaoktató, aki éveken át tanult, dolgozott Olaszországban, ahol „olaszként” élt, s ugyan családjával visszatért a dunántúli kisvárosba, ma is kijár dolgozni külföldre, s nem zárja ki, hogy egy idő után ismét visszatelepül. Leginkább azonban fiatal, legfeljebb a harmincas nemzedékhez tartozó, érettségizett férfiakról tudunk, akik már kamaszkorukban határozottan kijelentették, hogy külföldön akarnak élni. Ők „kalandvágyból”, a mobilitás örömeért járnak-kelnek a világban, nem csak a keresetért dolgoznak külföldön, hanem mert „ki szeretnék próbálni magukat” a megszokott és biztonságos családi, itthoni környezetén kívül. A migrációs törekvések mögött meghúzódó és a döntéshez vezető tényezők, megfontolások természetesen mindig összetettek és nehezen szétbogozhatók; a „kalandvágy” mellett az önálló egzisztencia megteremtésének igénye is megfogalmazódik.

Mi olyan emberekkel találkoztunk a terepeinken, akik önként vállalkoztak migrációra (*voluntary migration*), ám eredeti törekvéseik között nem szerepelt a migráció, a külföldi munkavállalás; ők helyben, Magyarországon szerettek volna boldogulni azelőtt, hogy migrációs döntésüket meghozták. E döntéshez vezető legfontosabb strukturális kényszerek, a munkanélküliség, az elhelyezkedési, megélhetési lehetőségek hiánya/szűkössége, a szegénység, eladósodottság, az elszegényedés fenyegetése lényegében minden terepünkön azonosak. Akik elindulnak külföldre, e kényszerek szorításából akarnak szabadulni, és magasabb jövedelmet, anyagi helyzetük javulását, egzisztenciális biztonságot keresnek, remélnék külföldön. Az elhúzódo gazdasági és társadalmi válság teremtette strukturális kényszerek mellett is, tapasztalataink rávilágítanak arra, hogy generációk és az érintett családok társadalmi pozíciója mentén különbségek mutatkoznak a migrációs törekvések kialakulását eredményező változásokban, a migrációs célokban, lehetséges utakban, a migráció során mobilizálható erőforrásokban.

Generációs metszetek

Leginkább dél-dunántúli terepünkön találkoztunk olyan ambiciózus, legalább érettségizett, nyelvtudással rendelkező fiatalokkal, akiknek migrációs törekvései az önálló életkezdés és családalapítás anyagi feltételeinek megteremtését szolgálják, akik azért választanak külföldi munkát, mert így (hamarabb és) eladósodás nélkül megkeresik azt a pénzt, amellyel önálló lakást, autót vásárolhatnak. Az önálló élet elindításának szándéka hátterében ott húzódik a felismerés, hogy itthon megfelelő munkalehetőség és/vagy kereset híján nem, vagy csak hosszú évek alatt sikerülne a vágyott életszínvonal, jól-lét elérése. Az általunk megismert fiatalok e körében a viszonylag jó anyagi helyzetben élő szülők támogató és konszolidált családi háttérrel biztosították a gyerekeiknek, de önálló életkezdésüket már nem tudják megfelelően segíteni. A fiatalok jellemzően nem azzal a szándékkal indultak el, hogy külföldön maradjanak, az ilyen típusú migrációs folyamat azonban nyitott végű, a migrációs tapasztalatok, a befogadó ország és az otthon által kínált lehetőségek vagy a családi viszonyokban bekövetkezett változások, a párcapcsolatok alakulása vezethetnek a tartós külföldi letelepedéshez éppen úgy, mint a véglegesnek tekintett visszatéréshez.

Dél-dunántúli terepünkön beszéltünk néhány olyan fiatal férfival is, akik az elmúlt években többször dolgoztak külföldön, hosszabb-rövidebb időre hazatértek, s noha szívesen maradnának itthon, mindannyiszor visszamentek, mert nem tudnak elhelyezkedni a szakmájukban, mert alacsony fizetésért alkalmazzák őket, s mert felélték külföldi keresetből származó tartalékaikat. Ezek a megkapaszkodni egyelőre sem itt, sem ott nem tudó

fiatalok olyan családokból származnak, ahol az apa már évek óta külföldön dolgozik, ami ugyan segítséget jelent a gyerekeknek a migrációs döntés meghozatalában és az indulásban, ám az apa tartós távollétének ára a családi kapcsolatok szétzilálódása, a szülők válása lehet. Szétesett családban nőtt fel az a két barátnő is, akiket alföldi falujukból a teljes perspektívátlanság űz külföldre. Próbálkoztak már korábban is, törekvéseiket akkor nem koronázta siker. Egyikük évek óta távol lévő édesanyja nyomdokain kétszer is idősgondozásra vállalkozott: először, hogy végül meg nem kezdett tanulmányaihoz, másodsor, hogy téli tüzelőre szedjen össze pénzt. A másik lány akkori barátjával egy holland húsüzembe ment dolgozni, majd a jobb kereset reményében egy német céghez jelentkeztek, ám nyelvtudás hiányában nem vették fel őket, így kényszerűen hazatértek. Ők sem szakmával, sem nyelvtudással nem rendelkeznek, támogató családi háttérre nem támaszkodhatnak, migrációs törekvéseiket is kétségbeesés és bizonytalanság jellemzi: „*megkapaszkodni valahol – mindegy, hogy hol, csak ne itt*”.

Ők ketten szalagmunkát reméltek valahol Németországban, többen járnak húsfeldolgozó üzemekbe, szak- és betanított munkásként. Van, aki az édesapjával közösen dolgozik építkezéseken, de a családalapítás előtt álló fiatal nők és férfiak leginkább osztrák turistaparadicsomokba mennek dolgozni a több hónapig tartó nyári és/vagy téli szezonban. Mások Angliában, ritkábban más nyugat-európai országban keresnek munkát, saját szakmájukban nemigen tudnak elhelyezkedni, jellemzően a vendéglátóiparban, tágabban a szolgáltatási szektorban kínálkozik számukra munka- és szerény karrierlehetőség.

A fiatalok migrációs törekvéseit illetően is beszélhetünk a migráció kultúrájáról (Massey et al. 1993, de Haas 2010). Ezt a legtágabban úgy értelmezhetjük, hogy egy-egy közösségben, lokalitásban a migráció magától értetődő életstratégiává, a mobilitás, a jól-lét megteremtésének elfogadott, nem egy esetben vágyott, vagy egyedül elérhetőnek vélt útjává válik. Noha a migráció kultúrájának beágyazódása érzékelhető az általunk megismert helyi társadalmak egészében, fontos megfigyelésünknek tartjuk, hogy a külföldi munkavállalás a fiatal generációk számára sok esetben a társadalmi mobilitás egyetlen elérhető csatornájává válik, vagy úgy, hogy felsőoktatási kudarcok és a tanulmányok finanszírozhatatlansága miatt választják, vagy úgy, hogy a továbbtanulást eleve nem tekintik saját jól-létük elérése eszközének. A külföldi munkavállalás lehetőségét pedig azok a fiatalok sem zárják ki az életükből, akik jelenleg itthon tervezik jövőjüket. Nem egy beszélgetőtársunk felhívta a figyelmet a migrációs törekvéseket fenntartó „csapdahelyzetre”: ha sikerül is külföldi munkával megteremteni a vágyott jól-lét feltételeit, a ház, autó, életszínvonal fenntartása a tartalékok felélése után a magyarországi keresetek mellett nem lehetséges, s ez újabb migrációra ösztönöz, amit csak megkönnyítenek a korábbi tapasztalatok és kapcsolatok.

A migrációs potenciálra vonatkozó vizsgálatok általános tapasztalata, hogy az életkor előrehaladtával, a 40 év fölöttiek körében csökken a migrációs szándék (Nyíró 2013, Gödri 2016). Ennek nem mond ellent az a tapasztalatunk, hogy a családost, közép- és idősebb nemzedékhez tartozók eredeti törekvéseit, az itthon boldogulás szándékát is felülírják kemény kényszerek, amelyek között nem csak a munkanélkülivé válást, az elhelyezkedési lehetőségek hiányát említhetjük, hanem a nyugdíjszerű ellátások rendkívül alacsony összegét is. A németországi és ausztriai idősgondozásban résztvevők között ezért is találhatunk ötvenes éveikben járó rokkantnyugdíjasokat és aktív korukon túl is külföldi munkavállalásra kényszerülő hatvanasokat, hetveneseket – előfordul, hogy gondozót és gondozottat alig néhány év választ el. Az idősgondozást vállaló nyugdíjas korú asz-

szonyok migrációs törekvéseiben a következő nemzedékek támogatásának érzelmi/morális kényszere is tetten érhető. Tehermentesítik a gyerekeiket, mert így nem szorulnak az ő támogatásukra, sőt, éppen ellenkezőleg, segítenek nekik, például adósságaik törlesztésében, a megtakarítások pedig az unokák életkezdését segítik.

Az aktív korú és idősebb generációk migrációs törekvéseit drasztikusan meghatározó kényszer az eladósodottság, a hiteltörlesztés önmagában vagy olyan más tényezővel súlyosbítva, mint válás, betegség, munkanélküliség, minimálbérnél is alacsonyabb fizetés (lásd még Gödri 2016, Kováts-Papp Z. 2016, Sik-Szeitl 2016). Az eladósodottság forrása lehet egy elhibázott kezességvállalás, a válás után az asszonyokra maradt tartozások, a leggyakoribb azonban a házra, lakásra, autóra felvett svájci frank alapú hitel. Az érintett családok az árfolyam alakulása miatt csak úgy képesek hiteleiket törleszteni, ha egy vagy több tagjuk külföldön dolgozik. A szóban forgó családok viszonylag stabilnak mondható egzisztenciával rendelkeztek (ezért is voltak hitelképesek), a munkaképes korúaknak állása, vállalkozása volt, a hiteltörlesztés feltételeinek megváltozása azonban alapjaiban rengette meg ezt az egzisztenciát, a külföldön töltött/töltendő évek száma (az esetek többségében) azon múlik, hogy hány (autó, vállalkozás, lakás) és mekkora összegű hitelt vettek fel a családok. A migrációs törekvések megváltozása az említett esetekben a jövedelmi, megélhetési feltételek drámai romlásából fakadt, a migráció célja a család teljes egzisztenciális ellehetetlenülésének megakadályozása volt és maradt. Dél-dunántúli és alföldi terepünkön azt tapasztaltuk, hogy negyvenen túl, akár idősebb korban jószereivel kizárólag nők indulnak külföldre, s ők jellemzően a házi (ritkábban az intézményesített) idősgondozás szektorában dolgoznak. A fiatalabb családok már ritkábban vállalkoznak e munkára, vagy indulnak el gyermek mellől külföldre dolgozni. A családok férfiak vagy szakmájukban helyezkednek el, vagy a fiatalokhoz hasonlóan a vendéglátás, idegenforgalom területén dolgoznak.

Ha a migrációs törekvéseket, döntéseket alapvetően a megélhetés és a válság kényszere formálja is, a migrációs képesség, vagyis a külföldi munkavállalásba bekapcsolódó emberek, családok migrációját lehetővé tevő/megkönnyítő gazdasági, kulturális és társadalmi tőke eltérő mértékben és módon áll rendelkezésre. Az életkor, a fiatalság önmagában is mobilizálható erőforrás, ahogy az olyan személyiségjegyek is, mint a kockázatvállalás, nyitottság, rugalmasság és teherbírás (lásd Gödri 2016). A kulturális tőke, szakképzettség, szakmai tudás és jártasság előnyt jelent és keresett a külföldi munkaerőpiacon, ezt igazolják a harmincas-negyvenes éveikben járó, családok férfiak történetei, akik évek óta külföldön, elsősorban Németországban és Ausztriában, a saját szakmájukban (jellemzően építőiparban vagy húsipari szakmunkásként) dolgoznak. Ők könnyen váltani is tudnak, ha elégedetlenek a munkafeltételekkel.⁶ Az országos adatokból az látszik, hogy a magasabb iskolai végzettség, a szakma, érettségi, diploma valószínűsíti a migrációs hajlandóságot (Gödri 2016) és képességet, ugyanakkor a migrációs történetekből nyilvánvaló, hogy a célországok munkaerőpiacán a többség számára a saját iskolai végzettségi szint alatt kínálkozik munkalehetőség. A magasabb iskolázottság az életkorral, nyitottsággal, rugalmassággal, a kockázatvállalás képességével együtt és azáltal jelent mobilizálható tőkét, hogy többféle hálózat felé nyit kaput, tájékozódási és kapcsolódási lehetőséget. A megfelelő nyelvtudás és kommunikációs képesség nem csak az elhelyezkedést könnyítik meg, de olyan tőkét jelentenek, amely a formális munkaerőpiacon

⁶ Noha egyes elemzők szerint a család, a gyerekek csökkentik a migrációs hajlandóságot (Blaskó-Szabó 2016, Schewel 2015), ezekben az esetekben a családok vállalták a különélés kockázatát, a rövidebb időszakokra hazatérő családfő által hazaküldött pénz a család megélhetését és a hiteltörlesztést fedezi.

növeli a külföldi munkavállalók cselekvési terét, érdekérvényesítési képességeit is (lásd Pereria 2014). A család alapvető erőforrás lehet a migrációban is, egyfelől támogató háttérrel és érzelmi stabilitással, és így segítséget nyújthat a távollét okozta szeparáció elviselésében, másfelől a családi hálózatok a migrációt fenntartó, tápláló társadalmi tőkét jelentenek.

A hálózatok, például a migrációt lehetővé tevő és fenntartó kapcsolati tőke jelentőségére világít rá az is, hogy terepmunkánk során kevés olyan esetről hallottunk, amikor valaki egy véletlen ismeretségnek vagy annak köszönhetően került külföldre dolgozni, hogy közvetlenül lépett interneten kapcsolatba a potenciális munkaadóval vagy külföldi munkára közvetítő céggel. Majdnem mindenki arról számolt be, hogy (első) munkahelyet s néha szállást is egy már kint dolgozó, esetleg végleg kiköltözött ismerős, barát, közvetlen családtag (apa, testvér, gyerek) segítségével talált, azután pedig már ők maguk is segítettek másoknak a kijutásban. Ezekben az informális hálózatokban a családi, rokoni kötelékek is működnek, de nem elsődleges fontosságúak, a korábbi munkahelyi és iskolai kapcsolatok éppen úgy fontos szerepet játszanak, míg a fiatalok esetében a kortárs csoportok tagjaival ápoltságú kapcsolatok alkotják a hálózatok alapját.

Ahogy az elmúlt években a külföldi munkavállalás, a külföldre való kitelepedés egyre erősödött, úgy kapcsolódtak be mind nagyobb számban a nők is a migrációba. A legutóbbi kutatások már azt mutatják, hogy nincs számottevő különbség a nők és a férfiak migrációs törekvéseiben (Gödri 2016). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a migráció feminizációja elérte Magyarországot. A nők, akárcsak a férfiak, dolgoznak vendéglátásban, szolgáltató szektorban vagy húsfeldolgozó, csomagoló üzemekben is. Kutatási tapasztalataink szerint azonban a cirkuláris migráció jószerivel kizárólag nők által dominált típusa az Ausztriában kéthetes, a Németországban négy-hat hetes váltásokban vállalt idősgondozás. Dél-dunántúli terepünkön is találkoztunk nem egy olyan asszonnal, aki élete egyik korábbi szakaszában, illetve a kutatás idején járt külföldre ápolni. A dél-alföldi faluban azonban az idősgondozás minden más típusú migrációs utat háttérbe szorító, meghatározó lokális migrációs minta, ahogy egyik asszony megfogalmazta: „mi tartjuk itt el a családokat”. Ebben a határ menti faluban kutatásunk során a külföldi idősgondozás köré szerveződött migrációs ipar működésének feltárására és értelmezésére fókuszáltunk.

A MIGRÁCIÓ FEMINIZÁCIÓJA: VIDÉKI NŐK A GONDOZÁS GLOBÁLIS/TRANSZNACIONÁLIS VILÁGÁBAN

Noha „*a nők mindig is részt vettek a migrációban*” (Van Nederveen Meerkerk–Neunsinger–Hoerder 2015: 10), a migráció feminizációja két értelemben is új jelenségnek nevezhető. A globális migráció áramlataiban a nők már az érintettek felét alkotják, és a kutatásokban már nem csupán a házastársukat követő feleségként és anyaként, hanem a globális migrációs folyamat autonóm szereplőiként jelennek meg (Wastl-Walter 2010). A migráció feminizálódása szorosan összefügg azzal, hogy a jóléti társadalmakban a nők tömeges munkába állása, a népesség elöregedése és az ennek nyomán támadó háztartási és gondozási szükségletek folyamatos keresletet teremtenek, amelyet a saját országból, vagy hasonló fejlettségű országokból származó munkavállalókkal nem tudnak kielégíteni olyan áron, amelyet a szolgáltatást igénylők hajlandók vagy képesek lennének fizetni. Ezért ezeket az igényeket jellemzően a fejlődő és fél-periférikus országokból legálisan vagy illegálisan érkező migráns nők elégítik ki (lásd a teljesség igénye nélkül Anderson 2004, Ehrenreich–Hochschild 2004, Cheever 2004, Parrenas 2001, Turai 2014, Yeates 2009, Lutz 2011, Palenga-Möllenbeck 2013). A huszadik század végétől

a fejlett országokban folyamatosan növekszik a háztartási munkát, gyermekfelügyeletet, idősgondozást végző nők száma: Fülöp-szigeti, perui, moldáviai, eritreai, indonéziai nők kerekednek fel, utaznak ezer kilométereket, maguk mögött hagyva a családjukat, hogy belépjenek a globális munkaerőpiac számukra fönntartott legfontosabb szektorába (Hondagneu-Sotelo 2011). A Hochschild (2000) nyomán globális gondoskodási láncnak (*global care chain*) nevezett migrációs mintázatokat Parrenas (2001) európai családoknál dolgozó Fülöp-szigeti nők példáján keresztül mutatta be nagyhatású, klasszikus könyvében. A globális gondoskodási lánc egyik végén az idegen országok háztartásaiban gyerekeket, időseket gondozó asszonyok néha hosszú éveket töltenek távol családjuktól és gyermekeiktől, akiket a lánc másik végén, az otthon maradt női családtagokra bízunk, vagy külföldi keresményükből egy másik nőt fizetnek meg a gondozási, nevelési feladatok ellátásáért.

Európán belül a szocialista országokban végbement politikai, gazdasági változások után új cirkuláris migrációs mintázatok alakultak ki (lásd Morokvasic 2004, Triandafyllidou–Marchetti 2013). Ennek eredményeként a posztoszocialista országokból felkerekedő nők is megjelentek a gondozási piacon, s ha nem is szorították ki a fejlődő világ távoli országaiból érkezőket, napjainkban ők alkotják az „új európai cselédség” (*new maids of Europe*) derékhadát (Lutz 2011:11, a cselédmetafora és a házi gondozás összefüggéseire lásd Németh 2016). Az Európán belüli gondozási migráció eltér a globális gondoskodási láncként azonosított és elemzett mintától. A Németországban dolgozó lengyel és a Lengyelországban dolgozó ukrainai háztartási alkalmazottak, idősgondozók körében folytatott kutatások rámutattak arra, hogy a fejletlenebb ország szegényebb háztartásaiból érkező és a fejlettebb ország középosztályi családjaival elhelyezkedő nők nem fizetnek alkalmazottakat azért, hogy az otthon maradt családban pótolják a távollétükből fakadó hiányokat. Szemben a Fülöp-szigetektől vagy a dél-amerikai országokból Európába irányuló, hosszabb tartózkodással járó migrációval, a kelet-európai országokból (így Ukrajnából, Lengyelországból vagy Magyarországról) induló cirkuláris migráció jellemzője, hogy asszonyok közeli országokban vállalnak gondozói munkát, amelyet négy-hat hetes turnusokban, rotációs rendszerben látnak el, így nem kell folyamatosan távol lenni a családjuktól (Lutz–Palenga-Möllenbeck 2011, 2012, 2016, Palenga-Möllenbeck 2013, 2014).

Az otthoni idősápolás iránti szakadatlan keresletnek köszönhetően lényegében bárki, bármely életkorban el tud helyezkedni házi idősgondozóként, aki fizikailag és lelkileg bírja a munkát. A szociális, egészségügyi végzettség nem feltétel – aki szakemberként kényszerül külföldi gondozói munkára, inkább szakmai presztízvesztést és frusztrációt élhet meg (Németh 2016) –, s a magas szintű nyelvtudás sem minden családban elvárás. A német nyelv biztos használata azonban olyan kulturális tőke, amely eredményesen mobilizálható a migráció során. Kibővítheti az asszonyok migrációs döntési lehetőségeit, mert belépőt jelent a legális foglalkoztatást kínáló külföldi közvetítő cégekhez, és növelheti cselekvési területet, aki jól beszél a nyelvet, az képes helyzetének legalizálása és/vagy anyagi és munkafeltételeinek javítása érdekében egyeztetéseket folytatni az őket alkalmazó családokkal.

A külföldi idősgondozásra összetett, sokszínű migrációs ipar épül sok szereplővel, intézménnyel, formális és informális hálózatokkal. Az iparág kulcsszereplői a kizárólag férfi „sofőrök”,⁷ akik közvetítenek a házi gondozót kereső német és osztrák családok, valamint a potenciális gondozók között, eljuttatják az asszonyokat a

⁷ A kutatás helyszínét jelentő faluban nincsenek sofőrök, ők, ha nem is kizárólag, de többnyire a megye sváb múltú településeiről szervezik a vállalkozásukat.

munkahelyükre és haza, munkaközvetítők és szállítók egyszerre. A szállítás és a közvetítés ugyanakkor ketté is válhat, ilyenkor a sofőrök egy-egy vállalkozó vagy cég alkalmazásában állnak, amelyek ragaszkodnak ahhoz, hogy az asszonyok az ő sofőrjeikkel utazzanak. A tapasztalatok szerint a „sofőrök” többsége informális hálózatokat működtet, aki e hálózatokra támaszkodik, jellemzően bejelentetlenül, feketén dolgozik a külföldi háztartásokban. Ez a gyakorlat – amely elsősorban Németországban terjedt el az állam hallgatóságos cinkossága mellett (Palenga-Möllenbeck 2013, 2014), Ausztriában a házi idősgondozás törvényi szabályozásának köszönhetően (Bachinger 2014) visszaszorulóban van – a sofőrök monopolhelyzetével és a gondozók cselekvési terének korlátozásával jár. A sofőr tárgyal a fogadó idős családjával a fizetésről és az egyéb feltételekről, neki kell közvetítői díjat fizetni minden egyes új helyért, az ő rendjéhez illeszkedik a hazautazás napja, jellemzően ő gondoskodik a váltóról, s ha mégis a gondozó maga szerez váltótársat, a hely a sofőrre, így fizetni is neki kell érte, elvárás, hogy az új belépő is vele utazzon. Az útiköltség, amelyet többnyire, de nem minden esetben, a fogadó család fizet, a távolságtól függ, az összeget mindig euróban kérik. A kiterjedt, Németországot és Ausztriát lefedő hálózatokat működtető sofőrök köre kialakult, az általunk megkérdezett asszonyok többsége évek óta ugyanazokkal az emberekkel utazik.

A külföldi idősgondozásra vállalkozók túlnyomó többsége e migrációs ipar informális (a hatóságok előtt rejtett) szegmensében dolgozik. A nyugdíjas asszonyok nem is töreksenek helyzetük legalizálására, hiszen nem tudják növelni nyugdíjalapjukat, és a beszámolók szerint a munkaadó családok sem feltétlenül hajlanak a legalizálásra. Néhány aktív korú asszony azonban azok közül, akik először illegálisan jártak külföldre dolgozni, legalizálták helyzetüket úgy, hogy egyéni vállalkozóként egy-egy hazai bejegyzésű, vagy németországi, osztrák, 24 órás házi idősgondozásra specializálódott közvetítő céggel kötöttek szerződést. A legalizált munkaviszony előnye részben anyagi természetű, annak ellenére, hogy a cégek folyamatosan felszámolják a közvetítői díjat, s hogy a bérek, a franchise rendszer miatt, nem követik automatikusan a minimálbér emelkedését. A német, osztrák államnak befizetett járulékok ugyanis nem csak betegség, baleset esetén jelentenek biztonságot, de bizonyos ellátásokat (családi pótlék) is elérhetővé tesznek, és a minimális külföldi nyugdíj perspektíváját nyújtják a várhatóan csekélyke magyarországi összeg mellé. Míg az informálisan dolgozó idősgondozók számára kifizetett munkabért a sofőrök és a család megállapodása, illetve a lokális áregyeztetés határozzák meg, a közvetítő cégek esetében van garantált minimum, amely az adott ország/tartomány minimálbére körül mozog. Az anyagi szempontokon túl, a hivatalos cégek nyelvtanulási és továbbképzési lehetőséget biztosíthatnak, figyelemmel követik a gondozók munkáját, az idős, a család és a gondozó kapcsolatát, elégedettségét, és bármely panasz, probléma, konfliktus esetén mindkét fél számíthat a cég beavatkozására. Ebben a szabályozott helyzetben a gondozók számára tágabb cselekvési tér és nagyobb biztonság kínálkozik annál, mint amit az informális migrációs utak kínálni tudnak. Létezik egy további, bár ritkább migrációs pálya is, amely nem közvetítő sofőrökre, cégekre, hanem lokális beágyazottságú, határokon és generációkon átívelő, a településről elszármazottakkal fenntartott személyes kapcsolatokra támaszkodik. A lokalitásba ágyazott kapcsolatok a célszálláson belüli mozgást is befolyásolják, mert a gondozó nem oda megy, ahová kiközvetítik, hanem egy adott településen belül oda, ahová ismertség alapján a családok hívják.

Az idősgondozásban résztvevő nők maguk is a cirkuláris migráció e formáját fenntartó, tápláló informális hálózatot működtetnek. A már kint dolgozók a sofőrök telefonszámával vagy egy-egy váltóhely felkínálásá-

val segítenek azoknak az ismerősöknek, falubelieknek, akik segítségért fordulnak hozzájuk. A mikrobuszokban hosszú órákon át együtt utaznak az asszonyok, akik történetet, információkat cserélnek a jó és rossz helyekről. Az információk és tapasztalatok áramlásának másik terepét az online világ jelenti. A különböző oldalak kvázi-közösségé formálják a külföldön dolgozó idősgondozókat, akik segítenek egymásnak: például felhívják a figyelmet a jogszabályváltozásokra, német nyelvleckéket osztanak meg, fényképeket posztolnak, amelyen együtt mosolyognak a gondozott időssel.

A külföldi idősgondozás mintázatában az asszonyok migrációs képességének legfontosabb forrását az informális, kisebb részben a formális hálózatok biztosítják. A migrációs aspirációkat egyfelől a tartós kényszerek alakítják, másfelől az iparszerűen működő hálózatoknak köszönhetően bárki bármikor, akár ismétlődően meghozhatja azt a döntést, hogy elindul külföldre. A külföldi idősgondozás, mint a cirkuláris migráció egyik fontos, döntően nők számára fönntartott formája az érintett lokális közösségeken belül elérhető boldogulási mintává vált, amely, ahogy erről nem egy példát hallottunk, a családon belül is áthagyományozódhat.

A „ROMA” MIGRÁCIÓRÓL⁸

Kutatásunk egyik kérdése az volt, hogy vajon azonosíthatunk-e különbségeket a hátrányos helyzetű terekből induló külföldi migrációs pályákban az etnicitás dimenziója mentén – avagy beszélhetünk-e a többségi társadalom csoportjaitól eltérő „roma migrációs” mintázat(ok)ról.

A romák keletről Nyugat-Európa, illetve Észak-Amerika felé irányuló mobilitását vizsgáló legújabb kutatások egyetértenek abban, hogy ideje túllépni azon a kezdeti, leegyszerűsített kérdésem: vajon a „menekült” vagy a „gazdasági migráns” kategória írja le jobban a „roma migráns” alakját (Klímová-Pickup 2003). Ehelyett egy jóval inkább kritikai kutatási irány látszik kibontakozni, amely a mobilitási pályák elemzése helyett/mellett azoknak a mobilitási rezsimeknek az elemzésbe való beemelését hangsúlyozza, amelyek kondicionálják, korlátozzák és különböző nemzetbiztonsági politikákra hivatkozva, nemkívánatossá teszik a (prekárius) romák térbeli mozgását (Yildiz–De Genova 2017, van Baar 2017, Kóczé 2017). A főleg terepmunka módszerével tájékozódó kutatások másik fő jellemzője, hogy úgy vélik, a migráció fogalmát újra kell gondolni a mobilitás nyelvezetén keresztül (Glick-Schiller–Salazar 2013, Kalir 2013, Acuna 2016, Nagy 2016, Ciasci 2017, McNevin 2014). Borsodi tereptapasztalataink alapján úgy gondoljuk, hogy a mobilitás fogalma pontosabban jelöli azt a térbeli mozgást, amit az iskolázatlan, szegény romák, állandó készenlétben a kínálkozó lehetőségek megragadására (Grill 2016), az elmúlt években bejártak: az Európán belüli újfajta (ingázó) gyári vendégmunkás rendszer részeként, vagy Kanadában menekültként, majd onnan haza deportálva, többnyire Angliában alkalmi munkásként – válaszul arra a szélesebb társadalmi átalakulásra, amelyet több interjú alanyunk egyöntetűen úgy fogalmazott meg, hogy „*cigányként nincs az embernek jövője Magyarországon*”.⁹

8 Jelen OTKA-kutatásunk pilot-projektjének tekintjük Durst Judit, valamint Vidra Zsuzsa és Virág Tünde Borsod-Abaúj-Zemplén megye néhány településén folytatott kutatásait a kanadai roma migrációról (lásd Durst 2013, Vidra–Virág 2013). Kutatásunk során romának azt tekintettük romának/cigánynak, aki magát annak mondta.

9 A mobilitás fogalmazásának alkalmazhatóságát a prekárius helyzetű romák térbeli mozgásának értelmezésére és elemzésére meg-erősítendő hipotézisnek tekintjük.

Bár abban mára szinte teljes az egyetértés a téma kutatói között, hogy a romák esetében (is) egy „super-diverzifikált” (Vertovec 2003), heterogén népességről van szó (Tremlett 2012), amely jellemzőinek mérése komoly módszertani nehézségek elé állítja az elemzőket (Messing 2014), a roma migrációról, mobilitásról szóló vizsgálatok mégis szinte kivétel nélkül a “látható” (a média figyelmét lekötő) prekárius (gazdaságilag bizonytalan helyzetű, szegény) csoportokat vizsgálják. Mi azonban különböző terepeinken különböző migrációs mintázatokat véltünk felfedezni a romák körében is, amelyeket többnyire (a kanadai menekültvándorlás kivételével) hasonló törvényszerűségek alakítottak, mint a többségi társadalom esetében. Ez a tereptapasztalatunk összhangban van az országosan reprezentatív kutatások eredményeivel, amelyek azt mutatják, hogy a migrációs aspirációk tekintetében nincs különbség romák és nem romák között (Sik–Szeitl 2017), s hogy a nyugat-európai országok felé irányuló munkavállalási célú roma migráció időbeli dinamikája is a többségi mintát követte (Vidra 2013).

Az általunk vizsgált roma közösségekben ugyanazok a strukturális kényszerek vezetnek migrációhoz, mint a nem romák között, ugyanakkor a romák kénytelenek szembesülni a munkaerő-piaci, intézményi, politikai diszkriminációval, a társadalmi mobilitás perspektívájának jószereivel teljes hiányával. Ezért sokan gondolják közülük, hogy a gyerekeik jövője érdekében a boldogulás egyetlen lehetősége a térbeli mobilitás. A romák migrációs törekvéseiben és döntéseiben az etnikai diszkriminációtól való félelem és menekülés elválaszthatatlanul összefonódik a jobb élet, könnyebb boldogulás reményével. Kutatók szerint a kanadai roma migráció is egyszerre értelmezhető menedékkérésként és klasszikus, gazdasági megfontolásokból fakadó, munkavállalási célú migrációként (lásd Kováts 2002, Vidra 2013, Vidra–Virág 2013).

Észak-Magyarországról az ezredforduló éveitől nagy számban indultak útnak romák külföldre, először Kanadába, majd a bevándorlási politika szigorodásával párhuzamosan változott a célország is. Pilot terepünkön, egy kisváros cigánytelepén jószereivel minden család érintett. Az itt élők többsége megfordult Kanadában, azok, akik valamilyen okból visszajöttek, vagy visszakényszerültek, jelenleg más európai országban, jellemzően Angliában próbálkoznak. Ezzel szemben a vizsgált dél-dunántúli térségben alig néhány esetben hallottunk olyan családokról, akik szerencsét próbáltak a tengeren túl. Információink szerint erre a vidékre nem volt jellemző a tömeges kanadai migráció és a családok többségét a munkavállalási célú migráció sem érintette. E különbség hátterében egymással kibogozhatatlanul összekapcsolódó tényezők találhatók: a szóban forgó roma közösségek kirekesztettségének mértéke; a lokális, térségi, regionális intézményekhez, munka-, boldogulási és mobilitási lehetőségekhez való hozzáférés esélye; a helyi roma közösség belső rétegzettség, illetve a többségi társadalomtól való távolsága (Toma–Tesar–Fosztó 2017); valamint a migrációs tapasztalattal rendelkező kapcsolathálójuk – az ún. migrációs burok (Sik 2004) – különbözősége. Borsodban, kiemelten is a pilot terepként szolgáló kisvárosban a romák túlnyomó többsége a mélyszegénység csapdájában, a többségi társadalomtól térben, társadalmilag és szimbolikusan is elkülönülve, szegregált telepeken él, csak szegregált oktatáshoz fér hozzá, ami nem biztosít mobilitási esélyt, s nem rendelkezik olyan „gyenge kötésekkel”, hídszerű kapcsolatokkal (Granovetter 1973, Putman 2000), amelyek a kitörés, kiemelkedés perspektíváját felvillanthatnák. Ezzel szemben a vizsgált baranyai településeken a romák, ha szegregált körülmények között élnek is, többféle megélhetési lehetőséghez férnek hozzá a térség formális és informális gazdaságában, ami egyúttal hídszerű kapcsolatokat jelent a többségi társadalom felé. Még fontosabb azonban, hogy Baranya megyében működnek olyan (elsősorban egyházi, alapítványi) iskolák, amelyek oktatási és társadalmi mobilitási esélyeket és perspektívákat kínál-

nak, s hozzájárulnak a roma közösségek belső differenciálódásához is. Ennek eredményeképpen még a kívülről homogénnek látszó, stigmatizált roma faluban is felépült egy olyan intézményrendszer, amely néhányaknak megélhetést, sokaknak védő- és kapcsolati hálót biztosít, és amelynek képviselői erőfeszítéseket tesznek annak érdekében, hogy a roma lakosokat helyben tartsák (Virág 2017a).

Mindezekből fakadóan az egyes lokális roma közösségek között s e közösségeken belül a migrációs képességek és utak sem tekinthetők egyöntetűnek, a különbségek forrása az egyes egyének iskolai végzettségében, a nem roma többségtől való társadalmi távolságban, az „erős”, megkötő és „gyenge”, hídszerű kapcsolatok hiányában/meglétében és sűrűségében, valamint a korábban kialakult kapcsolathálóik jellegében, vagyis a rendelkezésre álló kulturális és társadalmi tőke nagyságában és minőségében található. Az észak-magyarországi településeken végzett kutatás tapasztalatai szerint, míg a roma migráció első hullámában, az ezredforduló idején a kevés számú, szakképzett roma elit tagjai mentek Kanadába, majd onnan bárhová, ahol jó munkalehetőség kínálkozott, addig néhány évvel később, a második hullámban,¹⁰ a mélyszegénységben, szegregált körülmények között élő romák elsősorban a saját rokoni hálózatukra támaszkodva próbáltak Kanadában szerencsét (Durst 2013, Vidra-Virág 2013). Általánosabban úgy fogalmazhatnánk, hogy a romák migrációs képessége és az általuk bejárható migrációs pálya nem elsősorban etnicitásuk függvényében alakul, inkább társadalmi helyzetük és adott lokális közösségben elfoglalt pozíciójuk, illetve kapcsolathálójuk, migrációs burkuk jellemzői mentén differenciálódik.

Az etnicitás egyáltalán nem játszik szerepet a szakmával rendelkező, itthon is munkatapasztalatokat szerzett roma férfiak esetében – számuk minden terepünkön alacsony, de inkább jellemző a Dunántúlon –, akik ugyanolyan migrációs útra lépnek, mint a nem roma szakmunkás férfiak, hosszabb-rövidebb ideig egyedül, illetve családjuk nélkül járnak külföldre, többnyire Németországba, Hollandiába vagy Ausztriába dolgozni – ki nek hol vannak ismerősei, akik segítenek a munkaszerzésben. A roma szakmunkás férfiak migrációs képessége is a rendelkezésükre álló kulturális tőkén (iskolai végzettségen, szaktudáson) alapul, azok az informális hálózatok, amelyekre támaszkodnak, lényegében nem különböznek, s néha nem is különülnek el a nem romák által működtetett hálózatoktól (pl. azonos településről vagy vidékről valók együtt, egyikük autójával utaznak, illetve segítenek egymásnak munkahelyet találni). Dél-dunántúli terepünkön előfordul, hogy a család női tagja vállal munkát meghatározott időszakra külföldön. A családos, középkorú emberek számára csak a rövid időszakokra kiterjedő migráció elfogadható, a képzettebb, általában a lokális közösségből kilépő, szélesebb kortársi kapcsolatokkal rendelkező fiatalok körében már tartós külföldi távollétre is van példa. Ebben az esetben a migráció a kortárs, egyetemi, baráti kapcsolathálózatra épül és elválik a lokalitástól. Generációs vonatkozásban nem beszélhetünk tehát az általános tendenciáktól való eltérésről; a középgeneráció nem tervez hosszabb távra külföldi munkát, míg a roma fiatalok térbeli mobilitása nyitott végű, különösen, ha még nem alapítottak családot.

A szegénységben, társadalmi és térbeli kirekesztettségben élő, alacsony iskolai végzettségű, szerény munkatapasztalattal rendelkező romák esetében a szakirodalom alapján rendkívül alacsony migrációs aspirációkat és képességeket feltételezhetnénk, hiszen nem csak a külföldi élethez és munkavállaláshoz szükséges anyagi javakkal, de kulturális tőkével (megfelelő iskolai végzettséggel, nyelvtudással) sem rendelkeznek. A szegény romák menekültként való kivándorlását lehetővé tevő mobilitási rezsím, az erre ráépülő migrációs háló-

10 A kanadai roma migráció hullámait, időbeli változásait az egyik legfontosabb strukturális tényező, a mobilitási rezsímek váltakozása, a kanadai bevándorlási szabályok enyhítésének/szigorításának dinamikája alakította.

zatok kialakulása, a migrációs ipar külföldi és hazai szereplőinek megjelenése azonban sok mélyszegénységben élő roma család számára is elérhetővé tette a migrációt, ők is elindultak akár Torontóba, vagy később Angliába, Németországba, Hollandiába. Az alacsonyan iskolázott, szegény romák migrációja lényegében az „áttelepített rokonsági hálózatok” (Tilly 1990) gyakorlatával írható le. A migráció alapegysége minden esetben a nukleáris család, amely azonban többgenerációs nagycsaládba ágyazódik. A gyakran öt-hat gyerekes roma nagycsaládból általában a legjobb státuszú fiatal felnőtt „gyerek” megy ki először külföldre a párjával, többnyire Kanadába, hogy aztán az első néhány havi bevételéből (a menekült státusszal járó szociális támogatás mellett alkalmi munkából szerzett keresetéből) összerakja a repülőjegy árát a következő családtagnak, és így tovább végig a rokonsági hálón. Ahogy egyikük fogalmazott: „a roma középosztály kiviszi a szegényebb rokonait”.

A szegény romák migrációba való bekapcsolódásának dinamikáját alapvetően meghatározza az adott közösségből, nagycsaládból elsőként útnak induló „úttörők” kettős szerepe. Egyfelől a hídfőállást jelentik, a hazaküldött utazási költség árával és egyéb segítséggel ösztönzik a szegényebbek migrációját. Ugyanakkor kapuóri szerepet is betöltenek: korlátozzák a további migrációt akkor, amikor különböző okokból (pl. bevándorlási szabályok szigorodása, munkaerő-piaci lehetőségek szűkülése) úgy ítélik meg, hogy az újabb érkezők már az ő helyzetüket veszélyeztetik (lásd Bakewell–de Haas–Kubal 2011, de Haas 2010, Vidra 2013). Az „úttörők” által a családtagoknak a kiutazáshoz nyújtott segítség mindig kölcsön, amit vissza kell fizetni, illetve elvárás, hogy az újonnan kiérkező család egy idő után anyagi és lakhatási szempontból egyaránt függetlenné váljon.

Észak-Magyarországon a távolság, a repülés költségei okán a kanadai migráció sok család súlyos eladósodását eredményezte, amiből nem mindenki tudott kivergődni, s ami nem egy esetben a migráció kudarcának okává vált. A súlyos eladósodás részint abból fakadt, hogy az érintett családok nem mérték fel pontosan a lehetőségeiket, részint abból, hogy akadtak, akik a rokonok vagy ismerősök kiutaztatásából üzletet csináltak. Kanadában vagy Angliában egyaránt jellemző, hogy a kiszolgáltatott családoknak adott kölcsön, a külföldön nyújtott szolgáltatások (lakhatás, munkalehetőség, szociális és adminisztratív ügyek intézése) olyan egyenlőtlen helyzeteket teremtettek, amelyek fenntartása, az újonnan érkezők kiszolgáltatott helyzetben tartása is egy sajátos migrációs ipar kialakulását eredményezte. Történetek szólnak arról, hogy a repülőjegy árának többszörösét kellett visszafizetni, hogy az adósság fejében oda kellett adni a fizetést a támogató rokonnak, aki ígérete ellenére nem mindig intézte el, hogy a rokonok szociális ellátáshoz jussanak. Nagyon nehezen vagy egyáltalán nem tisztázható, hogy a kiutazó családokat végül is mennyire „szedték le” rokonaik, mert a nyelvtudás és az információk hiánya is félreértések, konfliktusok forrása lehetett. A „leszedett”, ezért rokonaikban csalódott családok jellemzően Magyarországon is mélyszegénységben élnek, az informalitás terepén igyekeznek túlélni, és rendszeresen szorulnak (uzsora)kölcsönre. Vagyis itthon is kiszolgáltatottságban és lekötelezettségek rendszerében élnek, s amikor külföldre indulnak, ott is a segítő rokon vagy ismerős család „jóindulatától” függenek, úgy is fogalmazhatunk, hogy ebben az esetben a kiszolgáltatottságra épülő hálózatok helyeződnek át a migráció célországába. A kiszolgáltatottság még erősebb az idegen országban, következményei pedig a külföldi médiában etnicizált és kriminalizált „roma migrációként” jelennek meg (lásd Kóczé 2017).¹¹

11 A kiszolgáltatottság extrém formáját jelenti a szexmunkások szervezett utaztatása és kizsákmányolása észak-magyarországi te-repeinkről. A főleg striciknek dolgozó lányok számára futtatóik régebben külföldön élő kapcsolatai szervezik a munkát, míg az elitebb, külföldi „vendégházakban”, „masszázsszalonokban” dolgozó lányok Budapestről induló „hajtós busszal” járnak ki három-ötletes turnusokban dolgozni.

A szegény romák migrációba való bekapcsolódását a rokonsági hálózat tette lehetővé, amelyre kizárólagos kapcsolati tőkeként támaszkodhatnak. Ezek az áthelyezett rokonsági hálózatok Janus-arcúak, hiszen segítik a külföldi boldogulást, de újra is teremthetik, ha talán az otthoninál kicsivel jobb anyagi körülmények között is, a kiszolgáltatottság rendszerét. Tapasztalataink alapján azt mondhatjuk, hogy a szegény nem romák azért nem kapcsolódnak be számottevő mértékben a külföldi migrációba, mert számukra nem áll rendelkezésre a rokonsági, családi hálózat, szegénységük egyik forrása is a stabil családi kötődések sérülékenysége, hiánya.¹²

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban a hátrányos helyzetű vidéki terekből induló külföldi munkavállalási célú, cirkuláris migráció és mobilitás individuális, családi tapasztalatait de Haas ágencia fogalma nyomán a struktúrák által korlátozott migrációs törekvések (*aspiration*) és migrációs képességek (*capability*) funkciójaként értelmeztük. Ez a megközelítés lehetővé teszi azoknak a strukturális kényszereknek az azonosítását, amelyek a különböző generációkban migrációs törekvések kialakulásához és döntésekhez vezetnek, ugyanakkor arra is módot nyújt, hogy elemezzük, melyek a migrációs képesség alapját jelentő tőkefajták, s azok milyen szerepet játszanak a különböző migrációs utakban.

Bár egyes terepeinken különböző domináns migrációs mintázatokat, hálózatok azonosítottunk (mint például a nők részvétele a házi idősgondozásban vagy a szegény, képzetlen romák mobilitása), a lokális sajátosságok, eltérések mellett is kutatási tapasztalatainkat általános érvényűnek tekintjük a migrációt kiváltó strukturális kényszerek, a migrációs képességek és törekvések, s mindenekelőtt a migrációt lehetővé tevő, s a migráció során mobilizálható tőkefajták tekintetében.

Az előzetesen többnyire nem tervezett migrációhoz vezető, generációs eltéréseket mutató strukturális kényszerek minden terepünkön azonosak, és más, országos kutatások eredményeivel is egybecsengenek: az önálló egzisztencia megteremtésének korlátai, munkanélküliség, jövedelmi szegénység, eladósodottság, az elszegényedéstől, egzisztenciális ellehetetlenüléstől való félelem. A migrációra való képességet a humán és/vagy kulturális tőke (életkor, iskolai végzettség, nyelvtudás, kommunikációs képesség), valamint a nyitottság, kockázatvállalás képessége erősíti. Ugyanakkor a migrációs képesség szempontjából legdöntőbbnek a kapcsolatokhoz, hálózatokhoz való hozzáférés, vagyis a kapcsolati tőke, illetve a migrációs burokok bizonyul, a migrációt fenntartó kapcsolati hálók egyben a „migrációs ipar” szövetét képezik. Formális és informális hálózatokra épül a sokszereplős, összetett idősgondozói ipar, amelybe, illeszkedve a migráció feminizációjának globális mintázatahoz, vidéki magyarországi asszonyok is beléptek. A migráció kultúrája áthatja ma a vizsgált lokális társadalmakat, elfogadott és/vagy vágyott boldogulási stratégiává vált, s éppen úgy tetten érhető az egzisztenciateremtés előtt álló fiatalok, mint az adósságcsapdából kitörni vágyó középgeneráció, vagy az alacsony összegű nyugdíjelátások miatt idősgondozásra kényszerülő asszonyok körében.

Kutatási tapasztalatink szerint a romák migrációja elsősorban nem az etnicitás dimenziója mentén értelmezhető, az osztályhelyzet, az egyes családok, személyek lokális társadalmon belül elfoglalt pozíciója, valamint

¹² Szegény nem roma közmunkásokkal beszélgetve azt tapasztalhattuk, hogy ki sem alakulnak migrációs vágyaik, aspirációk, mert eleve lehetetlen vállalkozásként tekintenek minden mobilitási kísérletre. Jellemzően szívesen sorolták a migrációs kudarcokról szóló történeteket (Váradi 2016).

humán, kulturális és kapcsolati tőkéje határozza meg a számukra bejárható és belátható migrációs utakat. A (mély)szegénységben, szegregált körülmények között élő roma családok a hiányzó anyagi, kulturális tőkéjük ellenére el tudtak indulni külföldre, mert a családi-rokoni kapcsolatokra, mint kapcsolati tőkére tudtak támaszkodni. Az áthelyezett rokonsági kapcsolatok egyfelől segítik a külföldi boldogulást, másfelől újratelemt(het)ik, ha kicsit magasabb jövedelmi színvonal mellett is, a függőség és kiszolgáltatottság viszonyrendszerét.

HIVATKOZÁSOK

- Acuna, E. (2014) *Romani Mobilities across the Atlantic: An Ethnography of movement and connections among Romani Groups*. Paper presented at the „Roma migration” panel at the Spanish Anthropological Conference, Granada.
- Anderson, B. (2004) Just Another Job? The Commodification of Domestic Labor. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (eds.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan – Owl Book, 104–115.
- Bachinger, A. (2014) 24-Stunden-Betreuung- ganz legal? intersektionale Regime und die Nutzung migrantischer Arbeitskraft. In Auerbacher, B. – Dammayr, M. (Hrsg.) *Für sich und andere sorgen. Krise und Zukunft von Care in der modernen Gesellschaft*. Weinheim und Basel: Beltz Juventa, 127–137.
- Bakewell, O. – De Haas, H. – Kubal, A. (2011) *Migration system, pioneers and the role of agency*. IMI Working Papers, No. 48, International Migration Institute, University of Oxford.
- Bernát, A. (2006) *A kapcsolathálózat jelentősége a migrációban – etnikai metszetben. Kötő-jelek 2015*. ELTE Szociológiai Doktori Iskola, Budapest, 123–146.
- Blaskó Zs. – Gödri I. (2014) Kivándorlás Magyarországról: szelekció, célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia*, 4, 271–307.
- Blaskó Zs. – Gödri I. (2016) A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet, 59–67.
- Blaskó Zs. – Szabó L. (2016) Gyermeket hátrahagyó migráció Magyarországon. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, 86–88.
- Çağlar, A. (2013) Circular Migration between Hungary and Ukraine: Historical Legacies, the Economic Crisis, and the Multidirectionality of ‘Circular’ Migration. In Triandafyllidou, A. (ed.) *Circular Migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?* Oxford: Oxford University Press, 141–165.
- Carling, J. (2002) Migration in the age of involuntary immobility: theoretical reflections and Cape Verdean experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28 (1), 5–42. <http://dx.doi.org/10.1080/13691830120103912>.
- Czaika, M. – Vothknecht, M. (2014) Migration and aspirations – are migrants trapped on a hedonic treadmill? *IZA Journal of Migration* 3:1. <https://doi.org/10.1186/2193-9039-3-1>
- Cheever, S. (2004) The Nanny Dilemma. In Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (eds.) *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan – Owl Book, 31–39.
- Ciaschi, P. (2017) *Körbe, Körbe: The Politics of Migration in Everyday Lives of Roma in Illiberal Hungary*. Kézirat.
- Czako, A. – Sik, E. (2003) The Role of the Network as a Resource in Economic Transactions in Post-Communism. In Mendell, H. – Nielsen, K. (eds.) *Europe. Central and East*. Vol. 6. Critical Perspectives on Historic Issues. Montreal-New York-London: Black Rose Books.
- De Genova, N. (2005) *Working the Boundaries. Race, Space and ‘Illegality’ in Mexican Chicago*. Durham and London: Duke University Press.
- De Haas, H. (2010) The Internal Dynamics of Migration Processes: A Theoretical Inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (10), 1587–1617. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2010.489361>.
- De Haas, H. (2014a) *Migration Theory. Quo Vadis?* IMI Working Papers, No. 100, International Migration Institute, University of Oxford. De Haas, H. (2014b) Euro-Mediterranean migration futures. The cases of Morocco, Egypt and Turkey. In Bommers, M. – Fassmann, H. – Sievers, W. (eds.) *Migration from the Middle East and North Africa to Europe. Past Development, Current Status and Future Potentials*. Amsterdam University Press, 29–74.
- Durst, J. (2013) ‘It is better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary’: The ‘New Wave’ of Roma Migration. In Vidra, Zs. (ed.) *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies Central European University, 203–248.
- Durst J. (2017) „De ugye biztos nem lesz ebből baj?” Poszt-terepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle*, 27 (2), 88–111.
- „Ezt csinálja a kapitalizmus ...” Melegh Attilával Rigó Róbert beszélget. *Forrás*, 2015. július–augusztus, 200–213.
- Ehrenreich, B. – Hochschild, A. R. (2004) Introduction. In *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan – Owl Book, 1–15.
- Fassman, H. – Sievers, W. (2014) Introduction. In Bommers, M. – Fassmann, H. – Sievers, W. (eds.) *Migration from the Middle East and North Africa to Europe. Past Development, Current Status and Future Potentials*. Amsterdam University Press, 15–26.

- Fehér K. – Németh K. (2016) *Local Patterns of Globalized Migration Flows*. Előadás, elhangzott: New Ideas and New Generations of Regional Policy In Eastern Europe, CERS HAS, Pécs, 7–8 April, 2016.
- Flyvbjerg B. (2006) Five Misunderstandings about Case Study Research. *Qualitative Enquiry* 12 (2), 219–245. <http://dx.doi.org/10.1177/1077800405284363>.
- Glick-Schiller N. – Salazar, N. (2013) Regimes of Mobility Across the Globe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39 (2), 183–200. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2013.723253>
- Gödri I. (2010) *Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentések 89.
- Gödri I. (2016) *Elvándorlási szándékok – álmok és konkrét tervek között. A migrációs potenciál jellemzői és meghatározó tényezői a 18–40 évesek körében Magyarországon*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási jelentések 98
- Granovetter, M.S. (1973) The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360–1380. <http://dx.doi.org/10.1086/225469>
- Grill, J. (2016) 'Endured Labour' and 'Fixing Up' Money: The Economic Strategies of Roma Migrants in Slovakia and the UK. In Brazzabeni, N. – Cunha, M.I. – Fotta, M. (eds) *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. New York- Oxford: Berghahn Books, 88–106.
- Hárs Á. (2016a) Elvándorlás és bevándorlás Magyarországon a rendszerváltás után – nemzetközi összehasonlításban. In Blaskó Zs. – Fazekas K. (szerk.) *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, 39–53.
- Hárs Á. (2016b) Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek. In Kolosi T. – Tóth I.Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, 243–262.
- Hochschild, A. (2000) Global care chains and emotional surplus value. In Giddens, A. – Hutton, W. (ed.) *On the edge: Living with global capitalism*. London: Jonathan Cape, 130–146.
- Hondagneu-Sotelo, P. (2011) Gender and Migration Scholarship: An Overview from a 21st Century Perspective. *Migraciones Internacionales*, 6 (1), 219–234.
- Kalir, B. (2013) Moving Subjects, Stagnant Paradigms: Can the 'Mobilities Paradigm' Transcend Methodological Nationalism? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39 (2), 311–327. <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2013.723260>.
- Klímová, I. – Pickup, A. (2003) Introduction: Romani migrations – Strangers in Anybody's Land? Further Reviewed. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity Studies*, 31 (1), 7–10. <http://dx.doi.org/10.1080/0090599032000058866>.
- Kóczé, A. (2017) Race, migration and neoliberalism: distorted notions of Romani migration in European public discourses. *Social Identities*, 1–15. <http://dx.doi.org/10.1080/13504630.2017.1335827>.
- Kováts, A. (2002) Migration among the Roma population in Hungary. In Kováts A. (ed.) *Roma migration*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute of Minority Research – Centre for Migration and Refugee Studies, 9–33.
- Kováts, A. – Papp Z. A. (2016) Patterns of success amongst Hungarians living in the UK. *Review of Sociology*, 4, 95–123.
- Kureková, L. (2011) *The role of welfare systems in affecting out-migration. The case of Central and Eastern Europe*. IMI Working Papers, No. 46, International Migration Institute, University of Oxford.
- Lutz, H. (2011) *The New Maids: Transnational Women and the Care Economy*. London – New York: Zed Books
- Lutz, H. – Palenga-Möllnbeck, E. (2011) Care, Gender and Migration: Towards a Theory of Transnational Domestic Work Migration in Europe. *Journal of Contemporary European Studies*. <http://dx.doi.org/10.1080/14782804.2011.610605>.
- Lutz, H. – Palenga-Möllnbeck, E. (2012) Care Workers, Care Drain, and Care Chains: Reflections on Care, Migration, and Citizenship. *Social Politics*, 19 (11), 15–37. <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxr026>
- Lutz, H. – Palenga-Möllnbeck, E. (2016) Global care chains. In Triandafyllidou, A. (ed.) *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies*. Routledge, 139–144.
- Marchetti, S. (2013) Dreaming Circularity? Eastern European Women and Job Sharing in Paid Home Care. *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 11, 347–363. <http://dx.doi.org/10.1080/15562948.2013.827770>.
- Massey, D. S. – Arango, J. – Hugo, G. – Kouaouci, A. – Pellegrino, A. – Taylor, J. E. (1993) Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review* 19 (3), 431–466. <http://dx.doi.org/10.2307/2938462>.
- McNevin, A. (2014) Global Migration and Mobility: Conceptual Approaches, Governing Rationalities and Social Transformations. In Steger, M. – Battersby, P. – Siracus, J. (eds.) *Sage Handbook of Globalisation*. London: Sage, 644–661.
- Messing, V. (2014) Methodological Puzzles of Surveying Roma/Gypsy Populations. *Ethnicities* 14 (6): 811–829. <http://dx.doi.org/10.1177/1468796814542180>

- Moreh, Ch. (2014) *Alcalái románok. Migráció és társadalmi differenciálódás*. L'Harmattan Kiadó.
- Morokvasic, M. (2004) 'Settled in Mobility': Engendering Post-Wall Migration in Europe. *Feminist Review*, 77, 7–25. <http://dx.doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400154>.
- Nagy, V. (2016) *The power of invisibility. Reconstructing mobility: Roma in an expanding Europe*. PhD Dissertation. Utrecht University.
- Németh K. (2015) A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása mint az értelmezés rejtett erőforrása. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak: szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 27–44.
- Németh K. (2016) Házi ápolók – „új/globális” házicselédék? A cselédmetafora két házi idősgondozással foglalkozó nő történetében. *Socio.hu*, 4. <http://dx.doi.org/10.18030/Socio.hu.2016.4.2.6>.
- Nyíró Zs. (2013) A migrációs potenciál alakulása Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 3, 280–285.
- Palenga-Möllnbeck, E. (2013) Care Chains in Eastern and Central Europe: Male and Female Domestic Work and the Intersection on Gender, Class, and Ethnicity. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 11, 364–383. <http://dx.doi.org/10.1080/15562948.2013.822955>
- Palenga-Möllnbeck, E. (2014) Globale Versorgungsketten: Geschlecht, Migration und Care-Arbeit. In Auerbacher, B. – Dammayr, M. (Hrsg.) *Für sich und andere sorgen. Krise und Zukunft von Care in der modernen Gesellschaft*. Weinheim und Basel: Beltz Juventa, 138–148.
- Parreñas, R. S. (2001) *Servants of Globalization. Women, Migration and Domestic Work*. Stanford University Press.
- Pereira, S. (2014) *Migrant workers and labour agency. Social actors or submissive players?* IMI Working Papers, No. 99, International Migration Institute, University of Oxford.
- Portes, A. (1998) Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.1>.
- Pries, L. (2010) *Transnationalisierung. Theorie und Empirie grenzüberschreitender Vergesellschaftung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH.
- Putman, R. (2000) *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Sandberg, M. – Pijpers, R. (2015) Borderwork in Workplaces: Circular Migration from Poland to Denmark and the Netherlands. In Van der Velde, M. – Van Naerssen, T. (eds.) *Mobility and Migration Choices*. Ashgate Border Regions Series, 185–198.
- Schewel, K. (2015) *Understanding the Aspiration to Stay. A Case Study of Young Adults in Senegal*. IMI Working Papers, No. 107, International Migration Institute, University of Oxford.
- Sen, A. (1988) Freedom of choice: Concept and content. *European Economic Review*, 32(2), 269–294. [http://dx.doi.org/10.1016/0014-2921\(88\)90173-0](http://dx.doi.org/10.1016/0014-2921(88)90173-0).
- Sik E. (2004) (Ki)vándorlási szándékok 1993-ban. In Sik E. – Tóth J. (szerk.) *Jönnek? Mennek? Maradnak?* Budapest, MTA PTI, 41–49.
- Sik E. (2006) Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle*, 2, 72–95.
- Sik E. – Szeitl B. (2016) Migráció a mai Magyarországról. *Educatio*, 4, 546–557.
- Sik E. – Szeitl B. (2017) *Migrációs hajlandóság a magyarországi romák körében*. Kézirat
- Tilly, Ch. (1990): Transplanted Networks. In Yans-McLaughlin, V. (ed.) *Immigration Reconsidered*. New York – Oxford: Oxford University Press, 79–95.
- Toma, S. – Tesar, C. – Fosztó, L. (2017) Romanian Roma at home: mobility patterns, migration experiences, networks and remittances. In Matras, Y. – Leggio, V. (eds.) *Open Borders, Unlocked Cultures: Romanian Roma migrants in Western Europe*. London: Routledge Advances in Sociology, 57–82.
- Tremlett, A. (2014) Making a Difference Without Creating a Difference: Super-Diversity as a new Direction for Research on Roma Minorities. *Ethnicities*, 14 (6), 830–848. <http://dx.doi.org/10.1177/1468796814542183>
- Triandafyllidou, A. (2013) Circular Migration: Introductory Remarks. In Triandafyllidou, A. (ed.): *Circular Migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?* Oxford: Oxford University Press, 1–21.
- Triandafyllidou, A. – Marchetti, S. (2013) Migrant Domestic and Care Workers in Europe: New Patterns of Circulation? *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 11: 339–346. <http://dx.doi.org/10.1080/15562948.2013.822750>.
- Turai T. (2014) Időseket gondozó kelet- és közép-európai nők diskurzusa transznacionális életükről. *Ethno-Lore*, 31, 311–327.
- Van Nederveen Meerkerk, E. – Neunsinger, S. – Hoerder, D. (2015) Domestic Workers of the World: Histories of Domestic Work as Global Labor History. In Hoerder, D. – Van Nederveen Meerkerk, E. – Neunsinger, S. (eds.) *Towards a Global History of Domestic and Caregiving Workers*. Brill, Leidenj Boston, 1–24.

- Van Baar (2017) Contained mobility and the racialization of poverty in Europe: the Roma at the development-security nexus. *Social Identities*, 1–17. <http://dx.doi.org/10.180/13504630.2017.1332856>.
- Váradi M. M. (2016) Mennek, maradnak, visszajönnek. In Sikos T. T. – Tiner T. (szerk.) *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Budapest: Dialóg Campus Kiadó, 461–472.
- Vertovec, S. (2007a) *Circular Migration: The Way Forward in Global Policy?* IMI Working Papers, No. 4, International Migration Institute, University of Oxford.
- Vertovec, S. (2007b) Super-diversity and its implication. *Ethnic and Racial Studies*, 30 (6), 1024–1054. <http://dx.doi.org/10.1080/01419870701599465>.
- Vidra, Zs. (2013) Introduction. Theorizing Roma Migration to Canada. In Vidra, Zs. (ed.) *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies Central European University, 5–20.
- Virág T. (2017a) A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika* 104 (4) 47–65
- Virág T. (2017b) A közösségi narratíva szerepe az eltakart valóság megismerésében. *Szociológiai Szemle*, 27 (2), 54–67.
- Wastl-Walter, D. (2010) *Gender Geographien. Geschlecht und Raum als soziale Konstruktionen*. Sozialgeographie kompakt Band 2, Franz Steiner Verlag.
- Yeates, N. (2009) *Globalizing Care Economies and Migrant Workers. Explorations in Global Care Chains*. Palgrave, Macmillan.
- Yildiz, C. – De Genova, N. (2017) Un/Free mobility: Roma migrants in the European Union. *Social Identities*, 1–17. <http://dx.doi.org/10.1080/13504630.2017.1335819>

HAMAR ANNA¹

ROMÁNIAI VÁNDORMUNKÁSOK ÉS ÁTTELEPÜLTEK A KERTÉSZETI IDÉNYMUNKA PIACÁN²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.3.47

ABSZTRAKT

Az empirikus kutatás eredményeire támaszkodó tanulmány a nemzetközi migrációhoz kapcsolódó mezőgazdasági idénymunkával foglalkozik. Bemutatja a romániai munkaerőpiaci migrációs trend hatását az idénymunkások mozgását biztosító hálózatok kialakulására, a munkaerő etnikai és társadalmi összetételének változására és a hálózatok részben differenciálódására, részben meggyengülésére. A kilencvenes években gyökerező, a változásokhoz alkalmazkodó stabil hálózatok fennmaradásukat a szelekciós mechanizmusuk változásának és a munkaszervezetbe betagozódni képes munkások eltérő formájú megtartásának köszönhetik. Az instabil hálózatokban mozgó vándorló munkások felett a munkaerőgondokkal küzdő termelők nem vagy alig rendelkeznek ellenőrzéssel, így folytatódik a foglalkoztató számára értékes munkavállalói kör kiválasztása. Az ezredforduló óta a migráns idénymunkások száma folyamatosan csökken, a hálózatok erodálódása megállíthatatlan, azonban a romániai napszámosok a munkaerőhiányos térségekben továbbra is a termelés fontos szereplői maradnak.

Kulcsszavak: agrárfoglalkoztatás, migráció, patrónus-kliens, romák

ROMANIAN MIGRANT LABOURERS AND RESETTLEMENT: THE SEASONAL AGRICULTURAL MARKET

ABSTRACT

This paper focuses on seasonal agricultural labour as part of transnational migration based on empirical research. It presents the effects of Romanian labour market migration on creating networks for seasonal labourers' mobility, on the transformation of the ethnic and social composition of the labour force, as well as on the differentiation and weakening of networks. The survival of networks has stabilized since the 1990s. This can be traced back to the transformation of their selection mechanisms and the variety of ways employed to retain those workers that were capable of integrating into the work organisation. Producers experiencing labour force shortages have no control over workers in unstable networks, thus the selection of valuable employees continues. The number of migrant seasonal workers has declined since 2000, and the erosion of networks is inevitable. However, Romanian day-labourers are still important actors in regions suffering from labour force shortage.

Keywords: agricultural employment, migration, agricultural seasonal work, patron-client, Roma

1 Tudományos munkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete.

2 A tanulmány a *Földből élők: agrárszereplők, vidéki fejlődési pályák és vidékpolitikák Magyarországon* (OTKA 100675, témavezető: Kovács Katalin) kutatás keretében készült.

ROMÁNIAI VÁNDORMUNKÁSOK ÉS ÁTTELEPÜLTEK A KERTÉSZETI IDÉNYMUNKA PIACÁN

BEVEZETÉS

A nyolcvanas évek második felétől a kilencvenes évek végéig a környező országokból Magyarországra irányuló migráció etnikai jellege – döntőrészt romániai magyar nemzetiségű menekültek, majd a bevándorlók érkezése – elfedte a területi mozgás gazdasági motivációit. A közös nyelv, etnikai hovatartozás, a kilencvenes évek elejére kialakuló magyarországi kapcsolati hálózatok csökkentették a munkavállalási migráció költségeit (Gödri 2010, Fox 2005, Pulay 2005, Sik 1996). A munkavállalás a magasabb jövedelem elérését, a család életkörülményeinek javítását, társadalmi státuszának megőrzését vagy emelését jelentette a migránsok számára, még akkor is, ha csak a másodlagos munkaerőpiacon jelenhettek meg (illegális) munkavégzéssel (Gödri 2004, Bodó 2009). Az ezredfordulótól a (kettős) állampolgárság lehetősége, a magyar munkaerőpiac megnyitása ellenére a magasabb bérezést nyújtó EU országok munkahelyeinek elérhetősége jelentősen csökkentette a romániai magyar munkaerő-migráció intenzitását.

Az Unió magállamainak (EGK) agráriumában a 60-as években elindult lassú folyamatok vezettek az átalakuláshoz, a foglalkoztatás szerkezetének változásához és a külföldi munkások alkalmazásához (Martin 1985, 2003, Andrzejewska–Rye 2012, Migrant 2013). Ezzel szemben a magyar mezőgazdaságban robbanásszerű volt a változás: a piacgazdaságba belépő, tulajdon- és birtokviszonyaiban, üzemszervezetében széttöredezett, újra-szerveződő mezőgazdasággal magas munkanélküliség társult. A kilencvenes években formálódó magyar mezőgazdasági idénymunkapiac meghatározó szereplői voltak a romániai vendégmunkások. Idővel jelenlétük, a munkaerőpiacra gyakorolt befolyásuk drasztikus mértékben visszahúzódott, azonban az alföldi térségek egy részében még napjainkban is ők jelentik a napszámosok fő bázisát a „speciális atipikus foglalkoztatási sajátosságokkal” (Hárs 2013:61) jellemezhető mezőgazdaságban, különösen a magas élők munkai igényű zöldség- és gyümölcskertészetben. A napszámosok alacsony bérért, munkaidőhöz és munkahelyhez rugalmasan alkalmazkodva, legtöbbször szerződés nélkül (de nem szükségszerűen feketén) dolgoznak, és gyengén integrálódnak a munkaerőpiacra, de a termelésben stratégiai jelentőséggel bírnak.

Kiemelkedő szerephez jutottak a migránsok mozgását, munkavállalását biztosító, hálózatba szerveződő személyközi kapcsolatok, melyekben csak a migránsok, azaz a célországban élő migránsok, valamint az otthoni (potenciális) migránsok vesznek részt.

Jelen tanulmányban a munkavállalói migráció kevésbé ismert területével, a mezőgazdasági idénymunkások migrációjával foglalkozom. Arra keresek választ, hogyan szerveződtek a munkavállalói hálózatok, milyen szelekciós szempontok a meghatározók, és idővel ezek milyen változáson mentek keresztül. Választ keresek arra a kérdésre is, milyen munkavállalói csoportok mozognak a hálózatokban, és az utóbbi években már mérsékelt intenzitású migrációs trend hogyan befolyásolta az idénymunkások összetételét, helyzetét.

A tanulmány első két részében a rendelkezésre álló statisztikai adatokra és szakirodalomra támaszkodva mutatom be az idénymunkások migrációjának fő vonásait. A harmadik rész termelőkkel és munkásokkal készített interjúkon alapul, és a hálózatokkal, valamint a napszámosok helyzetével foglalkozik.

Módszertani megjegyzések

Az agrárium átalakulásával foglalkozó, 10 térségre kiterjedő OTKA kutatás keretében készült tanulmányhoz az interjúkat 2014 és 2016 között Dél-Pest megye zöldség-gyümölcs kultúrájú, tanyás településein (egy mezőváros és három falu) készítettem. A termelői interjú az üzem szerkezetével, működéssel és fejlesztési törekvéseivel foglalkozott, érintve a foglalkoztatás kérdését. A munkásokkal készített interjúban az idénymunka vállalásáig tartó útra, jelenlegi helyzetükre és jövőbeli céljaikra kérdeztem rá. A tizenkét termelővel a gazdaságban, a nyolc munkással otthonaikban folytatott beszélgetés négyszemközt vagy a rokonok jelenlétében zajlott.

Az interjúzást akadályozta a külterületen vagy az egykori zártkertben, „szállásokká” átalakított házakban elhelyezett munkások nehéz elérhetősége: a napszámosokhoz csak a termelőkön keresztül vezetett az út. A legtöbb termelő nem járult hozzá napszámosaik megkereséséhez, hivatkozva a sok munkára, vagy tartottak attól, hogy a kérdezőt hatósági embernek tartván a vendégmunkások elhagyják a gazdaságot. Így a potenciális interjúalanyok száma nagyon korlátozottá vált. A magyar nemzetiségűek és a roma nők szívesen vállalták az interjút. A roma férfiak csak azért, mert tudták, hogy a termelő segítségével/hozzájárulásával értem el őket. Nyílt interjúmegtagadással nem találkoztam, a munkások különböző technikával lehetetlenítették el az interjúkészítést. Volt magyar nemzetiségű nő, aki „igen–nem” vagy tömondatos válaszokkal védekezett az interjú ellen, a román anyanyelvű, de magyarul is beszélő roma napszámos „elfelejtett” magyarul, vagy lemondta az interjút és az időpontot a bizonytalan jövőbe helyezték, elérhetetlenné válva. Négy napszámos tért ki így az interjúkészítés elől, melyet a kiszolgáltatottságukból eredő félelemmel és bizalmatlansággal magyarázok.

Mind a négy településen készült interjú a termelőkkel, de csak két faluban és a mezővárosban értem el a napszámosokat.

FOGLALKOZTATÁS ÉS MIGRÁCIÓ A HAZAI ÉS NEMZETKÖZI ADATOK TÜKRÉBEN

Ebben a fejezetben az agrárfoglalkoztatás szerkezetének átalakulásával és a külföldi munkavállalók, ezen belül a mezőgazdasági idénymunkások foglalkoztatásban betöltött helyével foglalkozom az elérhető statisztikai adatok felhasználásával.

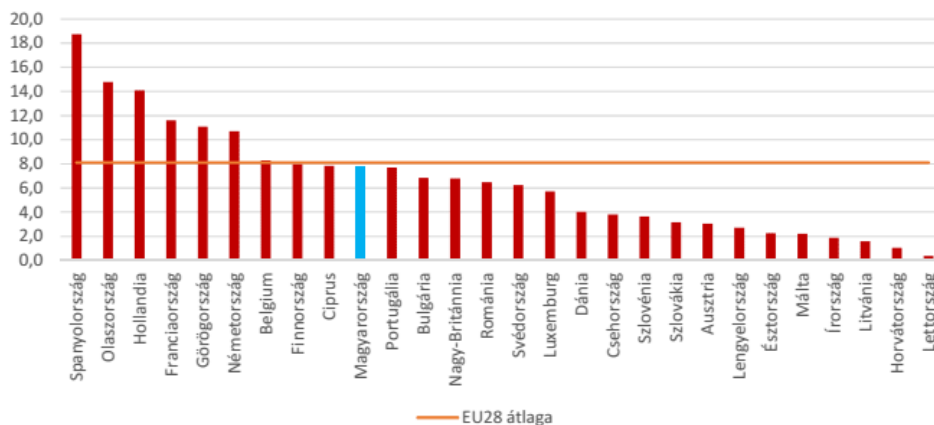
A szerkezeti átalakulásra, az Unió 28 tagállamával való összehasonlításra a három évente ismétlődő gazdaságszerkezeti összeírások adatai adnak lehetőséget.³ 2003-ban 69,5 ezer fő dolgozott időszakos⁴ munkásként a magyar mezőgazdaságban, az összes fizetett munkaerő 39,9 százaléka. 2013-ban a gazdaságszerkezeti összeírás már 128 ezer főt regisztrált, ők alkották a munkaerő 56,8 százalékát.⁵

3 A 2016. évi gazdaságszerkezeti összeírásban előzetes, a munkaerőre még nem teljes körű adatok jelentek meg (lásd Statisztikai Tükör 2016. november 22.). A 2016. évi ország szerinti összeírások eredményeit még nem közölte az EUROSTAT.

4 Az időszakos alkalmazott statisztikai fogalom. Az agrárösszeírások meghatározása szerint az időszakos alkalmazottak az állandó alkalmazottaktól eltérően nem végeznek heti rendszerességgel, egy éven keresztül munkát a gazdaságban. Munkavégzésük szezonális jellegű (betakarítás, metszés stb.). (Útmutató a kérdőív kitöltéséhez, valamint Fogalomtár, GSZÖ, 2013. KSH, Budapest)

5 A munkaerő-felmérés adatainak elemzése szerint az ágazatok közül a mezőgazdaság foglalkoztatott legnagyobb arányban alkalmi

1. ábra. Időszaki alkalmazottak munkaerő-felhasználása (ÉME) az EU 28-ban az összes munkaerő arányában, 2013 (%)

Forrás: Eurostat⁶

Szerepüket a termelésben jobban érzékelteti munkateljesítményük, 2003-ban munkavégzésük közel 15 ezer fő, 2010-ben már 20,5 ezer fő, 2013-ban 33,7 ezer fő állású, nyolc órában foglalkoztatott⁷ alkalmazott teljesítményének felelt meg.⁸ Az ágazat munkateljesítményén belüli arányuk az EUROSTAT adatai szerint 2003-ban 2,8 százalék, hét évvel később 4,8 százalék volt, 2013-ban már 7,8 százalék. Itt kell megjegyezni, hogy a mezőgazdaságban végzett összes munka mennyisége tartalmazza az önellátó gazdaságok – az összeírt gazdaságok 59 százaléka! – adatait is, így a bérmentes munkások tényleges szerepe az árutermelésben nagyobb, mint ahogy arra az adatok következtetni engednek.

Az időszaki foglalkoztatás aránya 2013-ban elérte az EU28 átlagát (8,1 százalék), mely a szerkezetátalakulás folyamatainak felgyorsulását jelzi.

Az időszaki alkalmazottak létszámadata – elvben – tartalmazza a migráns munkavállalók munkavégzését is, azonban erre vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal.⁹

A migráció dinamikájában bekövetkezett változás nem hagyta érintetlenül a külföldiek számára munkát biztosító gazdasági ágazatok szerkezetét sem. A vendégmunkást foglalkoztató ágazatok közül előtérbe kerültek a szolgáltatás és a termelő ágazatok, legkisebb vonzerővel a mezőgazdaság rendelkezett és ez nem változott: a mezőgazdaságban mindössze a külföldiek 1,2 százaléka dolgozik (Hárs 2010). A vendégmunkások száma folyamatosan emelkedett a kilencvenes években, majd az évezred fordulóján a növekedés megtorpant, és Magyarország, valamint Románia EU-csatlakozásával, az EU-országok munkaerőpiacának könnyebb elérhetőségével, a magasabb kereset reményében egyre kevesebb román állampolgár vállalt munkát Magyarországon (Hárs 2010).

munkásokat, arányuk 1993–2010 közötti időszakban négy–öt százalék között ingadozott, mely egybecseng a gazdaságszerkezeti összeírás adataival. (lásd Hárs 2012).

6 http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farm_structure_survey_2013_-_main_results

7 A munkaerő teljesítmény (ÉME) egy főállású, napi nyolc órában foglalkoztatott alkalmazott éves teljesítményének, legalább évi 1800 órának felel meg.

8 A létszámadatok forrása a KSH gazdaságszerkezeti összeírás megfelelő kötetei, a munkateljesítményre vonatkozó adatok az EUROSTAT adatbázisából származnak.

9 Az összeírás feltételezése szerint az összes az üzemben dolgozott időszaki alkalmazott számát megadják a termelők, azonban ennek kicsi a valószínűsége.

1. táblázat. A szezonális munkavállalási engedéllyel rendelkező külföldi munkavállalók száma (fő)

Állampolgár	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
	év							
Román	1897	580	249					
Ukrán	284	303	358	276	437	380	165	273
Összes	2216	907	651	366	447	380	170	280
az összes arányában								
Román	85,6	63,9	38,2					
Ukrán	12,8	33,4	55	75,4	97,8	100	97,1	97,5

Forrás: Külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának fő sajátosságai (éves jelentések), NFSZ

A vendégmunkások számának apadása nem hagyta érintetlenül a mezőgazdaságot sem. A Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat (továbbiakban NFSZ) jelentése szerint 2009-ben a mezőgazdasági munkát vállaló összes vendégmunkás száma 4712 fő volt, 2013-ra számuk kétharmaddal, 1598 főre csökkent, majd 2016-ban 1789 főre emelkedett. A kismértékű emelkedést a termelők nagyobb bejelentési¹⁰ fegyelmének tulajdoníthatjuk és nem a migráns munkavállalók számának növekedésének.¹¹

A romániai mezőgazdasági idénymunkások számának apadása már az ezredfordulón elkezdődött, és a munkaerőpiaci migrációs trend változását (Kiss 2010, Németh–Csíte–Jakobi 2009) jelzi a 2006–2008 közötti időszakban végbement változás, a munkások létszámának közel 90 százalékos csökkenése.

Az NFSZ adataiból kirajzolódó képet a vendégmunkások szerepének radikális csökkenéséről alátámasztják az egyszerűsített foglalkoztatás¹² adatai is. 2013 szeptemberében – a legnagyobb idénymunkák idején – a Nemzeti Vám- és Adóhivatalnál bejelentett 75 ezer mezőgazdasági idénymunkás alig több mint egy százaléka (919 fő) volt külföldi állampolgár, az általuk ledolgozott napok aránya pedig még az egy százalékot sem érte el (0,9 százalék)! Szeptember hónapban átlagosan két nappal kevesebbet dolgoztak, mint a hazai napszamosok, és 10 ezer forinttal volt alacsonyabb a keresetük. Marginális helyzetüket tükrözi munkateljesítményük nagysága is, mely 25,5 fő állású, egész évben nyolcórás munkaviszonyban foglalkoztatott munkaerő teljesítményének felel meg.

A romániai vendégmunkások a migrációs centrumnak számító Közép-magyarországi régióban koncentrálnak, általában a Szeged–Kecskemét–Cegléd–Budapest tengely menti települések elérhető munkahelyei

10 2009-től a román állampolgárságú migránsok munkavállalási engedély nélkül dolgozhattak, csak a munkaadó volt köteles bejelenteni a foglalkoztatást az NFSZ-nek.

11 Tényleges növekedést az a 110 (magyar nemzetiségű ukrán és szerb állampolgárságú) munkavállaló biztosíthatta, akik 2016. december 31-én érvényes munkavállalási engedéllyel dolgoztak az ágazatban.

12 A fekete foglalkoztatás kifehéritését szolgálta az alkalmi munkavállalói kiskönyv (AMK) (1997. évi LXXIV törvény), mely nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. 2010-ben lépett életbe az egyszerűsített foglalkoztatás rendszere (2010. évi LXXV. törvény), mely a mezőgazdasági idénymunkák mellett magába foglalja az alkalmi, a turisztikai, valamint a filmstatiszta munkavégzést is. A foglalkoztatási forma kiterjed a külföldi állampolgárokra is, évi 120 nap foglalkoztatást engedélyez, a legalacsonyabb bért a minimálbér 85 százalékában határozza meg. A mezőgazdasági idénymunkáknál a foglalkoztató összes bérre rakódó terhe naponta és napszamosként 500 forint közteher, szerződést akkor köteles kötni, ha azt a munkavállaló kéri. A bejelentett munkavállaló a foglalkoztatása alatt nyugellátásra, baleseti egészségügyi szolgáltatásra és álláskeresői ellátásra szerez jogosultságot, de nem minősül a TBJ szerint biztosítottak.

mellett döntenek (Németh–Csite–Jakobi 2009, Kincses 2012). A mezőgazdasági idénymunkások térbeli mozgásában a központi régió csak másodlagos célpont. Az NFSZ adatközlése szerint 2013-ban a Dél-alföldi régió gazdaságai kötötték le legnagyobb arányban a munkaerőt, a bejelentett foglalkoztatás több mint hetven százalékát ebben a régióban biztosították. A régión belül is kiemelkedik az élőkommunikációs igényes intenzív mezőgazdaságú Bács-Kiskun megye. Feltűnő a legnagyobb zöldség- és gyümölcsstermelő Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a romániai napszámosok rendkívül alacsony jelenléte, melyet a nagyszámú hazai – és létszámában fogyatkozó, illegálisan foglalkoztatott ukrain magyar nemzetiségű – munkaerő foglalkoztatása magyaráz (Borbély 2015).

A statisztika és a kutatások is jelzik, hogy Magyarország elvesztette vonzerejét a romániai migránsok számára, azonban valószínűsíthető, hogy több romániai idénymunkás dolgozik a mezőgazdaságban, mint amennyit az NFSZ statisztika tükröz. Ezt támasztják alá a statisztikában megjelenő, meglepően alacsony településszám, a kiterjedt, zöldség- és gyümölcsstermesztésre szakosodott üzemekkel rendelkező települések feltűnő hiánya mellett tereptasztalataink is: olyan településeken is találkoztunk rendszeresen visszatérő migráns napszámos brigádokkal, melyek nem jelentek meg a hivatalos statisztikában.

MEZŐGAZDASÁGI IDÉNYMUNKA ÉS MIGRÁCIÓ

A mezőgazdasági termelés szezonalitása a munkacsúcsok idején kiugró munkaerőigény gazdasági-társadalmi struktúráktól függetlenül szükségessé teszi az idénymunkát. A huszadik század elejére kialakult munkaszervezési formák hálózatba rendeződése biztosította a munkaerő kereslet és kínálat térbeli kiegyenlítését, munkáskezet a gazdaságok számára, és lehetővé tette a munkavállalók kilépését a szűk lokális munkaerőpiacról. A rendszereken átívelő kontinuitás mögött a két világháború között a mezőgazdasági munkaközvetítés intézményének hiánya, a szocializmus alatt a redisztributív gazdaságok egyik fogyatékosága, az állandósult munkaerőhiány húzódtott meg (Katona 1961, Sárközi 1972, Lencsés 1981, Cséfalvay 1985).

A kilencvenes években a folytonosságot az etnikai jellegű migráció hálózataiban mozgó romániai idénymunkások biztosították. A szétesett és alakuló struktúrában jelentkező munkaerőgondok megoldásának alternatívájaként jelentkezett a romániai magyar vendégmunkások foglalkoztatása. A napszámosok foglalkoztatása biztosította az üzemek fennmaradását, megerősödését, a versenyképesség megtartását és azt a tudatot, hogy nyugodtan bekapcsolódhatnak a kilencvenes évek végén indult támogatott telepítésekbe,¹³ mert elérhető a betakarításhoz szükséges munkaerő. Másodsorban a foglalkoztatás alacsony költségét kell kiemelnünk, valamint a vendégmunkások munkafegyelmét, gondos munkavégzésüket, egyszóval munkakultúrájukat (Hamar 2014). A biztosnak tekintett munkaerő-utánpótlás bővülésével a vállalkozások idővel egyre több költséget hárítottak át a migránsokra, ez a folyamat már a kilencvenes években elindult. Általában egyre kevesebb munkaadó járult hozzá az utazási költségekhez, eltűnőben volt a napszámba kötelezően beleszámított ingyenes étkezés és az elszállásolás a termelő lakóházában. Ezzel párhuzamosan foszladozott a kezdetben még fontos nemzeti összetartozás-érzet, a paternalisztikus segítőkészség és a befogadás érzése is veszített jelentőségéből, mind mar-

13 Az első telepítési hullám 1998-tól az EU csatlakozásig tartott. A költségvetési forrásból nyújtott támogatás az ültetvények területének növelését, szerkezetátalakításának gyorsítását, még az EU csatlakozás előtt az ágazat helyzetének erősítését szolgálta. A telepítésekénél számos szakmai-technológiai hibát vétettek a termelők, mely a későbbiekben nehezítette a gazdaságos termesztést. A támogatott ültetvényterület nagyságáról nem áll rendelkezésünkre adat.

kánsabb lett a „román stigma” (Feischmidt 2004), és ha a migráns nem volt megelégedve az ugyan ingyenes, de rendkívül alacsony színvonalú szállással, igénytelenebb napszámosokat kerestek. A nem gazdasági jellegű viszonyok kopásával, eltűnésével kezdett kialakulni a „tisza” piaci kapcsolat a foglalkoztató és a munkavállaló között, és a bőséges munkaerő-kínálat lehetővé tette, hogy a termelők alacsonyan tartsák költségeiket (Ozsváth 1997, Fodor 2006).

Az ezredfordulóra már érezhetővé vált az etnikai jellegű munkaerő migráció visszahúzódása, mely folyamat nem volt független a külföldre irányuló romániai migráció strukturális átalakulásától. A schengeni területek vízum nélküli elérhetőségével, a bilaterális szerződések megkötésével a migráció tömegessé vált, szelektivitása csökkent, mert a külföldi munkavállalás már azok számára is elérhető volt, akik korábban a szükséges tőke (anyagi, kapcsolati) hiányában nem vállalhatták a migránsletet.

A magyar idénymunkapiacra belépő vendégmunkások összetételének változásában ellenkező irányú folyamat ment végbe az ezredfordulót követően: számuk radikálisan csökkent, szűkült a terület, ahonnan Magyarországra érkeztek, és átalakult etnikai és társadalmi összetételük is.

A kilencvenes évek végén Hargita, Kovászna, Maros, valamint Szilágy megyékben a visszatérő (cirkuláris) migránsok 70 százalékának elsődleges célországa Magyarország volt. De Kolozsban már csak 26, Biharban 14 százalékról mondható el ez, míg Szatmár és Arad migránsai körében nem szerepelt Magyarország az első három célország között (Sandu 2002, Sandu et al. 2004). A kilencvenes években a napszámosok fő területi merítő bázisát a hagyományosan munkaerőt kibocsátó Hargita, Maros és Kovászna megyék mellett Szatmár, Bihar és Arad megyék biztosították (Németh–Csíste–Jakobi 2009). Az ezredfordulóra ez a bázis jelentősen összeszűkült, és az utánpótlás döntőrészt Bihar és Maros megyékre koncentrálódott.

Lassú változás ment végbe a munkások kor szerinti összetételében is. Más országokban munkát vállaló társaikhoz hasonlóan a napszámos migránsok is a fiatal, falun élő korcsoportokból kerültek ki. A határok átjárhatóságával a két ország jövedelemszintje közötti különbség miatt a munkaerőhiány csökkentéséhez bőségesen állt rendelkezésre munkáskéz (Gagyai 2002, Bodó 2009, Bertalan 1997). A termelőkkel, valamint a munkaszervezővel készített interjúkból tudjuk, hogy a nagyobb termelők megengedhették maguknak, hogy csak a legértékesebb, legjobban terhelhető 24 év alatti magyar jelentkezőket foglalkoztassák. Az évezred első éveiben érezhetően csökkent a fiatal munkavállalók száma, és hiába emelték folyamatosan a felső korhatárt, a magyarországi idénymunka már elvesztette vonzerejét. A jogi és strukturális problémák ellenére a kilencvenes évek végén kezdett megszilárdulni a román-spanyol migrációs csatorna (Moreh 2014), és a schengeni területek elérhetőségével megnyíltak a nyugati országok kedvezőbb fizetést nyújtó munkaerőpiacai, melynek hatására a magyar termelők végleg elvesztették a napszámos-utánpótlás biztosnak vélt bázisát. A romániai magyarok bekapcsolódtak a románok mediterrán országokat célzó hálózataiba, a rövid vagy hosszú távú magyarországi munkavállalás már csak a szegények, nincstelének törekvése maradt (Sandu 2002, Gödri 2010).

Az etnikai jellegű migráció lecsengése a kétezres évek kezdetére esik, mely egybeesik az idénymunkára jelentkező romániai magyar etnikumú napszámosok számának apadásával is. A magyarországi munkaerőpiac már csak az alacsony iskolai végzettségű, szakképzetlen, gyenge anyagi háttérrel és nem vagy nehezen konvertálható tőkefajttákkal rendelkező falusi munkavállalói csoportokat vonzotta, melyekben felülreprezentáltak

voltak a romák (Sandu 2002, Sandu et al. 2004, Ciombanu 2010, Kiss 2010). Az idénymunkában a magyarok helyét fokozatosan romániai magyar és román nyelvű cigányok veszik át, és Románia EU-csatlakozása után már ők határozzák meg a csökkenő számú vendégmunkások etnikai összetételét: a román munkaerőpiacról kiszorult vagy arra be sem lépő, tartósan munkanélküli, alacsony iskolai végzettségű, a többségi társadalomba eltérő mértékben integrálódó munkavállalók különböző csoportjai mozognak az idénymunka piacon.

NAPSZÁMOSOK ÉS ÁLLANDÓ DOLGOZÓK – A HÁLÓZATOK ERODÁLÓDÁSA

A migrációt elősegítő személyközi kapcsolati hálózatok a társadalmi tőke (vagy kapcsolati tőke) forrásként elősegítik a migrációs döntés meghozatalát, elérhetővé teszik a szükséges információt, csökkentve a migráció kockázatát (költségeit). Massey és szerzőtársai (2002) a migráns hálózatokat rokoni, baráti, valamint az azonos származási közösséghez tartozáson keresztül kialakult kapcsolatokra épülő kapcsolatrendszerként írják le, amelyek a migránsok, a célországban élő korábbi migránsok, valamint a potenciális migránsok (származási országban élők) között szövődnek (Sik 2012, Gödri 2007). A hálózat nyújtotta előnyöket a migrációba később bekapcsolódók élvezhették, melyek kialakításában meghatározó szerepet vállaltak az elsők között érkezők (Bertalan 1997, Hamar 2014, Ozsváth 1997, Gagyai 2002, Bodó 2009). A hálózatok szerepe különösen az ezredforduló után vált újra fontossá, mert a magyar nemzetiségű munkások munkapiacról való eltűnésével keletkező vákuumba benyomuló csoport nem vagy alig rendelkezett konvertálható tőkével és nem jutott hozzá a már kiépített hálózatok nyújtotta előnyökhöz sem. Ebben a helyzetben kulcsszereplővé vált – munkásszervezéssel foglalkozó ügynökségek hiányában – a fogadó üzem szervezői (ügynöki) feladatot is ellátó munkavezetője.

A kedvezőbb nyugat-európai munkalehetőségek elérésével a migránsokat közvetítő hálózatok egy része felbomlott, a megmaradtak differenciálódása felerősödött, jellegében változott, míg új hálózat kialakulásának egyre kisebb lett az esélye. A fejezet az interjúk alapján, de interjúrészletek nélkül, egy absztraktabb szinten írja le a különböző hálózatokat (és a benne mozgó munkásokat), melyek időbeli metszeteként a hálózatok változásának, erodálásának egy-egy szakaszaként is értelmezhetők.

Nyolc interjú készült munkásokkal, a négy nő és a négy férfi a 30–40 éves generáció képviselői, az egyetlen idős nő (67 éves) már nem vállal napszámot. Szocio-ökonómiai jellemzőik szerint két, markánsan eltérő csoporthoz tartoznak. A Bihar megyei kisváros elitjéhez (polgármester testvér, főépítész apa) kötődők magyar nemzetiségűek. Érettségi után szakmát tanultak vagy egyetemre jártak, melyet az elhelyezkedés kilátástalansága miatt abbahagytak. A kilencvenes évektől rendszeresen vállaltak idénymunkát, most a gazdaság alkalmazottjai. Kettős állampolgárok, családostok, a faluban élnek. A Maros megyei falvakból származók magyar cigányok. Rokonok (anya, testvérek, élettárs), a kiterjedt rokonság (klán) magját a nyolcgyermekes szülői család alkotja, a hálózat irányítását a gyerekeik közül a Magyarországon dolgozók vették a kezükbe. Tanulmányaikban nem jutottak tovább az általános iskola néhány osztályánál, egyetlen férfi iratkozott be szakmunkásképzőbe, melyből végül kimaradt. A kilencvenes évek elejétől vállalnak napszámot a településen. Kettős állampolgárok, gyereket nevelő családostok.

A tizenkét termelő összetételében jelen vannak a volt nagyüzemek kertészeinek vezetői, a pályakezdő kertészek (kertész/agrármérnök) éppúgy, mint a nyolcvanas években már 4–6 hektáron „háztájizó”, iparosból

lett gazdálkodó, vagy az erdészeti vállalkozásának hasznát gyümölcsültetvénybe forgató vállalkozó. A legnagyobb gazdaság 120 hektár gyümölcsösrel rendelkezik, a skála másik végét a nyolc hektár meggyes foglalja el.

Stabil hálózatok és napszámosok

A kilencvenes évek fordulójától romániai magyarok, csángók, cigányok és románok kínálták munkaerejüket magyarországi gazdaságoknak. Az alkalmi munkaerő elosztását végző lokális piacok az ezredfordulóra visszaszorultak, elvesztették jelentőségüket (Sik 2010), a migránsok mozgását, a napszámosok elérhetőségét a stabilizálódott kapcsolathálózatok tették lehetővé. A termelői és a napszámos interjúkból tudjuk, interjúk alapján elmondható, hogy a hálózatok folytonossága nemcsak viszonylagos biztonságot, kiszámíthatóságot adott a munkavállalók és a termelők számára, hanem idővel állandó alkalmazást is a kiválasztott szerencsések részére.

A termelők hívták fel a figyelmet a folytonosságra, amit a szocializmus alatt kialakult nemzetközi építő-tábori kapcsolatrendszer továbbműködtetése nyújtott a kezdődő és a kilencvenes évtized végére megszűnő intézményesüléssel.

Az átalakult mezőgazdasági nagyüzemek utódszervezeteinek menedzsmentje erre a kapcsolatrendszerre építette fel az ügynökségi funkciót ellátó, munkaerő-elosztó hálózatot. A romániai kapcsolattartók végezték a toborzást, egy magyarországi szervezet (diákszövetkezet) intézte a munkavállalási engedélyt és a munkaerő üzemek közötti elosztását is. Az ezredfordulóra a munkaerő intézményesített utánpótlása megszűnt, de addigra a nagyobb ültetvényekkel rendelkező üzemek már megszilárdították hálózataikat, amelyek átvészelték a munkaerő-kínálatban jelentkező változásokat is. A folytonosság lehetővé tette a stabil, visszatérő munkásgárda kialakulását, melynek alapja a környező üzemekhez viszonyítva magasabb bér, legális, munkavállalási engedéllyel és szerződéssel biztosított munkavégzés és a mindig kifizetett kereset volt.

Az interjúkból tudjuk, hogy a megbízható napszámosok közül kerültek ki napjainkra az állandó alkalmazottak: munkavezető, adminisztrátor/bérszámfejtő, targoncavezető, hűtőházkezelő, valamint a fizikai munkát végzők (brigádvezetők, metszést, csomagolást, áruelőkészítést végzők). Található közöttük diplomás, érettségizett, szakmunkás (pl. vegyészmérnök, gyümölcskertész), de legtöbbször csak a kötelező alapfokú iskolát fejezték be. Sokan kettős állampolgársággal rendelkeznek és letelepedtek, a kétkezi munkások azonban megőrizték vendégmunkás státuszukat. Az üzem által fenntartott munkásszállón laknak, és két-háromhavonta vagy nagyobb ünnepekre utaznak csak haza, de nem akarnak „kijönni Romániából”.

Az interjúkból kirajzolódott az elmúlt egy évtized alatt kialakult szakadékszerű különbség a migránsból lett állandó alkalmazottak és a szezonra érkező foglalkoztatottak között. Vannak magyar napszámosok is, akiket a magyarországi munkaszervező, a „szállásadó” toboroz és oszt el a települések üzemei között, a napszámosok többsége azonban romániai cigány munkavállaló. A cigányok arányának emelkedésével szigorodtak a kiválasztás szempontjai is, többszöri szűrőn esnek át a cigánysághoz tartozó jelentkezők. Az alkalmasságra rá kell bólintania a kibocsátó települések polgármestereinek és a szegregált telepen élők választott vezetőinek is. Feltétel a magyar nyelvű kommunikáció képessége, a telepi romák esetében a vezető jelenléte az idénymunka alatt, valamint az érvényes erkölcsi bizonyítvány is. A válogatás szempontjai és mechanizmusa túlmutatnak a munkavégzésre alkalmas jelentkezők kiszűrésén, a munkaszervezetbe betagozódni képes munkavállalók kivá-

lasztásának eszközéül szolgálnak. Olyan emberekre van szükség, akik elfogadják a szervezeti hierarchiát – vagy rákényszeríthetők erre –, a kötött szabályokat, a vezetők döntéseit nem kérdőjelezzik meg. Csak így csökkenthető a konfliktusok, s így biztosítható a folyamatos munkavégzés.

Ami a szervezet számára a megbízható munkaerő elérését biztosítja, az többszörös alávetettséget, illetve függőséget jelent a napszámosok oldalán. Számukra a rugalmasság a szűkösen rendelkezésre álló források legkedvezőbb kombinációjának megtalálási-megtartási kényszerét jelenti (Váradai 2015, Ludescher 2013, Voiculescu 2004).

Az idénymunkából származó jövedelem a család legnagyobb bevétele az otthoni kisebb alkalmi munkák, gyűjtögetés vagy esetleges szociális transferek mellett (Szabó 2013, Voiculescu 2004). Nincs ez másként a kisvárosból és térségéből érkező roma napszámosoknál sem, legtöbbjük számára a gyümölcszedésből származó jövedelem a család egyetlen biztos bevétele. Így a „renitensek” is könnyen kordában tarthatók a lakóhelyük polgármesterének adott negatív visszajelzés lebegtetésével, valamint a munkások és a foglalkoztató között elhelyezkedő, konfliktushárító feladatot ellátó választott vezető jelenlétével. A megbízható napszámosok nemcsak teljesítménybérezésben dolgoznak, hanem az órabéres munkákhoz is hozzájutnak (pl. számócszedés), így a szezon számukra több hónapra is elhúzódik. A legjobb munkások a havi 150 ezer forintot is megkeresik (ennek egy részét zsebbe kapják), mégisincs reális esélyük arra, hogy a szezonmunka legnehezebb, legmegterhelőbb munkájából (gyümölcszedés) előbbre léphessenek és a könnyebb, jobb körülmények között végezhető munkákkal bízzák meg őket. Az állandó alkalmazottá válás kitaposott útja (szedés, metszés, válogatás, mérés, csomagolás) számukra nem járható, mert a korábban érkező romániai magyar munkások elfoglalták ezeket a munkahelyeket, és azért sem, mert ha meg is felelnének a feltételeknek, a magyar nemzetiségű állandó alkalmazottak nem engednek be maguk közé romákat.

A napszámosok nem rendelkeznek a munkaszervezetbe betagozódáshoz és a munkavégzéshez szükséges kompetenciákkal (pl. a tartós „alávetettség” elfogadása, eszközök megfelelő kezelése, a munkavégzés rutinszerű ismétlődése). A hosszabb idejű és ismétlődő foglalkoztatásra annál nagyobb az esély, minél jobban megközelíti valaki az ideális napszámostól elvárt munkát, azaz hajnalban kel, végigdolgozza a napot, este holtfáradtan bemegy a szállásra az ágyára, hogy pihenjen. Ha azt mondják neki, hogy meg kell rakni egy kamiont vagy meg kell csinálni még egy sávot a gyümölcsösben, felkel, és szó nélkül megcsinálja.

A stabil hálózatok másik típusa a kisebb, de mégis jelentős területtel rendelkező egyéni gazdaságokhoz kapcsolódik. A romániai cigány napszámosok már a kilencvenes évek elején megjelentek az alföldi településeken, munkavállalási engedély nélkül, feketén foglalkoztatták őket. Ha az ellenőrzésen elbuktak, az országból való kitiltás időtartamának lejárta után újra próbálkoztak, és nem is eredménytelenül (Gagyai 2002). A termelőkkel készült interjúkból tudjuk, hogy az évente visszatérő napszámosok keresték a minél hosszabb szezont, biztosabb keresetet adó üzemeket, így nem számított ritkaságnak, hogy évente más-más gazdaságban dolgoztak. A rokoni kapcsolatban (klánok) álló idénymunkások egymáshoz közeli településen vállaltak munkát, az üzemek viszonylag kis munkaerőigénye miatt nem egy-egy gazdaságban koncentráltak. A magyar anyanyelvű napszámosok között volt, aki Romániában a szövetkezetek, állami gazdaságok megszűntével vált munkanélkülivé, de rendszeres visszajárók közé tartoztak a kereskedéssel, csencseléssel foglalkozó migránsok is. A nyári

munkák alatt magukkal hozták a kisgyerekeket is, és ha a szezon belenyúlt az őszi hónapokba, nem számított ritkaságnak, hogy a gyerek csak a munkák befejeztével került haza és iratkozott be az iskolába (amit általában nem fejezett be).

A szülői generáció kapcsolatrendszere teremtette meg a stabil hálózatot, melybe a felnőtt (16–18 éves) gyerekek bekapcsolódtak, a szülők kilépése után ők váltak a hálózat mozdatóivá, ők rendelkeztek a szükséges információval, termelőkkel tartott kapcsolattal, amely elérhetővé tette a Romániában élő rokonok számára a biztos munkát a szezon alatt. A kapcsolatból profitált a termelő is, aki hozzájutott a szükséges számú megbízható munkáshoz, így a szezonális munka is tervezhető lett.

E vendégmunkás csoport helyzetében gyökeres változást az áttelepülés és a kettős állampolgárság hozott. Nem minden szülőt és gyereket vonzott a végleges áttelepülés lehetősége, az idősebbek ragaszkodnak megszokott környezetükhöz, a családos fiatalok csak a nyári munkákra jöttek át. Az áttelepülés mellett döntő szülők lepusztult állapotú tanyát vásároltak és/vagy a napszám, alkalmi munkák mellett szamóca-termesztéssel, lókereskedéssel foglalkoznak. A felnőtt gyerekek számára egy-egy erősebb gazdaság biztosított munkát és egzisztenciális háttérrel, a termelővel kialakult kapcsolatukat a patrónus–kliens (Kuczi 2011, Vígvári 2015) és a gazda–kommenciós cseléd viszonyának sajátos egyvelege jellemezte. Az utóbbira jellemző, hogy a gazda tanyájában laknak, lakbért nem, csak az áramot kell fizetni, ingyen kapnak tüzelőt, van, akinek munkaadója saját állományából egy malacot ad és a hízóvá neveléshez szükséges takarmányt is biztosítja számukra. A juttatásokért cserébe a gazdaság körüli mindennapi teendőket is ellátják (állatok etetése, kisebb munkák). A patrónus–kliens viszony tetten érhető a hivatalos ügyek intézésében nyújtott segítségben, a helyi viszonyok ismeretére épülő információ átadásában (pl. egy leromlott tanya megvételéhez), vagy a meghívásban és részvételben a gazda születésnapjára. A patrónus–kliens viszony fenntartásának, megerősítésének leghatékonyabb eszköze a kölcsön, mely mind a termelőnek, mind a napszámosnak előnyös. A téli hónapokra félrerakott 200–250 ezer forint szigorú beosztás mellett sem elég a család megélhetéséhez. A gazdától kapott (havi) 10–15 ezer forintos kölcsönt ledolgozzák, és csak részletekben kell visszafizetni a nyári hónapokban. Az aszimmetrikus viszonyba a munkások a termelő iránti lojalitást, a munkavégzésben a megbízhatóságot és az idényben még szükséges többletmunkaerőt biztosító kapcsolati hálót viszik be.

Bár megélhetésük fő bázisa a gazdaság, munkaszerződésük nincs, az idény elindulásával egyszerűsített foglalkoztatottként regisztrálják őket. Nincs kőbe vésett megegyezés a fizetési határidőkről sem, általában hente-kéthetente kapják meg bérüket, „*vagy amikor szükségük van rá*”. Ha a gazdaságban nincs munka, a gazda elengedi őket dolgozni, hogy kereshessenek, gyarapodhassanak, vagy maga küldi át a munkásokat gazdatársához, hogy kisegítse őt. Az egyedülálló idényben a gazdaságban dolgoznak, télen megélhetésüket az erdészetnél vagy a Vízügynél közmunkásként végzett munkából biztosítják.

A település társadalmának periferiájához is gyengén kapcsolódó napszámosok számára az önálló ház vásárlása – legyen az egy kis tanya vagy egy előregedő falu belterületén álló családi ház – vízválasztónak bizonyul, mely nemcsak a jobb anyagi helyzetet jelzi, hanem a felemelkedéshez szükséges mozgástér fokozatos bővítését is lehetővé teszi. Az anyagi gyarapodás legbiztosabb útja a napszámosként megtanult termesztési eljárások hasznosítása, melyhez viszonylag kis anyagi ráfordítással lehet hozzákezdeni és fokozatosan bővíteni (pl. eper-

termesztés) belterületi telek, vagy a tanya melletti föld bérlésével.

A termelői és napszámos interjúkból megismert stabil hálózatok a kilencvenes években alakultak ki, és folytonosságuk, stabilitásuk megőrzésében meghatározó szereppel rendelkeznek a közvetítő funkciót ellátó munkaszervezők, akik maguk is migráns munkavállalók voltak. A munkaszervezők napjainkban sem független, az üzemek között munkaerőt elosztó vállalkozók, hanem egyetlen üzemhez kapcsolódnak mint alkalmazottak/állandó napszámosok. A hálózatot az üzemhez (foglalkoztatóhoz) kötő, mozgató, szelektáló szervező számára – függetlenül nemzetiségétől és iskolai végzettségétől – gazdaságilag és társadalmilag is emelkedést biztosít a magyarországi munkahely, üzemen belüli helyzetét erősíti a rendelkezésére álló kapcsolati tőkéje. A termelőhöz nem csak a munkahely köti őket, hanem erős lojalitás is.

A rokonsági vagy területi elven szerveződő hálózatok térbeli kiterjedtségét a szükséges munkaerő nagysága és a szervező romániai település lokális társadalmában elfoglalt helye, kapcsolatrendszere határozza meg. A kisebb üzemek számára idénymunkást biztosító hálózat zárt, nem lépi át a rokoni kapcsolatokat. Előnye rugalmassága, a munkások megbízhatósága, munkakultúrája, a rokonsági csoport viselkedést szabályozó kontrollja. Azonban hátránya is zártságában keresendő, mely elegendő számú munkás hiányában meggátolja az üzem termelési volument növelő törekvését. A térben kiterjedt hálózat szervezője is teljes kontroll alatt tartja a szervezést, azonban a lokális társadalomban elfoglalt helye, kapcsolatrendszere, a munkásokhoz való viszonya és a szervezés módja gyökeresen eltér a zárt hálózatot működtetőtől. A szakképzett, a többségi társadalomhoz tartozó szervező rokoni, ismerősi kapcsolatrendszerén keresztül mozgatja a több településre kiterjedő, a többségi társadalomba eltérő mértékben integrálódó, szegregáltan élő romák toborzását. A rokonsági kontrollt felváltja a többlépcsős ellenőrzésre épülő szelekció, melybe a helyi hatalmi viszonyokat tükröző formális és informális intézményeket is be tudja kapcsolni.

Instabil hálózatok és napszámosok

Az első támogatott telepítési hullám ültetvényei az ezredfordulót követő években kezdtek termőre fordulni, így a vendégmunkások számának lassú, de megállíthatatlan csökkenése érzékenyen érintette a termelőket, különösen azokban a térségekben, ahol kevés volt a hazai napszámos. A kiépített hálózatok sérülékennyé, a termelők számára sokszor kiszámíthatatlanná váltak a romániai magyar munkaerő kilépésével. A magyarokat fokozatosan váltották fel a romániai cigány munkavállalók, akik a munkaerőhiányos térségekben az elmúlt közel tíz év alatt váltak az idénymunka piacának fontos szereplőivé. A nagyobb termelők maguk láttak hozzá új hálózatok kiépítéséhez, illetve a vendégmunkások kapcsolatrendszerére épülő bővítéshez, a kisebb termelők családokkal, klánokkal építettek ki kapcsolatot. A munkaerő-utánpótlás csak részben érkezett szervezetten, sokan rákényszerültek/nek a vándorló, munkát kereső csoportok felfogadására, a szerencsére bízva magukat. A kilencvenes évek vendégmunkásaitól kultúráját, társadalmi és munkaerő-piaci integrációját illetően gyökeresen különböző munkavállalói csoportok jelentek meg az idénymunka piacán, melyek felett a munkaerőgondokkal küzdő termelőknek nem vagy alig van befolyása. A munkaerőt az üzemek között elosztó szervező hálózatán érkező fiatal és fiatal középkorú, döntőrészt férfiakból álló csoportok mellett a fő utánpótlást a napjainkra már fogyatkozó számú vándorló családok jelentik. A kisgyerekeket is magukkal hozó, elhagyott, pusztuló tanyákba

behúzódó, kapcsolatok és anyagi források nélküli családok általában a nagy ültetvényeken találnak munkát, azonban néhány nap elteltével továbbállnak, ha nem kapnak előleget, akkor még hamarabb.

A térbeli mozgás nemcsak a vándorló családok jellemzője, a hálózathoz tartozó napszámosok térben követik a dömpingmunka iránti keresletet. Tavasszal a csongrádi spárgatermelőknél kezdenek, a szamóca, a cseresznye és a meggy érését követve jutnak el Bács-Kiskun megyén keresztül Pest megyébe. A vándorlásban szerepet játszanak, ha közvetett módon is, a zöldség-gyümölcsstermelők értékesítő szervezetei, amelyek a felszabadult munkaerőt tagjaik között informálisan elosztó intézményként funkcionálnak. A meggy betakarítása után Kecskemét térségének szilvaültetvényei biztosítják számukra a megélhetést, esetleg ősszel a szövetkezetekben a fizikai munka (válogatás, csomagolás).

A munkásszállássá átalakított, berendezett épületekben, tanyákon elszállásolt migránsok termelők általi megítélése ambivalens. Általános problémaként említik a magas fluktuációt, a munkások alacsony munkakultúráját, azt, hogy a munkások semmibe veszik a szabályokat, rövid idő után előleget kérnek, igénytelenek a lakókörnyezettel szemben – sok szállás felszereltsége, állapota eredetileg is nagyon igénytelen – és könnyen felrúgják a megállapodásokat. Ebben nem kis szerepet játszanak maguk a termelők is; egyrészt a munkások számára a nagyobb területű, több munkalehetőséget kínáló gazdaságok tagadhatatlanul nagyobb vonzerővel bírnak, másrészt jellemző a munkásokért folytatott verseny, az a konfliktusokat is gerjesztő gyakorlat, hogy a munkavállalók átcsábítják egymástól a munkásokat. Kivételnek számít az a termelő, aki elégedett az évente visszatérő munkások teljesítményével, munkakultúrájával, akik megfelelnek a munkaadók egyetemleges elvárásainak: az ültetvényen folyamatosan dolgoznak, a munkát nem szakítják félbe cigarettaszünetek, nem isznak, a csoportban fegyelmet tart a vezető, nem állnak tovább néhány nap után, és vigyáznak a munkásszállás berendezésére.¹⁴

A napszámბérek területi különbségei,¹⁵ a termelők törekvése a bérek alacsonyan tartására és a munkaerőhiány kényszerítő ereje, valamint a munkások más térségekben szerzett munkavállalási tapasztalatai együtt alakítják a béreket. Még egy évtizeddel korábban is a külföldi idénymunkások a hazai napszámosoknál olcsóbban dolgoztak. Míg 2006 táján, a térségben munkát kereső, nem szervezett roma idénymunkások megjelenésekor „*egy tál ételért is vállalták a munkát*”, most már előfordul, hogy választás elé állítják a termelőt: vagy magasabb bért fizet, hogy a minőségi követelményeknek megfelelő munka ne lassítsa a munkateljesítményt, vagy más gazdaságban próbálnak szerencsét. A napszámosokért folytatott versenyben a megbízható migránsokkal kapcsolatot tartó termelők a térségi átlagnál magasabb bér fizetésével igyekeznek munkásaikat magukhoz kötni, ami a munkaerő szelektálásának, a stabil hálózat kialakítására törekvésnek a biztos jele.

14 Hasonló elvárásokat fogalmaznak meg a spanyol munkaadók is az „ideális” vendégmunkással szemben (Mannon et al. 2012).

15 A napszámბérekben jelentős regionális különbségek vannak: legalacsonyabb bért a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei termelők fizetnek, a legmagasabb napszámért Pest megyében dolgoznak a munkások (lásd Hamar 2016).

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban a romániai vendégmunkások magyar idénymunkapiacra elfoglalt helyével és szerepével foglalkoztam. A kilencvenes években szerveződő magyar idénymunkapiac helyzetét jelentősen befolyásolta a romániai munkaerő-piaci migrációs trend változása. A kilencvenes években bőségesen rendelkezésre álló migráns munkaerő számának apadásával a migrációt elősegítő hálózatok átalakultak: differenciálódtak, meggyengültek vagy felbomlottak. A napjainkban is tartó erodálást nem a létszám, hanem a napszamosok etnikai és társadalmi összetételének változása, a többségi társadalomba és a munkaerőpiacra gyengén integrálódott roma munkavállalók növekvő jelenléte generálta.

Az áttelepült, egykori migránsok kapcsolathálói biztos csatornái az erősen szűrt vendégmunkásbrigádoknak, a kilencvenes években gyökerező, a változásokhoz alkalmazkodó hálózatok fennmaradásukat a szelektációs mechanizmusok változásának, a munkaszervezetbe betagozódni képes munkások elérésének és megtartásának köszönhetik.

Az általam stabil hálózatnak nevezett kapcsolatháló kialakulása a kilencvenes években gyökerezik, folytonosságuk ellenére differenciálódtak, mely mögött az áttelepült migráns munkaerőt szervező, közvetítő kapcsolati tőkéjének felértékelődése, valamint a szervezetbe tagozódása húzódik meg. Két, markánsan elkülönülő típus rajzolódott ki. A kisebb üzemekhez kapcsolódó, rokoni-vérségi kapcsolatokra épülő hálózatok zártak, a hálózatba kerülés, mozgás szabályait (a szelektációt) a rokoni kötelékek normái szabályozzák. Míg a nagyobb üzemekhez kapcsolódó hálózatok központi szereplője az áttelepült migráns munkaszervező, aki rokoni kapcsolatait meghaladva intézményi-hatalmi ellenőrzés eszközeit is felhasználja a számára szükséges létszámú munkás eléréséhez.

Az instabil hálózatban mozgó, csökkenő számú vendégmunkások kiválasztása, az üzemhez kötésük megerősítése még napjainkban is tart. A hálózatok kialakulását, stabilizálását nehezíti a munkások gyenge munkafegyelme, a munkásokért folytatott verseny, valamint az idénymunkások gondolkodásából (kultúrájából) hiányzó igény a kapcsolattartásra, a kiszámíthatóságra és az információ megbízható áramlására.

Míg az instabil hálózatokhoz tartozó migránsok felett a termelők nem vagy csak igen gyenge ellenőrzéssel rendelkeznek, a stabil hálózatokban az áttelepült magyar nemzetiségű vendégmunkások számára az üzemek állandó alkalmazást biztosítanak, a cigány etnikumúakat a lokális munkaerőpiacra jellemző, eltérő mélységű és kiterjedésű patrónus–kliens viszony fenntartásával kötik magukhoz.

Habár a romániai idénymunkások száma folyamatosan csökken Magyarországon, de azokban a térségekben, ahol nem áll rendelkezésre megfelelő számú hazai munkaerő, továbbra is fontos szereplők maradtak.

HIVATKOZÁSOK

- Andrzejewska, J. – Rye, J. F. (2012) Lost in Transnational Space? Migrant Farm Workers in Rural Districts. *Mobilities*, 2, 247–268. <http://dx.doi.org/10.1080/17450101.2012.654996>.
- Bertalan B. (1997) Feketemunka importból, avagy a hétköznapi diplomácia eredete. In Sik E. (szerk.) *Migráció és politika*. Budapest: MTA PTI, 121–134.
- Bodó J. (2009) A vendégmunka típusú migráció magatartásmintái a székelyföldi térségben (2. rész). *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 1–2, 117–135, 41–58.
- Borbély S. (2015) „Az ukrán, utolsó cigány” – A külföldi bevándorlás mikropolitikája egy határvidéki településen, Kispaládon. *Tér és Társadalom*, 3, 3–32. <http://dx.doi.org/10.17649/TET.29.3.2708>.
- Ciombanu, R. O. (2010) Migrációs minták két romániai falu elvándorlásában. Két esettanulmány tanulságai? In Hárs Á.-Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutatató Intézet, 125–146.
- Cséfalvai Z. (1985) „Szocialista summások” Nagyvisnyón. *Kultúra és Közösség*, 3, 8–19.
- Feischmidt M. (2004) A határ és a román stigma. In Kovács N. – Osvát A. – Szarka L. (szerk.) *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből, III*. Budapest: Akadémia Kiadó, 43–58.
- Fodor F. (2006) Romániai vendégmunkások a Duna-Tisza közti homokhátság paraszti gazdaságaiban. In Bathó E. – Újváry Z. (szerk.) *Jászok és kunok a magyarok között*. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére. Jászberény: Jász Múzeumért Alapítvány, 423–428.
- Fox, J. (2005) Vándorló nemzet(i) identitások. Erdélyi vendégmunkások Magyarországon. In Feischmidt M. (szerk.) *Erdély-(de)konstrukciók*. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 103–122.
- Gagy J. (2002) „’90 után nyilatkozott”. In Bodó J. (szerk.) *Helykeresők? Roma lakosság a Székelyföldön*. KAM-Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda: Pro-Print Kiadó, 89–100.
- Gödrö I. (2004) Etnikai vagy gazdasági migráció? Az erdélyi magyarok kivándorlását meghatározó tényezők az ezredfordulón. *Erdélyi Társadalom*, 1, 37–54.
- Gödrö I. (2007) A kapcsolati tőke szerepe a magyarországi bevándorlásban. *Kisebbségkutatás*, 4. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00036/1510.htm> [Letöltve 2015-10-07]
- Gödrö I. (2010) Bevándorlás és etnicitás összefüggések nyomában. In Hárs Á. – Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: KTI, 87–124.
- Hamar A. (2014) „Mi lenne nélkülük...?! Külföldi és hazai napszámosok egy Dél-Pest megyei kistérségben. In Nagy E. – Nagy G. (szerk.) *Polarizáció – Függőség – Krízis – Eltérő térbeli válaszok*. Békéscsaba: MTA KRTK, 18–28.
- Hamar A. (2016) Idénymunka a zöldség-gyümölcs ágazatban. In Kovács K. (szerk.) *Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken*. Budapest: Argumentum Kiadó, 97–117.
- Hárs Á. (2010) Migráció és munkaerőpiac Magyarországon. In Hárs Á. – Tóth J. (szerk.) *Változó migráció – változó környezet*. Budapest: KTI, 15–56.
- Hárs Á. (2013) *Az atipikus foglalkoztatás: mítoszok, lehetőségek és korlátok az atipikus foglalkoztatási formák lehetőségeinek kihasználásában*. Budapest: Kopint Konjunktúra Kutatási Alapítvány. Elérhető: http://kopintalapitvany.hu/download/Atipikus_foglalkoztatottak_vallalati_vizsgálata_korr2.pdf [Letöltve 2015-11-17]
- Katona I. (1961) Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. *Agrártörténeti Szemle*, 3–4, 534–562.
- Kincses Á. (2012) *A Kárpát-medence ezredforduló utáni migrációs hálózatának vizsgálata*. Budapest: KSH.
- Kiss T. (2010) Népszámlálás 2011: folyamatok és (köz)politikai irányok (Vitaindító). *Magyar Kisebbség*, 3–4, 7–38. Elérhető: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/002Vitaindito.pdf> [Letöltve 2015-05-04]
- Kuczai T. (2011) *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Jelenkutatató Alapítvány.
- Lencsés F. (1981) *Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Ludescher G. (2013) Betekintés egy nyírségi cigány közösség életébe. In Szuhay P. (szerk.) *Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 301–311.
- Martin, P. L. (1985) Migrant Labor in Agriculture: An International Comparison. *International Migration Review*, 1, 135–143. <http://dx.doi.org/10.2307/2545659>.
- Martin, P. L. (2003) *Managing Labor Migration: Temporary Worker Programs for the 21st Century 40*. Genova : International Institute for Labor Studies., Elérhető: www.un.org/esa/population/migration/turin/.../P07_Martin.pdf.

- Massey, D. et al. (2002) A nemzetközi migráció elméletei. Áttekintés és értékelés. In Sik E. (szerk.) *A migráció szociológiája 1.* E-tankönyv, Budapest: ELTE TáTK, 7–29.
- Mannon, S. E. – Petzelka P. – Glass Ch. M. – Radel, C. (2012) Keeping Them in Their Place. Migrant Women Workers in Spain's Strawberry Industry. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 1, 83–101. <http://www.jstor.org/stable/20455113>.
- Moreh, Ch. (2014) *Alcalái románok. Migráció és társadalmi differenciálódás.* Budapest: L'Harmattan.
- Migrant seasonal worker.* The impact on the horticulture and food processing sectors of closing the Seasonal Agricultural Workers Scheme and the Sectors Based Scheme. Migration Advisory Committee (2013) London. https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/257242/migrant-seasonal-workers.pdf [Letöltve 2016-03-25].
- Németh N. – Csíte A. – Jakobi Á. (2009) Román állampolgárságú munkavállalók Magyarországon. *Területi Statisztika*, 6, 615–627.
- Ozsváth G. D. (1997) Székelyek és csángók a csölyospálosi homoki gazdaságokban. In Juhász A. (szerk.) *Migráció és anyagi kultúra a Duna-Tisza közén.* Szeged: JATE Néprajzi Tanszék, 157–176.
- Pulay G. (2005) A vendégmunka mint életforma. Széki építőmunkások Budapesten. In Feischmidt M. (szerk.) *Erdély-(de)konstrukciók.* Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 143–162.
- Sandu D. (2002) *Emerging transnational migration from Romanian villages.* Elérhető: <http://www.migrationonline.cz/en/emerging-transnational-migration-from-romanian-villages> [Letöltve 2015-02-20]
- Sandu D. – Radu C. – Constantinescu M. – Ciobanu O. (2004) *A Country Report on Romanian Migration Abroad: Stocks and Flows After 1989.* Prága. Elérhető: http://aa.ecn.cz/img_upload/Romanian_Migration_Abroad.pdf [Letöltve 2015-02-20]
- Sárközi Z. (1972) A summások. In Szabó I. (szerk.) *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában II.* Budapest: Akadémia Kiadó, 321–381.
- Sik E. (1996) Erdélyi menekültek Magyarországon. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 1996.* Budapest: TÁRKI, 516–533.
- Sik E. (2010) Emberpiac a Moszkva téren: szűkülő változatlanlanság. In Czákó Á. – Giczi J. – Sik E. (szerk.) *Piachely – KGST-piac – emberpiac.* Budapest: Eötvös Lóránd Tudományegyetem, 343–374.
- Sik E. (2012) A migrációs burok. In Sik E. (szerk.) *A migráció szociológiája 2.* E-tankönyv, Budapest: ELTE TáTK, 133–158.
- Szabó Á. T. (2013) *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben.* Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Kriza János Néprajzi Társaság
- Várad M. (2015) A túlélés és a társadalmi betagozódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszerek. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak.* Budapest: Argumentum, 45–68.
- Vigvári A. (2015) Vissza a tanyákra – egy cigány család újrakezdési esélyei a szabolcsi pusztai világban. In Virág T. (szerk.) *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben.* Budapest: Argumentum, 211–227.
- Voiculescu, C. (2004) Temporary Migration of Transylvanian Roma to Hungary. In Pop, D. (ed.) *New Patterns of Labour Migration in Central and Eastern Europe.* Cluj-Napoca: AMM Design, 148–166. Elérhető: http://pdc.ceu.hu/archive/00003401/01/temporary_migration.pdf [Letöltve 2015-02-20].

TAKÁCS JUDIT – P.TÓTH TAMÁS¹

MEGBÉLYEGZETT KAPCSOLATOK AZ ÁLLAMSZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON²

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2017.3.63

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban az azonos nemű partnerek iránti vonzalmak államszocialista időszakra jellemző megnyilvánulási formáit és társadalmi környezetét mutatjuk be. Általánosságban arra keressük a választ, hogy lehetett-e, volt-e „meleg élet” az 1950-es, 60-as, 70-es, 80-as évek Magyarországon (elsősorban Budapesten). Kutatásunk empirikus alapját az érintettekkel készített interjúk (n=56) és levéltári források alkották. Jelen írásban azzal foglalkozunk, hogy hogyan gondolkodtak interjúalanyaink saját szexualitásukról, és mindez hogyan hatott érzelmi életükre valamint partnerkapcsolataik alakítására.

Kulcsszavak: homoszexualitás, államszocializmus, társadalomtörténet

STIGMATISED SAME-SEX RELATIONSHIPS IN STATE-SOCIALIST HUNGARY

ABSTRACT

The focus of our study is the manifestation of same-sex attraction and the related social environment during the state-socialist period in Hungary. In general, we are interested in whether there was any kind of gay scene at all during the 1950–1980s (mainly in Budapest). We seek to discover how interviewees constructed their own sexuality and that of their partners, and how these perceptions influenced their emotional life and partnership developments. The empirical basis for our research includes in-depth interviews (n=56) and original archive material.

Keywords: homosexuality, state-socialism, social history

1 A szerzők az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet kutatói.

2 E tanulmány a 105414 számú OTKA (NKFIH) pályázat keretében zajló, *A homoszexualitás 20. századi társadalomtörténete az 1990 előtti Magyarországon* című kutatás részeként készült.

MEGBÉLYEGZETT KAPCSOLATOK AZ ÁLLAMSZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON

BEVEZETÉS

Tanulmányunkban az azonos nemű partnerek iránti vonzalmaknak a rendszerváltást megelőző időszakra jellemző megnyilvánulási formáit és társadalmi környezetét mutatjuk be. Általánosságban arra keressük a választ, hogy lehetett-e, volt-e „meleg élet” az 1950-es, 60-as, 70-es, 80-as évek Magyarországon, konkrétan pedig azzal foglalkozunk, hogy hogyan gondolkodtak az érintettek – kutatásunk interjúalanyai – saját szexualitásukról, és mindez hogyan hatott érzelmi életükre, valamint partnerkapcsolataik alakítására. Ebből adódóan mentalitástörténetileg, elsősorban mikrotörténeti szinten arra közelítünk rá, hogyan reagáltak a homoszexuális egyének az elutasító társadalmi környezet kényszereire, mely elutasítás többek között az azonos nemű partnerek közötti szexuális gyakorlatok jelentős részének törvényi tiltásában is megmutatkozott.

Terminológiaiul fontos tisztázni, hogy a „meleg élet” kifejezés férfiakra és nőkre egyaránt vonatkozatható, különös tekintettel a meleg szónak már a 20. század elején fel-feltűnő, kifejezetten nőkre utaló jelentésváltozataira. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (1970) *meleg* címszavában a 10. melléknévi jelentésként szerepel a „homoszexuális <főképpen nő>” egy 1908-as forrásra való utalással, ami Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály kéziratos gyűjtéséből származik. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében letétbe helyezett „Zolnay–Gedényi” gyűjteménybe betekintve azt találjuk, hogy a meleg szónak – eddig ismert – legkorábbi 1908-as feltűnése homoszexuális jelentéstartalommal éppen a „nők irányában hevülő” nőkre utalt és így szól: „a [nők közötti barátságok] homoszexuális [!] viszonyokká fejlődnek s keletkeznek a meleg testvérpárok”.³ Férfiak vonatkozásában az eddig ismert egyik legkorábbi példa az 1920-as évekből származik: A *homoszexuális probléma modern megvilágításban* című könyvben a magyar főváros homoszexuális életéről szólva bukkan fel utalás „melegfiúkra” és „melegbácsikra” (Pál 1927:61).

Ugyanakkor a meleg szó hivatalos köznyelviessége a magyar LGBT (leszbikus, meleg, biszexuális és transz*) aktivizmus egyik korai vívmányának tekinthető. 1994-ben ugyanis a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért nevű új társadalmi szervezet nyilvántartásba vételét többek között arra hivatkozva tagadta meg a Fővárosi Bíróság, hogy a meleg szó nem köznyelvi, hanem bizalmas jellegű, és nem felel meg a névszabatossági követelményeknek (Takács 2004:186–7). A Fővárosi Bíróság Közigazgatási Kollégiumának (1990) állásfoglalása szerint a „névszabatosság követelménye azt jelenti, hogy a név megfelel a névközlés nyelvi és társadalmi követelményeinek, kiejthető, megjegyezhető, azonosítható”. Az 1996-os végzésben azonban, amelyben a Legfelsőbb Bíróság elutasította a Szivárvány Társulás felülvizsgálati kérelmét, már nem szerepelt utalás a korábban kifogásolt névválasztásra. Emellett 1995-ben a négy évvel korábban a *Mások* kulturális és érdekvédelmi lap

³ Az idézett szövegek a Zolnay–Gedényi gyűjteményből származnak. A Zolnay–Gedényi gyűjtés meleg szóval kapcsolatos tartalmairól szóló részletes tájékoztatásért köszönet illeti Gerstner Károly és Mihályfi Attila nyelvészeket, akik az MTA Nyelvtudományi Intézetben hozzáférhettek az eredeti anyagokhoz.

kiadásával foglalkozó, eredetileg Lambda Budapest Baráti Társaság néven alakult társadalmi szervezet nevébe is bekerülhetett a meleg szó: innentől a nevük hivatalosan Lambda Budapest Baráti Társaság a Melegekért lett. Feltételezhető tehát, hogy a bírósági bejegyzés, illetve be nem jegyzés kérdéskörére irányuló fokozott társadalmi figyelem is hozzájárulhatott a meleg szóhoz kapcsolódó névszabatossági kritérium teljesüléséhez, azaz a megfelelő névalkotást biztosító – közelebbről meg nem határozott – „társadalmi követelmény” megteremtéséhez. Mindez értelmezhető a meleg szó köznyelvi elemként való elismertetéséért és egyúttal a melegként való önmeghatározás nyelvi szabadságáért zajló küzdelem sikereként, mely egyúttal a meleg szó köznyelvi elemmé válásának – eddigi forrásaink alapján 1908 és 1995 közé tehető – időbeliségére is rávilágít.

A vizsgált témakör jogi hátterével kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy az 1878 és 1961 közötti időszakban a magyarországi büntetőtörvények a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatokat „természet elleni fajtalanság” címszó alatt büntették. A homoszexualitás magánügyként való elgondolására tehát jogilag csak a homoszexuális cselekmények általános pönalizációjának eltörlése után nyílhatott mód, melynek lehetőségét az – 1962. július 1-jén hatályba lépett – államszocialista büntetőkódex teremtette meg (azaz: az 1961. évi V. törvény cikk a Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyvéről). E törvény kiemelt büntetést helyezett kilátásba a „másokat megbotránkoztató módon” való elkövetés esetére, amivel a magánélet szűkre szabott kereteinek komolyan vételére irányította a figyelmet. Mint egy korábbi munkánkban már föl hívtuk erre a figyelmet, a „másokban undort, méltatlankodást, haragot stb.” (OGyI 1961:271) kiváltó megbotránkoztatás megvalósulásához elegendő volt az elkövetőkön kívül csupán még egy személy jelenléte és rosszallása is (Takács–P.Tóth 2016:213).

Az 1961-es büntetőtörvény egyik jelentős újítása volt, hogy a férfiak és a nők közötti egyenjogúságra hivatkozva bevezette a nők közötti homoszexuális gyakorlatok kriminalizálását a 20 évesnél fiatalabb partnerrel és/vagy botránnyos módon elkövetett esetekben. 1961 után 1978-ig a 20 év alatti, majd 1978 és 2002 között a 18 év alatti azonos nemű partnerrel elkövetett „természet elleni fajtalanság” gyakorlását – a partnerek kölcsönös beleegyezése ellenére – továbbra is börtönbüntetéssel sújthatták, míg az eltérő nemű partnerek szexuális kapcsolatára a 14 éves beleegyezési korhatár vonatkozott. (Magyarországon egységes beleegyezési korhatárt csak 2002-ben vezettek be, amikor az Alkotmánybíróság döntését követően eltörölték az akkor hatályos Büntető Törvénykönyv 199. és 201. paragrafusában szereplő, az azonos nemű és a különböző nemű partnerek közötti szexuális kapcsolatok eltérő kezelésében megnyilvánuló megkülönböztetést.)

A homoszexualitás államszocialista időszakbeli társadalmi megítélésével kapcsolatban nehéz megbízható forrást találni, ám egy azóta is példa nélkül álló kutatás mindenképpen megemlítené. Heleszta Sándor és Rudas János, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatói 1969-ben kezdték meg empirikus szexuálszociológiai vizsgálatuk előkészítését, melynek kérdőíves adatfelvétele 1971-ben zajlott le 250 18 és 24 év közötti budapesti munkás és egyetemista fiatal körében (Heleszta–Rudas 1978). A válaszadók szexuális magatartására és szexualitással összefüggő attitűdjeire fókuszáló kutatás részeként a kutatók az 1960-as évek végi Magyarországon tipikusnak és elterjedtnek tartott szexuális magatartásformák értékelésére kérdezték rá, melyek egyikét a homoszexuális Konrád alakjával jelenítették meg: „Konrádot nem érdeklik a nők, mindig férfiakhoz vonzódott. Olyan férfiak ismeretségét keresi, akik hozzá hasonlóak, akikkel kölcsönösen kielégítik egymás nemi igényeit. Kapcsolataiban diszkrét, emiatt még sohasem volt botránnya. Úgy véli, teljesen rá és partnereire tartozik, hogy

nemi életüket így oldják meg” (Heleszta–Rudas 1978:227). Ez a narratíva Konrádot némi távolságtartással, de semlegesen – azaz értékítélet-mentesen – mutatta be: a szövegben egyetlen potenciálisan negatív elemként a botrány lehetőségére való utalás tűnt fel – bármit is jelentsen ez –, ami összefügghetett akár a megbotránkozható jellegű homoszexuális cselekményeknek az 1961-es Büntető Törvénykönyvben szereplő kiemelt büntetésével is. A homoszexualitás ily módon való megközelítése a homoszexuális gyakorlatok nyilvános láthatatlanságát feltételezte, ami alapján arra következtethetünk, hogy az adott társadalmi környezetben a homoszexualitás csak privát – azaz a nyilvánosság előtt titokban tartott – formában lehetett a kutatók által tipikusnak és elterjedtnek tartott szexuális magatartásformák egyike.⁴

FORRÁSOK, MÓDSZEREK ÉS MINTA

Az általunk vizsgált, az érzelem-, a magánélet- és a szexualitástörténethez egyaránt köthető, Magyarországon kevésbé kutatott területet jelen tanulmányban főként interjú források feldolgozására támaszkodva közelítjük meg.⁵ Emellett felhasználtunk levéltári adatokat is, melyeket elsősorban a Budapest Főváros Levéltárában (BFL) őrzött, kifejezetten „természet elleni fajtalansággal” kapcsolatos bírósági tárgyalások és rendőrségi eljárások anyagainak levéltári áttekintése során gyűjtöttünk.⁶ A BFL-ben található büntetőperes iratok adatai alapján egy 887 fős listát állítottunk össze a 20. század folyamán ismertté vált vádlottakról (akik összesen 481 perben szerepeltek): közülük 843 vádlott összesen 450 perének iratait vizsgáltuk meg részletesen az 1951 és 1962 közötti időszakból.⁷

Az általunk feldolgozott mélyinterjúk 56 meleg férfival és négy lesbikus nővel készültek 2014 folyamán egy átfogó társadalomtörténeti-szociológiai kutatás részeként. Interjúalanyaink többségét 60 évesnél idősebb, önmagukat melegként meghatározó férfiak alkották, akik személyes tapasztalatokkal bírtak a homoszexuális viselkedés társadalmi következményeivel kapcsolatban a rendszerváltást megelőző időszakból. Az interjúalanyok férfi-túlsúlyát az okozta, hogy sokáig csak a férfiak közötti homoszexuális gyakorlatok voltak büntethetőek Magyarországon, s ennek következtében leginkább férfiakat ítélték el – és esetenként zsaroltak meg – „természet elleni fajtalanság” elkövetése miatt. A nők közötti homoszexuális cselekmények kriminalizációjának 1961 előtti magyarországi hiánya miatt általános jellemző, hogy a férfiakhoz képest a női homoszexualitás társadalmi nyomai jóval kevésbé láthatóak és követhetőek.⁸

4 A korszakkal kapcsolatos személyes visszaemlékezésekre épül a Takács Mária által 2015-ben rendezett Meleg férfiak, hideg diktatúrák (<http://www.civilmuvek.com/melegferfiak/index.html>) című dokumentumfilm, mely hét idősebb meleg férfi államszocialista időszakbeli emlékeit idézi fel. Az e film szereplőivel készített interjúk – hat másik interjúval együtt – megjelennek könyvformában is, feldolgozásukból pedig egy tanulmány született (Hanzli 2016).

5 Köszönetet mondunk interjúalanyainknak, akik saját tapasztalataik elbeszélésével hozzájárultak az államszocialista időszakra vonatkozó érzelem-, magánélet- és szexualitástörténeti tudásunk teljesebbé tételéhez.

6 Köszönetet mondunk Budapest Főváros Levéltára munkatársainak a kutatómunkánkhoz nyújtott segítségért.

7 1951 előttről csak nagyon kevés peranyag maradt meg a BFL-ben: 1913-ból egy, 1917-ből 6, 1918-ból és 1938-ból szintén egy-egy per anyaga. Az 1962 utáni időszakból is csak kevés irat található: 1963-ból 18 peranyag (25 vádlottal), 1964-ből egy, majd 1965-ből, 1966-ból, 1968-ból és 1970-ből két-két per anyaga.

8 A női homoszexualitás magyarországi államszocialista időszakbeli történetével kapcsolatban lásd például Borgos Anna munkáit (2014, 2016), illetve a Takács Mária által rendezett Eltitkolt évek (2009; <http://www.eltitkoltevek.hu>) című dokumentumfilmet, mely alapján azonos című interjúkötet is készült.

Jelen tanulmány a férfiakkal készített interjúink elemzésére épül. Az interjúalanyokra különböző közösségi csoportokban – például online közösségi médiában elhelyezett hirdetések révén és LGBT civil szervezetek segítségével – találtunk rá; valamint ahol erre lehetőség nyílt, az interjúalanyok személyes hálózatain belül hólabda módszerrel haladtunk tovább.

Az interjúk átlagosan másfél–két óráig tartottak, és megelőzte őket egy rövid demográfiai kérdőív kitöltése. Az interjúalanyokkal minden esetben előzetesen ismertettük a kutatás témáját és menetét, hangsúlyozva, hogy kutatási részvételük önkéntes és általuk bármikor megszakítható. A résztvevők anonimitását biztosította, hogy az interjúkról készült hangfelvételeket legépelésük után megsemmisítettük, és minden interjúalany egy álnevet választott magának: a kutatás keretében csak ezek alapján azonosítottuk őket.

Az interjúkészítés folyamán a félig strukturált interjúkészítés szokásos menetét követve, előzetesen meghatározott témakörök mentén legtöbbször nyitott kérdéseket tettünk fel az interjúalanyoknak. E témakörök között szerepelt többek között a melegként, illetve homoszexuálisként vagy biszexuálisként való önazonosítás és ennek meghatározó tényezői; a melegség felvállalása; a családi kapcsolatok, a származási család és a felnőttkori tartós párkapcsolatok viszonyrendszereinek alakulása; szexuális kapcsolatok története (ideértve az óvszerhasználattal és a HIV-fertőzéssel kapcsolatos nézeteket és tapasztalatokat is); homoszexualitással kapcsolatos személyes élmények a rendszerváltást megelőző időszakból (ideértve a zsarolással vagy más bűncselekménnyel, ill. rendőrséggel kapcsolatos tapasztalatokat); társadalmi megkülönböztetéssel és az LGBT emberek jogaival kapcsolatos nézetek és tapasztalatok; valamint az életük jövőbeli alakulására vonatkozó tervek és elképzelések. Az interjúkban tárgyalt témakörök közül most csak azokra koncentrálunk, melyek jelen tanulmány témaválasztása szempontjából relevánsnak mutatkoztak.

A legépelte szövegeket strukturálisan kódoltuk: ezáltal a kvalitatív anyagok feldolgozása során is lehetőség nyílt bizonyos szintű számszerűsítésre (LeCompte–Schensul 1999): az egyes kódok eltérő gyakorisága alapján meghatározhatóvá válik, hogy mely témák tekinthetők inkább egyéni jellemzőnek, és melyek tükröznek több interjúalany által megélt kollektív tapasztalatokat. A strukturálisan kódolt szövegek társadalmi interakcionista fókuszú tartalomelemzésének eredményeit tárgyaljuk e tanulmányban.

A mintánkat alkotó férfiak átlagos életkora 67 év (a legfiatalabb 55, a legidősebb 82 éves) volt. Legtöbbjük (38) egyetemet vagy főiskolát végzett, míg 16-an középfokú, ketten pedig szakmunkás végzettséggel rendelkeztek. Szinte mindegyikük Budapesten élt (csupán egy interjúalany lakott egy vidéki városban, egy pedig egy faluban), de 27-en közülük vidéken születtek és nevelkedtek, ketten pedig Erdélyből származtak. Az interjúalanyok döntő többsége (40) öregségi nyugdíj-ellátásban részesült, ketten rokkantnyugdíjasok, szintén ketten munkanélküliek voltak, egy interjúalany ápolási díjat kapott, és tizenegyen dolgoztak. Szubjektív önbesorolás alapján 25-en számoltak be arról, hogy átlagos anyagi körülmények között élnek, 16-an arról, hogy az átlagosnál jobban, kilencen pedig arról, hogy az átlagosnál rosszabbul élnek. 21 interjúalany azonosította magát vallásosként.

21 interjúalany tartott fenn tartós párkapcsolatot: az interjúkészítés idején ők mind férfitartóval éltek együtt, és kilencen közülük bejegyzett élettársi kapcsolatot is kötöttek. Életük korábbi szakaszaiban az interjúalanyok több mint fele tartott fenn hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatokat női partnerrel: 21-en házasságot is kötöttek (három közülük kétszer is), de kilenc esetben ez csak névházasság volt. A valaha házasok közül tíznek

született gyermeke korábbi heteroszexuális kapcsolatából, míg egy tizenegyedik esetben egy leszbikus pár kért fel egy meleg férfit arra, hogy legyen a gyerekük apja (ám ez utóbbi történet már a rendszerváltás utáni időszakhoz köthető).

A SZEXUÁLIS ÖNMEGHATÁROZÁS KÉPLÉKENYSÉGE

Interjúalanyaink szinte mindegyike melegként azonosította magát az interjúkészítés idején, ugyanakkor sokan utaltak arra, hogy életük korábbi szakaszaira visszatekintve nem mindig adták volna ezt a választ. Az egyik – a Kinsey-skálához⁹ hasonló – kérdésünk kifejezetten arra vonatkozott, hogy a kérdezett hova helyezné magát egy olyan skálán, ahol az 1 „kizárólag homoszexuális”, a 2 „főként homoszexuális”, a 3 „inkább homoszexuális”, a 4 (középső értéként) „is-is”, az 5 „inkább heteroszexuális”, a 6 „főként heteroszexuális”, a 7 pedig „kizárólag heteroszexuális” önbesorolást jelent; majd interjúalanyainkat megkérdeztük arról is, hogy életük során elmozdultak-e valamerre a felsorolt válaszlehetőségek között.

Fontos megjegyezni, hogy a Kinsey-skála megalkotása a 20. század első felében éppen a homoszexualitás-heteroszexualitás kontinuum jellegének hangsúlyozását célozta (Drucker 2010), ám egydimenziós megközelítése miatt gyakorlati alkalmazását sokan kritizálták azzal, hogy túl statikus képet sugall, és potenciálisan életszerűtlen eredményekhez vezet. A későbbiekben a szexuális orientáció több dimenzióját figyelembe vevő dinamikusabb mérésére szolgált például a Klein-féle „KSOG” kérdőív (*Klein Sexual Orientation Grid* – lásd: Klein et al. 1985), melynek keretében a szexuális gyakorlatokon túl további hat területen – a szexuális vonzalom, a fantáziák, az érzelmi és társadalmi preferenciák, az önazonosság és az életmód tekintetében – és három dimenzióban (jelen, múlt, ideális helyzet) rögzítették a Kinsey-skálához hasonló kategóriákra épülő válaszokat. Amikor néhány évvel ezelőtt egy amerikai kutatás keretében (Galupo et al. 2014) szexuális kisebbségek tagjainak részvételével tesztelték ezeket – az empirikus szexualitáskutatásban a szexuális orientáció mérésére leggyakrabban alkalmazott – eszközöket, akkor arra jutottak, hogy a Kinsey-skála nem képes visszatükrözni a válaszadók saját szexualitásával kapcsolatos időben, térben és szociokulturális környezetől függően változatos tapasztalatait, különös tekintettel a nem monoszexuális – azaz nem meleg, leszbikus vagy heteroszexuális, hanem például biszexuális – kisebbségek tagjaira; a KSOG kapcsán viszont többen azt vetették föl, hogy talán túlságosan is részletekbe menő, és nem feltétlenül az általuk fontosnak tartott dimenziókra kérdez rá.¹⁰ Számunkra ez a vizsgálat a szexuális orientációs mérőeszközök kérdőíves használatának kihívásaira világított rá, hiszen a későbbi kódolást könnyítő, előre gyártott kategóriák és dimenziók számának növelésével sem lehet feltétlenül elérni, hogy az eredmények híven tükrözzék a válaszadók tapasztalatainak sokrétűségét. Ezért ajánlott az ilyen kutatási helyzetekben megteremteni a válaszadókkal való interakció lehetőségét például interjúkészítés útján, hiszen az – általunk is alkalmazott – interjúhelyzetekben az interjúalanyok vissza tudnak kérdezni, és rögtön meg tudják fogalmazni kritikai észrevételeiket is.

9 Az orgazmushoz vezető szexuális gyakorlatokból kiinduló Kinsey-skálát a 20. század első felében alkalmazták amerikai kérdőíves felmérések során (további részletekért lásd: Robinson 1976, Takács 2004:34–35).

10 Az említett kutatásban a KSOG továbbfejlesztett változatát használták, ahol az életmód helyett közösség szerepelt, nyolcadikként pedig bekerült a politikai identitás dimenziója is (Keppel–Hamilton 1998).

A jelen tanulmány empirikus alapját képező interjúk kutatásunk keretében a szexuális orientációs skálán való elmozduláshoz kapcsolódó kérdések leginkább arra szolgáltak, hogy felhívják a figyelmet az élethosszig statikus önbesorolás megkérdőjelezhetőségére és ennek potenciálisan nem csak egyéni, hanem társadalmi és történeti meghatározottságaira is.¹¹ Mi szintén az említett amerikai kutatáshoz (Galupo et al. 2014) hasonló eredményről tudunk beszámolni abban a tekintetben, hogy több interjúalanyunk számára nehézséget okozott a Kinsey-skála-szerű kérdésre válaszolni: különösen azoknak, akik eddigi életük során különböző időszakokban és élethelyzetekben többféle módon azonosították magukat a felkínált válaszlehetőségek közül. Ám éppen kutatásunk kvalitatív jellege miatt az interjúfolyamat részeként a résztvevők hangot tudtak adni annak, hogy milyen tényezőket mérlegelnek akkor, amikor egy számukra esetleg nehezen megválaszolhatónak tűnő kérdésre próbálnak reagálni. A hét kategória közötti választáson alapuló önbesorolásra való felhívás például jó kiindulópontot nyújtott ahhoz, hogy az interjúalanyok beszámolhassanak a szexualitás képlékenységével és időbeliségével kapcsolatos nézeteikről és élményeikről; valamint kritikusan elmondhassák, hogy miért nem tartják a statikus egydimenziós megközelítéseket általában megfelelőnek arra, hogy saját szexuális és érzelmi életüket kellő részletességgel és érzékenységgel elbeszéljék, vagy akár azt, hogy mily módon lóg ki az ő életük e statikus, egydimenziós megközelítés alól.

A szexuális önmeghatározás többdimenziós megközelítésének fontosságát támasztotta alá a szövegekből visszatükröződő terminológiai bizonytalanság, különösen a biszexualitás meghatározása tekintetében. Interjúalanyaink legtöbbje (50-en) melegként, míg hatan inkább biszexuálisként azonosították magukat a válaszadás idején. A biszexualitást mint pozitív vagy negatív önazonosítási referenciapontot többen többféleképpen értelmezték, és esetenként hasonló élethelyzeteket írtak le egymástól teljesen eltérő módon – attól függően, hogy a szexuális gyakorlatokra vagy az érzelmi kötődésre helyeztek nagyobb hangsúlyt; emellett a tapasztalatok időbeli jellemzői – időtartam, gyakoriság és az eltelt idő – egyaránt befolyásolhatták az értelmezési módokat.

János (81)¹² például azt hangsúlyozta, hogy *„mondhatnám, hogy biszexuális vagyok, de nem mondom, mert akkor hazudnék. A biszexuális, aki vonzódik is a nőkhöz, de én nem vonzódok [...] annak ellenére, hogy megnősültem, meg gyerekem van”*. Péter (72) ugyanakkor úgy érvelt, hogy *„én nem mondhatom, hogy nem voltam biszexuális, nekem gyerekem van és semmi problémám nem volt, [...] a házassági kötelességeimet teljesítettem. [...] Mind a két oldalra teljesítettem és abszolút nem volt nehéz a házasságot teljesíteni. Most már nem is jutna eszembe egy nővel véletlenül sem”*.

Egza (71) Jánoshoz hasonlóan *„echte melegnek”*, illetve *„kizárólag homoszexuálisnak”* tartja magát, annak ellenére, hogy valaha szerette a nőket is, és 40–45 éves koráig nőkkel és férfikkal egyaránt rendszeresen létesített szexuális kapcsolatot: *„de ha egy nővel lefeküdtem, az csak azt jelentette, mintha elszívnék egy cigarettát”*. István (69) szintén *„teljes mértékben melegnek”* tartja magát, *„mert a 20 éves koromig tartó női kapcsolatokat ifjúkori kilengéseknek lehet nevezni”*, de soha nem szeretett bele nőbe: *„akkor még nem tudtam, hogy mi az, hogy szerelem. Jó volt együtt lenni egy nővel, jó volt együtt járni, jó volt belekarolni, jó volt szépeket mondani, de hát az nem a szerelem”*. Az 59 éves Jorgosz viszont éppen arról számolt be, hogy élete *„egyetlen*

11 A KSOG alkalmazása az interjúk felvételekor egyrészt azért nem merült fel, mert kutatásunk elsősorban az államszocialista korszakhoz kötődő (homo)szexuális tapasztalatokra és nem a szexuális orientáció mérésére fókuszált, másrészt pedig bízunk abban, hogy a KSOG által lefedni kívánt területek közül az interjúalany számára relevánsak meg fognak jelenni az interjú során.

12 Az interjúalanyoktól származó idézeteknél választott nevüket és az interjú felvételének idején érvényes életkorukat közöljük.

szerelme egy nő volt [...] olyan 31–32 voltam, amikor ő belém szeretett, és aztán én is. Azon röhögök azóta is, hogy én, aki egészen jól tudtam már kamasz koromban is, hogy én biztosan meleg vagyok, pont egy nőbe kellett beleszeretnem, ez egy abszurdum. Azóta sem volt senki [akibe beleszerettem], sem nő, sem férfi”.

Maestro (68) „inkább biszexként” határozza meg magát: „Akkor mondhatnám kategorikusan, hogy meleg vagyok, hogyha a női nem abszolút nem érdekelne. Most is lenne lehetőség. Most is el kell menekülnöm, mert vannak ilyen veszélyek, hogy a nők behálózna, de nem akarom”. Gábor (75) szintén az „is-is” kategóriát tartja magára nézve a legjellemzőbbnek, ugyanakkor hozzát teszi, hogy „én már a feleségem után nővel nem is akartam, [pedig] jöttek, jönnének, [de] nem kellenek már”. Megemlíti, hogy „most az a helyzet, hogy sokkal jobban szeretem a fiúkat”, majd pontosít: „most már nem érdekel, ebben a korban már nem érdekel”, de aztán arra utal, hogy három éve még volt egy általa utolsóknak nevezett szexuális kalandja egy fiúval.

Az interjúalanyok több mint fele nyilatkozott úgy, hogy életük folyamán (akár többször is) elmozdultak a heteroszexualitás-homoszexualitás kontinuumon: jellemzően az előző felől az utóbbi irányába. Ede (67) a társadalmi elvárások kényszerítő erejére utalt ezzel kapcsolatban: „Feltehetően a szociális kényszer alapján volt idő, hogy kizárólag nő partnereim voltak. [...] Akkor biztos azt gondoltam, hogy az lenne jó, hogyha családban élhetnék, de lehetne mellette homoszexuális kapcsolat is”; Cicisti (65) pedig a heteronormatív szocializáció hatását emelte ki: „hát ugye eredetileg heterónak gondoltam magam, de akkor nem voltam tisztában azzal, hogy van más alternatíva is. Az embert ugye felnevelték, cél a házasság, gyermekek nemzése – így nőttem fel. [...] Így utólag nem bánom, hogy gyermekeim lettek. Szeretem őket, jó kapcsolatban vagyok velük, úgyhogy sajnáltam volna, ha ez nem így alakul”.

Az elmozdulás okaként többen az érzelmi és szexuális életükben bekövetkezett változásokra, valamint olyan tényezőkre utaltak, amiket a melegként való önmeghatározást korlátozó társadalmi kényszereknek nevezhetünk. E tényezők közül a következőkben a kognitív – és az ebből adódó érzelmi – elszigeteltség, a sajátos térhasználat, valamint a heteroszexuális homlokzat fenntartásának jellemzőit tekintjük át, melyek az általunk vizsgált elbeszélésekben és forrásokban kiemelt hangsúllyal szerepeltek.

KOGNITÍV ELSZIGETELTSÉG

A szexuális önmeghatározás keretében a meleg önazonosság kialakulását hátráltatta a homoszexualitás kérdéskörével kapcsolatban a vizsgált időszakra általánosan jellemző kognitív elszigeteltség. Vencel (60) például a következőképpen fogalmazta meg ezt a tapasztalatot: „Azt sem tudtam [a homoszexualitásról], hogy mi az. [...] Teljesen el voltam ettől a dologtól, nyugodtan mondhatjuk, szigetelve. Ennekem semmi. Anyám mindig azt gondolta később, hogy engem valaki elcsábított. A kutya se. Legalább csábított volna el! De a kutya se csábított el. [...] Nem volt semmi, csak az, hogy én teljesen magamra voltam hagyatva ezzel az egész dilemmával”. Cicisti (65) hasonló tájékozatlanságról számolt be: „Gyerekkoromban, érdekes, azt hittem a buzi szóra, hogy az a kurvának a fiú megfelelője, tehát ennyire nem voltam tisztában a dolgokkal. Bizonyos értelemben irigylem a mai ifjúságot, hogy nem kell semmiféle személyes [...] hatás az internet világában, hogy ez a téma szóba kerüljön, arról nem beszélve, hogy filmekben, televízióban nincs az a hét, hogy ez a téma ne kerüljön szóba ilyen vagy olyan módon. Annak idején ez nem került szóba”.

Interjúalanyaink számára a homoszexuális létezési módok (Bech 1997) nyomai sokáig csak implicit módon jelenhettek meg irodalmi vagy más művészeti alkotásokban. Bertalan (57) így számolt be erről: *„Én súlyos értelmiségi családba születtem, tele volt a lakás könyvvel, tele volt albumokkal, művészeti albumokkal, és úgy emlékszem, hogy a Szent Sebestyén nagyon tetszett, meg a Dávid szobor [...] meg nagyon tetszett a Kígyóölő, a mújégpálya előtt is volt egy ilyen szobor. De abban az időben nem volt, nekünk még tévénk sem volt sokáig, mert az apám tévéellenes volt, tehát nekem nem volt más lehetőségem. Nem volt internet, nem volt video. Nem, én csak azt tudtam, hogy a fiúk tetszenek. [...] ma már nem egy kaland, mert beírod a keresőbe.”* Balázs (72) számára Tony Richardson 1961-ben készült, Magyarországon is bemutatott *Egy csepp méz* című filmje vált meghatározó élménnyé: *„Nekünk nem volt családi könyvtárunk. Egyetemista koromban kitértem a világ egy kicsit és akkor kezdtem kutakodni utána. Akkor már emlékeim szerint kezdett beszivárogni valami kulturális téren is. Az első emlékem az Egy csepp mézhez köthető. Játszották színházban is nálunk, de az egy nagyon szép angol film volt. Ott jelent meg számomra először evidensen.”* Misi (59) pedig arról panaszkodott, hogy fiatal korában milyen nehezen viselte a homoerotikus vizuális reprezentációk hiányát: *„Képzeld el, hogy én egyszer megvettem a Népszabadság évkönyvét egy újságárusnál csak azért, mert a címlapon volt egy pici fekete-fehér fotó vízipólósokról, vízben éppen a labdát dobta. Szóval annyira nem lehetett semmiféle erotikus anyaghoz hozzájutni, nem volt erre mód, hogy én megvettem ezt a Népszabadság évkönyvét és végiglapoztam, hogy ez a kép benne van-e, de nem volt benne semmi több, és a zsebpénzemhez képest ez eléggé drága volt. Ez érzékelteti, hogy mennyire lehetetlen helyzetben volt akkor egy fiatal meleg.”*

Az internet megjelenése és a szórakoztató tömegmédiá elterjedése előtti időszakról szóló beszámolóinkban leginkább mégis a (szak)könyvek szerepe vált hangsúlyossá. Valter (81) például így emlékezett egy számára meghatározó negatív könyvélményéről: *„A nagynéni látta 16 éves koromban [1949-ben], hogy nem udvarolok, csak kötöttem, kötöttem, kötöttem és ideadott egy könyvet felvilágosításként. Dr. Forel írta, a Die sexuelle Frage. Ez magyarul is megjelent, ismert könyv volt.¹³ Főleg a homoszexualitásról szól. [...] Ebből a könyvből kaptam azt a hatást, hogy rettenetes hibaként éltem meg, mert vannak olyan természetből elrugaszkodott lények, akik saját nemükhöz fordulnak. Borzasztóan elítélte. [...] Akkor hallottam életemben először ezt a szót, hogy homoszexuális. Addig nem is hallottam. Fogalmam sem volt, hogy mitől van az, hogy nekem a tornatanár tetszik [...] Ebben a könyvben olvastam először, hogy homoszexuális. Jézus Mária! Én ilyen szörnyeteg vagyok? Elég nehéz volt megemészteni.”*

Ede (67) az otthoni könyvtárunkban talált izgalmas olvasnivalót homoszexuális esetleírásokkal, de a könyv elítélő hangneméből hamar arra a következtetésre jutott, hogy ezt a témát titokban kell tartania: *„találtam egy*

13 Ízelítőül álljon itt két rövid részlet Forel, a zürichi elmeógyógyintézet igazgatójának eredetileg 1905-ben *A nemi kérdés* címen megjelent könyvéből: *„Egyes szadisták gyermekeket gyilkolnak. Továbbá sok van olyan, akiknek a gyilkolási vágya a hím nemre irányul, mert többé-kevésbé homoszexuálisak”* (Forel 1926:177); *„Akármilyen abszurdumnak látszik is, hogy egy férfiegyének egész nemi vágyakozása és szerelme kora ifjúságától kezdve és egész életén át csak ugyan azon nemű egyénekre irányuljon, mégis kétségtelen tény, hogy ez a kóros jelenség sajnos, nagyon gyakori és hogy a lélektani és etikai oldalát a nagyközönség is, meg a jogtudósok is mindaddig félreértették, míg maguk a betegek, majd az elmeorvosok világosságát nem derítették a kérdésre. Voltak, akik azt akarták bizonyítani, hogy a homoszexuálisok különleges, de élettani szempontból normális emberek, ami nyilvánvaló abszurdum és azon igyekeztek, hogy a szerelem ezen fajtájának is a normálissal egyenlő megismerést szerezzenek. Akármilyen nevetségesnek találja is ezt a nézetet a normálisan érző és gondolkodó ember és akármilyen tarthatatlan is, hogy egy ilyen tökéletesen céltalan nemi ösztönt rendesnek tekintsünk, a törekvés mégis nagyon jellemző a homoszexuálisok érzésére”* (Forel 1926:183–84).

könyvet otthon, ami a szexuális devianciákról szólt és nagy előszeretettel olvastam abban a homoszexualitásról. [...] gyerek voltam, általános iskolás [1950-es évek vége felé], amikor egy polcon ezt megtaláltam. Nem tudom, hogy ez hogy létezett az elég konzervatív és prűd családban. [...] Nagyon izgalmas volt. Nagyon sokszor elolvastam. De volt benne mindenféle a nekrofilától minden szörnyűség is benne volt, de azok nem érdekelték csak a normál meleg eseteket olvastam. [...] Betegségnek, devianciának meg aberráltságnak írta le [a homoszexualitást]. Ez a 20. század első felében megjelent szakkönyv volt. [...] Biztos, hogy ettől is tartottam, hogy ezt nem szabad elmesélni másnak. Az égvilágon senkivel nem tudtam megbeszélni”.

Csillag (66) is arról számolt be, hogy „könyvek alapján sejtettem, hogy valami probléma van velem”, illetve egy konkrét könyv ébresztette rá, hogy mi is ez a „probléma”: „Egyszer középiskolás koromban [az 1960-as évek közepe táján] megvettem A nemi élet kérdései című könyvet és hazafelé menet a buszon azt olvastam. Véletlenül a nemi élet eltévelyedései¹⁴ címszó alatt nyitottam ki, és ott olvastam a homoszexualitásról, és akkor, mint egy szikra, tudatosult bennem, hogy én is az vagyok, mert nekem a férfiak tetszenek. [...] Ilyen eltévelyedések voltak, hogy állatokkal ki fekszik le. Ez is ilyen címszó alatt szerepelt, hogy eltévelyedések. Akkor még olyanra gondoltam, hogy a falunkban szoktak arról beszélgetni, hogy ez kappan. Gondolom, hogy az a férfi, akire mondták, az egyedül élt, lehet, hogy az is homoszexuális lehetett, csak a faluban nem így nevezték. Úgy emlékszem, mintha kappant mondtak volna. Csak én gyerekkorban nem értettem ennek a jelentését”.

Ugyanakkor Brúnó (64) számára nagyszerű felszabadító élményt jelentett egy angol nyelvű kötet, ami éppen a kognitív elzártságból kínált szabadulást különösen azáltal, hogy érzelmileg is pozitívan tudott viszonyulni a tartalmához: „Amikor elsős egyetemista voltam, 19 éves, [1969-ben] akkor az egyetemmel szemben volt idegennyelvű könyvesbolt, és oda jöttek be nyugatról könyvek. Megvettem egy könyvet: A homoszexualitás, ez volt a címe, és az egy komoly monográfia volt, és nagyon józanul és nagyon okosan a kor szintjén, de egyetlen becsmélő szó sem volt a dologban, csak hogy mik a pszichológiai okai, orvosi okai, lehet-e gyógyítani vagy nem lehet gyógyítani, a bűnügyi része, a rendőrségi része, a jogi része, mit tudom én. Finoman a mellett érvelt, hogy nincs oka fönntartani a dolog tilalmát. Ez a 60-as évek elején jelent meg, amikor Angliában már a vita elkezdődött, és 67-ben dekriminalizálták, eltörölték a büntethetőséget. Akkor ez roppant nagy élvezet volt számomra ezt olvasni. Hallatlan érdeklődéssel. Esetismertetések is voltak benne, azokba mind beleszerettem: a fiatal katonatiszt, meg az építész, meg a nem tudom kicsoda, mint egy kamaszlány, aki 15 évesen egy D’Artagnanba beleszeret.”

Az előző szövegrészek is rávilágítottak arra, hogy a homoszexualitással kapcsolatban társadalmilag elérhető tudás Magyarországon a vizsgált időszakban mennyiségileg és tartalmilag egyaránt korlátozott módon állt rendelkezésre.¹⁵ A melegként való egyéni szintű önmeghatározás pedig legtöbbször nem járt együtt a melegség nyilvános felvállalásával – már amennyiben a nyilvános felvállalás fogalma értelmezhető egyáltalán a „szocialista nyilvánosság” kontextusában, azaz az „egymástól elszigetelt, erkölcsi és kulturális autonómiájukat elvesztett egyének” társadalmában (Lázár 2006). Így a kognitív elszigeteltséghez gyakran érzelmi magárahagyatottság is társult abban az értelemben, hogy interjúalanyaink szinte mindegyike saját környezetében – legalábbis kezdet-

14 Az említett könyvben *A nemi ösztön elfajulásairól* szóló fejezet tárgyalta a homoszexualitás kérdéskörét (Haraszti 1959:150).

15 Más, lesbikus interjúalanyok tapasztalataira épülő vizsgálatok is hasonló eredményeket mutattak a számukra ebben az időszakban elérhető homoszexualitás-reprezentációkkal és ezek rájuk gyakorolt hatásaival kapcsolatban (lásd pl. Borgos 2014).

ben – egyáltalán nem ismert személyesen más melegeket, a későbbiekben pedig gyakran azt tapasztalták, hogy az általuk megismert férfiak nem csak titkolják homoszexuális kapcsolataikat, de ezt tanácsolják másoknak is.

János2 (71) például „soha, senki előtt” nem vállalta fel nyilvánosan a melegségét, amit azzal magyarázott, hogy „volt egy barátom, aki azt mondta: egyet jegyezz meg, addig te nem vagy meleg, amíg azt el nem ismered. Ha rajtakapnak, hogy egy fiúval szeretkezel, és te azt mondod, hogy nem szeretkeztél, nem tudják rád bizonyítani, tehát az nincs. Soha el nem ismerem, hogy meleg vagyok. Szabadon mozgok, jövök-megyek, nem félek ismerkedni, bárkit leszólítok, de el nem ismerem, hogy meleg vagyok”. Edének (75) egy nála legalább 20 évvel idősebb férfi tanácsolta évtizedekkel korábban egy homoszexuális társaságban, hogy „azt mindig tagadd le, hogy te meleg vagy. És akkor ehhez tartottam magam, bár nem kerültem olyan helyzetbe végül is se a családban, se a munkahelyen, hogy nekem szegezték volna a kérdést. Úgy gondolom, hogy gondolták, hogy ez van, de [...] nem kell ezért engem macerálni”.

Mindezek rávilágítanak arra, hogy a kognitív és érzelmi elszigeteltség komoly akadály volt annak, hogy interjúalanyaink melegként azonosíthassák magukat. Szexuális irányultságuk fel- és félreismerésének egybeesése révén ugyanis a rendelkezésre álló (rész)információk alapján gyakran arra a következtetésre jutottak, hogy szexuális érdeklődésük normabontó elhajlás, amit leginkább kerülniük vagy legyőzniük kellene, de legalábbis titkolniuk mindenképpen ajánlatos.

TÉRHASZNÁLATI SAJÁTOSSÁGOK

Az interjúalanyaink által megtapasztalt reflexszerűvé váló titkolózást érthetővé teszi, hogy kamasz-, illetve fiatal felnőttkorukat belengte, sokakét meghatározta a homoszexualitás illegalitása. A melegség felvállalását nem ösztönözte a „természet elleni fajtalanság” 1962. július 1-ig hatályos általános büntethetősége és az állam által előírt intézményes megkülönböztetésnek az ezután is érvényesülő formái sem, melyek a homoszexuális gyakorlatokat a 20 (majd 1978-tól a 18) évesnél fiatalabb partnerrel való elkövetés esetén tiltották immár férfiak és a nők vonatkozásában egyaránt, míg a heteroszexuális gyakorlatok esetén 14 éves korban szabták meg a beleegyezési korhatárt. Az azonos nemű partnerek közötti vonzalmak így társadalmilag megbélyegzetten, de – legalábbis „botránymentes”¹⁶ formában 1962-től egyre inkább – a magánélet részeként eltűrt bonyolódhattak.

Az államszocialista időszak magánéleti jellemzőihez kapcsolható eddigi történeti kutatásokból (lásd pl. Tóth 2007, Horváth 2009, 2017, Tóth–Murai 2014) azonban nehéz megállapítani, hogy ebben a – társbérletek és abortuszbizottságok által fémjelzett – történeti periódusban hogyan határozható meg tulajdonképpen a magánélet fogalma: hol húzódtak az egyének és a közösségek életének határai, illetve a magánélet tartalma mennyire függhetett egyéni és/vagy kollektív döntésektől. A számunkra hozzáférhető források lépten-nyomon a magánéleti keretek kialakulatlanságára, illetve védtelenségére irányították a figyelmet. A magánélet védtelenségét jelezte, hogy a hatalom hivatásos és amatőr képviselői – köztük az egyes szituációkban átmenetileg hatalomhoz jutó emberek: házmesterek, vécés nénik, szomszédok, kollégák, besúgók, tanúk, bárkik – a kollektív

16 Lásd ezzel kapcsolatban a 1961. évi V. törvénycikk 279. paragrafusát: „Három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő [...] aki természet elleni fajtalanságot másokat megbotránkoztató módon követ el”.

vagy annak vélt társadalmi érdek által ösztönözve és/vagy arra hivatkozva milyen könnyen törhettek be mások legintimebb tereibe (amit ma a féltve őrzött magánszféra részének gondolunk, melynek védelmét már jogszabályok is segítenek biztosítani).

Mindehhez fontos figyelembe venni a korszak általános térkialakítási és -használati jellemzőit az „alulurbanizált” szocialista városokkal (Szelényi 1996), melyek alultervezett szolgáltatásai és unalmas terei nem igazán járultak hozzá az emberek közötti kapcsolatteremtés felvirágoztatásához, valamint a szocialista iparosítás következményeként felduzzadt számú városi lakosság „lakáskérdésének” megoldatlanságával (Győri–Gábor 1990, Horváth 2007, 2012, Nagy 2014), mely nem csupán a szexuális kapcsolatok megvalósítását nehezíthette. Az interjúink során is rendszeresen szóba került a magánhasználatú helyek hiánya mint válaszadóink magánéletét nagymértékben befolyásoló tényező. A térhasználati korlátok a szexuális viselkedés mellett a párkapcsolatok kialakítását és fenntartását is meghatározhatták. A térhasználati (ön)korlátozás egyik példjaként említhető Péterék (67) „alibi szobájának” a története. Péter élettársával összeköltözve egy kitalált helyzetet tálalt a szomszédok elé, amit elkülönült térhasználatuk demonstrálásával próbáltak még hihetőbbé tenni: „*úgy mutatkozunk be, hogy nagybácsi és unokaöcs. Rokonként élünk együtt. S ezt mind a mai napig sokan így is gondolják. Erre szokták mondani, hogy az emberek nem hülyék: nyilván vannak jó néhányan, akik sejtik, hogy mi a helyzet [...] a társamnak van egy külön szobája, ami egy alibi szoba. Ott van egy ágy is, gyakorlatilag az a vendégszoba*”.

A közös használatú tereken (például parkokban, utcán, rakpartokon, nyilvános vécékben, fürdőkhöz, férfinapozókban) kezdeményezett ismerkedés a 60-as évek elejéig minden esetben a jogkövetkezéssel járó lebukás fenyegetésével járt, de a későbbiekben is veszélyeket tartogathatott. Éppen ezért gyorsan zajlott, és jellemzően gyors, következmények nélküli szexhez vezetett olyan értelemben, hogy ritkán alakult ki belőle további kapcsolat (függetlenül attól, hogy a résztvevők egyébként milyen férfiszerelemről álmodoztak). Az ilyen típusú találkozások ugyanakkor lehetőséget jelentettek az elszánt kezdők és haladók mellett azoknak a férfiaknak is, akik egy másik – például házassági – fő kapcsolat fenntartása mellett próbálták szexuális repertoárjukat bővíteni.

A homoszexuális kapcsolatot létesítő férfiak sajátos térhasználati jellemzőiről levéltári forrásokból és interjúalanyaink beszámolóiból egyaránt tudtunk tájékozódni. A Budapest Főváros Levéltárában talált büntetőperes iratokban fellelt információk szerint az ismétlődően előforduló, tipikus ismerkedési helyek közé tartoztak a közparkok, a fürdők, a nyilvános vécék és bizonyos vendéglátó-ipari egységek, melyek közül néhányat most röviden bemutatunk.

Vendéglátóipari egységek gyakran feltűntek a perekben, egy 1955-ös peranyag például több ismerkedési helyet is felsorolt: „[Vádlott] 14 éves kora óta természet ellenes hajlamokkal bír. A férfiakkal a Király fürdőben és a Marx téri Népbüfében szokott megismerkedni. Vágyait a hozzá hasonló beteges hajlamú férfiakkal szokta kielégíteni. 1955. márc. 3-án a Gülbaba étteremben megismerkedett Z.M.-mel. A Moszkva téren az FVV [Fővárosi Villamosvasút] hivatalos helyiségében levő WC-n [fajtalankodott]”¹⁷ (BFL 1955). Egy másik 1955-ös perben egy hírhedt hely került elő, aminek látogatása már önmagában gyanússá tette a vádlottakat: „I. r. vádlott 1954.

¹⁷ A peranyagokból származó idézeteket szöveghűen – de a szövegértést zavaró nyelvtani hibák javításával – közöljük. A peranyagokban szereplő vádlottak teljes nevét nem írjuk ki, csak kezdőbetűkkel jelöljük; ugyanakkor a hatóságok képviselőinek és egyéb hivatalos személyeknek a nevét közöljük.

novemberében a Sörszanatóriumban megismerkedett T.K. III.r. vádlottal, aki őt megszólította. III.r. vádlott I.r. vádlottat vacsorára hívta, majd felvitte a lakására. [...] Egyébként is III.r. vádlott bűnösségét a tárgyalásnak az az adata is támogatja, hogy gyakori látogatója a Sörszanatóriumnak, ahol általában bűnözők és beteges hajlamú férfiak fordulnak meg” (BFL 1955). Egy 1958-as perben viszont egy kifejezetten „ártatlan nevű” helyen¹⁸ találkoztak a vádlottak: „1957 szept. havában a Marx-téri Tejvendéglőben megismerkedett II.r. vádlottal, aki meghívta vádlottat a lakására azzal, hogy nála is alhat. Ezt az alkalmat előzetes megállapodás alapján arra használták fel, hogy egymással fajtalanokodjanak. A fajtalanokodást akként végezték, hogy az első alkalommal [egyikük] a férfi, [a másik] pedig a nő szerepét töltötte be” (BFL 1958).

A budapesti fürdők népszerű találkozóhelyekként tűntek fel a peranyagokban, különösen a Gellért, az Imre (mai Rác), a Király, a Rudas és a Széchenyi fürdő. Egy 1955-ös perben például a Király gőzfürdő szerepelt: „[Vádlott] 1954. okt. 18-án délelőtti órákban a nemi ösztön gerjesztése és kielégítése céljából a bp-i Királyfürdő gőzkamrájában fekvő P.J. mellé ült, hímveszőjét fogdosni kezdte [...] [Vádlott] beismerte, hogy gyermekkorától homoszexuális hajlama van. P.J. azzal védekezett, hogy a gőzkamrában aludt. Beismerte azonban, hogy felébredése alkalmával egy alacsony termetű férfi ült mellette” (BFL 1955). Egy 1954-es peranyagban az Imre fürdőben szolgálatot teljesítő rendőrök tűntek fel: „[A] vádlott 1953. nov. 8-án de. 10 óra tájban az I. ker. Imre fürdőben volt tisztálkodás végett. A közös vízmedencében a lépcsőn ülve maga mellett meglátott egy hasonfekvő fiatal embert, aki lábát a vízbe lógatva aludt. Ez a fiatal ember Kertész Endre volt. A vádlott Kertész Endrét kezével simogatni kezdte, majd megfogta Kertész E.-nek a hímveszőjét is. Kertész E. felébredve a vádlottat felelősségre vonta. A vádlott Kertész Endre felszólítására felöltözött, és miután Kertész közölte, hogy rendőrfőhadnagy és elő fogja állítani a rendőrségen, a vádlott pénzt ígért Kertész Endrének, ha elengedi, és nem állítja őt elő. Kertész Endrével együtt a fürdőben ugyanennél az alkalomnál jelen volt Löwinger László nyomozó is, aki Kertész Endre utasítására a vádlottat felöltözés végett a kabinjába kísérte. A vádlott Löwinger László nyomozónak is pénzt ígért arra az esetre, ha nem indítanak ellene eljárást” (BFL 1954). A legtöbb ügy tárgyalásához hasonlóan itt sem derült ki egyértelműen, hogy a fürdőben lévő rendőrök pontosan milyen szolgálatot teljesítettek: a leírt eset mindenestre arra enged következtetni, hogy a rendőri feladatok része lehetett a homoszexuális férfiak lépre csalása. Egy 1958-as Széchenyi fürdőbeli esetről találkoztunk a beépített rendőrök szerepére való explicit utalással, míg a legtöbb korábbi peranyagból csak sejthető volt, amit ez a szövegrész alátámaszt: „A bíróság a vádlottak tagadásával szemben a rendőr tanúk vallomását fogadta el, mert a tanúk kifejezetten ilyen cselekmények leleplezésével foglalkoznak, így gyakorlatuk van abban, hogy felismerjék a fajtalanság elkövetőit” (BFL 1958).

Az aktív rendőri szerepvállalás nyomai a nyilvános vécék környékéről is fennmaradtak: egy 1954-es peranyag tanúsága szerint például a „[vádlottak] 1954. május 18-án du. 5 órakor az V. ker. Petőfi téren lévő nyilvános WC-ben egymással fajtalanokodtak [...] Azonban az őket igazoltató rendőrök további cselekményükben megakadályozták. [...] I.r. vádlott előadta, hogy vádbeli alkalommal, amikor lement a WC-be vizelni, odalent már többen voltak, közben lejött II. r. vádlott is, és odaállt vizelni melléje. II.r. vádlott mutatta neki a hímveszőjét, mire ő ezt megfogta [...] II.r. vádlott ez ellen nem tiltakozott. Előadta továbbá, hogy kb. 2 éve vette észre ezt a beteges hajlamot magán, azonban eddig még nem csinált semmit” (BFL 1954).

¹⁸ A Tejvendéglő – ártatlan hangzású neve ellenére – több peranyagban is feltűnt ismerkedési helyként.

Ugyanehhez az évhez és helyhez köthető egy másik peranyag is: „1954. április 30-án a délelőtti órákban a Petőfi téri nyilvános WC-ben a vádlottak találkoztak. Előbb I. rendű vádlott ment a WC-be, majd őt követte a II. rendű vádlott. Ott előbb az I. rendű vádlott vette a II. rendű vádlott hímveszőjét a szájába, majd ugyanezt tette a II. rendű vádlott az I. rendű vádlott hímveszőjével. Közben Dankó József rendőrnnyomozó vádlottakat tetten érte és igazoltatta” (BFL 1954).

Egy 1956-os per irataiban egy másik nyilvános vécé tűnik fel: „I. r. vádlott 1955. okt. 12. napján az esti órákban lement a Keleti pályaudvarnál lévő nyilvános WC-be, szükségletének elvégzése céljából. Itt ismerkedett meg [II. r. vádlottal], majd együtt jöttek fel a WC-ből. Tanakodtak azon, hogy hova menjenek fajtalanokdni, s végül is [II. r. vádlott] ajánlatára, aki egyébként ital hatása alatt állott, úgy döntöttek, hogy a Ligetbe mennek ki. Itt egy sötét részen a padra leültek, majd csókolózni kezdtek, ezután egymás hímveszőjét is fogdoszták, amikor hozzájuk ért a szolgálatot teljesítő rendőr, aki őket igazoltatta, majd a XIV. kerületi osztályra előállította” (BFL 1956). Egy 1954-es bűnügy színhelye a Keleti pályaudvari söntés vécéje, ahol a karhatalom érkezéséig a vécés néni próbálta – mint láthatjuk, sikertelenül – a rendet fenntartani: „Amikor a WC-be beérkezett [I. r. vádlott] özv. Ugrai Mihályné WC-ört kérte meg, hogy nyisson ki részére egy fülkét. Miután özv. Ugrai Mihályné az egyik fülkét kinyitotta és [I. r. vádlott] oda be akart menni, akkor már [II. r. vádlott] is ott volt, és [I. r. vádlottat] követve – özv. Ugrai Mihályné tiltakozása ellenére – bement a WC-be. Özv. Ugrai Mihályné nyomban szólt kollégájának, hogy kerítsen rendőrt, azonban az illető személy rendőrt nem talált. Közben rövid idő múlva vádlottak a WC helyiségét elhagyták. Ezt követően visszamentek a söntésbe, és az italozást tovább folytatták. Egy idő múlva [I. r. vádlottnak] ismét WC-re kellett mennie, és őt [II. r. vádlott] ez alkalommal is követte... és mielőtt még özv. Ugrai Mihályné meg tudta volna akadályozni, hogy [II. r. vádlott] is bemenjen, nevezett [I. r. vádlottat] követve a WC fülkébe belépett és az ajtót bezárták. Ezután özv. Ugrai Mihályné rendőrt hívott. Nevezett két rendőr a kérdéses ajtót kinyitották, és akkor látták, hogy [II. r. vádlott] az [I. r. vádlottra] van dülve és azt fogdossa” (BFL 1954).

Interjúalanyaink történeteiben szintén megjelent a perekben feltűnt találkozóhelyek közül néhány: különösen a fürdők, a közparkok és a nyilvános vécék. Ezek látogatásához nem kapcsolódtak ugyan komolyabb rendőrségi ügyek, de a válaszadók közel fele megtapasztalta a rendőri igazoltatást különösen a fürdők vagy meleg találkozóhelyként is működő közterületek környékén. Emellett beszámoltak arról is, hogy bejárattott klubok vagy szórakozóhelyek hiányában ők hogyan ismerkedtek akkoriban elsősorban az utcán.

Több elbeszélés közös elemeként jelent meg a kirakatnézési stratégia: a kirakatok előtt feltűnés nélkül lehetett álldogálni, nézni és visszanézni, egymással beszédbe elegyedni, különösen, ha tetszett a másik férfi kirakatüvegen visszatükröződő képe. Imre (68) például így idézte fel ezeket a találkozásokat: „Akkor általában úgy szokott lenni, hogy odamegy az ember egy kirakathoz, akkor, ha ő is érdekelt, akkor az is odamegy a kirakathoz, ott elkezdenek beszélni, hogy jól néz ki ez a cipő, és akkor kezdődik egy beszélgetés. Aztán kérdés, hogy az hol végződik. Akkor simán meg lehetett így ismerkedni.” Karas (66) szerint számtalan módja volt ennek: „két ember egymásra néz, és hosszan nézik a kirakatot és valamelyik leszólitja [a másikat]”. Tamás (68) az összenézésekre emlékezett: „Ezek véletlenek voltak. Autóbuszon utaztam és valahogy észrevettem valakinek a tekintetét: nézett és újra nézett, és ha szimpatikus volt, akkor összejöttünk. Volt úgy, hogy kirakatnál valakivel összenéztünk. Mindig csak ilyen összenézések voltak abban az időben”. Vencel (60) szintén a szemkontaktus fontosságát emelte

ki: „Mázkáltam az utcán. [...] Szemkontaktus, igen, abban az időben sokkal emberibb volt szerintem a dolog, tehát nem volt ennyire kereskedelmi és nem volt ennyire felszínes. Most nem akarok itt idealizálni semmit, de nem volt felszínes. Tehát valahogy jobban, nem tudom, összekötötte az embereket valami, hát igen, utcán, a Rákóczi úton, az ember sétált, kirakatokat nézett, ilyesmi.” Vadnarancs (63) pedig egy konkrét élményét mesélte el: „Láttam a fiút, amikor mentem be a [moziba a] filmet megnézni, és nagyon megtetszett nekem. Amikor kijöttünk, akkor megint láttam, ő is a 49-es villamoson ment. Egymást nézegettük a villamoson és ő is leszállt a Móricz Zsigmond körtéren meg én is, és lehet, hogy valami női melltartó kirakatot nézegettem zavaromban és akkor ő odajött hozzám és megismerkedtünk.”

Eloise-nak (53) viszonylag fiatal kora miatt csak a 80-as évekből maradtak élénk benyomásai a budapesti meleg férfiak közötti személyes kapcsolatteremtés egyik klasszikus formájáról, a „korzózásról”, amire némi nosztalgiával így emlékezett: „a nap bármely órájában lehetett, de nyilván este volt az, amikor értelme volt kimenni, meg jobban lehetett ismerkedni [...]. Sétáltunk, megnézed a másikat, izé, elmész még háromszor előtte, látod a szemkontaktusból, hogy van érdeklődés, akkor odamész hozzá, megszólítod, elkezdesz beszélgetni, aztán a harmadik mondat után rátérhetsz, hogy te is meleg vagy, én is meleg vagyok, tetszel-e, nem tetszel-e, van kedved, nincs kedved... hát így működött. [...] Volt ennek varázsa abból a szempontból, hogy a mai világ, ez a Gay Romeo-s, Viberes világ egészen más, amikor mindenki otthon ül, és képek alapján vadászik, meg... én is ezt csinálom, tehát nem mondom azt, hogy... de sajnálom, hogy elmúlt az a világ, amikor sokkal fontosabb volt egy személyes kontaktus, személyes benyomás, mint most”.

A vizsgált peranyagok és interjúszövegek alapján megállapítható, hogy a rendelkezésre álló privát terek hiányában a férfiak közötti ismerkedésre leginkább a nyilvános terekben kerülhetett sor. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy szinte minden alkalommal szembesülniük kellett az ismerkedő feleknek azzal, hogy mások is figyel(het)ik őket. Az ebből fakadó fenyegetettség egyrészt az ismerkedés izgalmát növelve fokozhatta az ismerkedők intimitás-érzetét, másrészt viszont tovább erősíthette bennük a titkolózás kényszerét. A lebukástól való félelem pedig szükségszerűen azzal járt együtt, hogy a társadalom többi szereplője felé az általánosan elvárt heteroszexuálisnak látszó képet közvetítsék magukról.

A HETEROSEXUÁLIS HOMLOKZAT

Visszatekintve az 1950-es évekre és a 60-as évek elejére, az általunk vizsgált peranyagokban rendszeresen megjelenő érvek a – társadalmi működés heteroszexuális alapértelmezettségének egyik fő megnyilvánulási formájának tekintett – heteroszexuális homlokzat fenntartásának társadalmi szintű kényszeréről tanúskodtak. Ezek a hivatalos és normatív magyarázatok azt sugallták, hogy a heteroszexualitás tudatos felvállalása – főként házasságkötés, családalapítás révén – fölülríthatja a tagadhatatlanul homoszexuális cselekményeket. Egy 1958-as perirat szerint például S.I. 42 éves, nős, kétgyerekes szakács egy fürdőben megismerkedett egy fiatalemberrel, akit fölhevített a lakására: a fiatalember „a ház előtt várakozott, amíg S.I. megnézte, hogy a felesége otthon van-e. Amikor látta, hogy lehetőség van a felmenetelre, felmentek S.I. lakására és [...] fajtalanokdta”. A büntetés kiszabásánál a bíróság a következő tényezőket emelte ki: a „vádolt dolgozóparaszti származású és munkásosztály helyzetű egyén. A bíróság S.I. vádlottnál az eddigi büntetlenségét és két gyermekes család állapotát

vette figyelembe, és úgy találta, hogy [...] családjára is figyelemmel bűnismétléstől tartani nem kell” (BFL 1958).

Egy másik perben a bíróság szintén úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a 34 éves, nős, kétgyerekes gondnok alkalmi homoszexuális „eltévelyedése” nem zavarta meg a család együttélését: „vádlottal kapcsolatban enyhítő körülményként értékelte büntetlen előéletét, továbbá azt, hogy egy 6 és egy 1 éves gyermeke van, cselekményét csupán alkalmi eltévelyedésnek látta azért próbaidőre felfüggesztette, mert úgy látta, hogy ezzel nem zavarja családi együttélésüket, és a felfüggesztett büntetés a vádlottat ily természetű eltévelyedéstől a jövőben vissza fogja tartani” (BFL 1954).

Egy 26 éves villamoskalauz esetében az első és a másodfokú tárgyalás között megkötött házasság ténye számított enyhítő körülménynek. A férfit júniusban kapták el két fiatalkorú fiúval a Városligetben, de októberben már házasságot is kötött, amit komoly pozitív jelként értékelt a bíróság: „Beismerte, hogy 1954. június 17. napján, éjjeli tájban, a Városligetben összeismerkedett a fiatalkorú B.D. és fiatalkorú O.L. ipari tanulókkal. Összebarátkozás után egy padon leültek, és vádlott a nevezett fiatalkorúak hímvesszőjét csókolgatta nemi kielégülés céljából. [...] A fővárosi bíróság a büntetést megváltoztatta, [6 hónap börtön] büntetését 4 hónapra leszállította. A vádlott ugyanis 1954. okt.30-án házasságot kötött. Ez alátámasztja és megerősíti azt a védekezését és fogadkozását, hogy mindent megtesz káros hajlama leküzdésére” (BFL 1954).

1954-ben azonban egy 46 éves nőtlen kábeljavító hiába érvelt a következőképpen: „vádlott azt adta elő, hogy őt a női nem nem elégíti ki, ezért követte el cselekedetét. A bíróság vádlottnak az előadását nem fogadta el, mert ismert dolog az, hogy a homoszexuális egyének tudják azt, hogy cselekedetük törvénybe ütköző, azonban ennek ellenére is folytatják és folytatta [a] vádlott is a megvetendő cselekményét”. Így első fokon 10 hónapi börtönbüntetést kapott, amit azonban másodfokon 6 hónapra leszállítottak és 3 évre felfüggesztettek, ugyanakkor kiegészítettek 500 forint pénzbüntetéssel,¹⁹ arra hivatkozva, hogy „kétszeres sztahanovista volta indokolja e kedvezmény megadását, amelytől a másodfokú bíróság jövőbeli magaviseletére kedvező hatást vár” (BFL 1954).

Végül idézzük fel annak a házasság, egygyermekes MÁV-dolgozónak a történetét, akit 1951-ben, 40 éves korában ítéltek el először természet elleni fajtalanság miatt: ekkor felfüggesztett börtönbüntetést kapott. Másodszor 1954-ben, 43 évesen került természet elleni fajtalanság elkövetésének vádjával bíróság elé. Ekkor a védekezésként felhozott magyarázatával csak súlyosbította helyzetét, és sikertelen fellebbezés után 4 havi börtönbüntetést kapott: „ugyan elismerte bűnösségét és beismerte a cselekmény elkövetését, de a cselekményt szépíteni akarta azzal, hogy annak indítékaként (motivumaként) valótlanságot állított [...] a vádlott által felhozott indíték, nevezetesen az, hogy ezzel a cselekménnyel házassága felbontására vezető okot akart teremteni, aljas indok, és így nem enyhítő, hanem súlyosbító körülmény” (BFL 1954). Ugyanő 1958-ban ismét bíróság elé kerül, mert a „Nyugati Pályaudvaron lévő WC-ben fajtalankodott”, ezért első fokon hat hónapos börtönbüntetést kapott, amit többek között a következő magyarázattal 600 forint pénzbüntetésre²⁰ mérsékeltek: „A vádlott láthatóan maga is küzd e betegsége ellen, hiszen hosszú évek folyamán az első felfüggesztett büntetése végrehajtást sem nyert, mert a próbaidő eredményes volt. A második cselekménye évekkel később ezután következett

19 A perirat szerint a vádlott havi jövedelme 1200 forint volt.

20 A vádlott havi jövedelme az 1958-as per idején 1200 forint volt.

be, s most harmadik cselekménye után áthelyeztette magát más munkahelyre, ahol a kísértés veszélye vele szemben sokkal kisebb. A vádlott 20 esztendeje egy helyen dolgozik, munkája ellen kifogás nem merült fel, havi jövedelme viszonylag igen alacsony, feleségét és leánygyermekét tartja el, másodfokú bíróság ezért úgy találta, hogy a rendelkező részben meghatározott pénzbüntetés is elégséges ahhoz, hogy a vádlottnál szükséges visszatartó hatást elérje, és egyben szolgálja az általános megelőzést is” (BFL 1958).

Ezen utóbbi ítélet kapcsán fontos kiemelni a homoszexuális gyakorlatokat betegségként értelmező bírósági megközelítést, ami a homoszexualitást patologizáló jogi értelmezések magyar bíróságokon való 1950-es évek végi megjelenésére utalhat. Az általunk áttekintett korábbi peranyagokat ugyanis nem jellemezték a medikalizált homoszexualitás-értelmezések: sokkal inkább egy társadalmilag nem kívánatos „magaviselet” egyénileg leküzdhető megnyilvánulási formájaként került elő a homoszexuális viselkedés, ami házasságkötéssel és családalapítással a társadalmilag kívánatos irányba mozdítható – bírósági ítéletek szintjén pedig felfüggesztett börtönbüntetéssel és/vagy pénzbírsággal legalábbis kordában tartható.

A betegségmótvium térnyerését támasztja alá például a Budapesti Fővárosi Bíróság egyik másodfokú ítélete 1959-ből, ami abból a tényként kezelt állításból kiindulva, hogy a homoszexuálisok betegek, egyfajta ártalomcsökkentéssel jellemezhető büntetőstratégia alkalmazását javasolta. A bírósági érvelés szerint „amikor olyan vádlottak kerülnek a bíróság elé, akik bizonyítottan hosszabb idő óta homoszexuális egyének, tehát betegek, akik a tudomány mai állása mellett közismerten nem gyógyíthatók, a cselekmény társadalmi veszélyessége mérve (sic!) tekintetében különbséget kell tenni aszerint, hogy azt felnőtt korú férfiak szabad megegyezése alapján, ill. fiatalokkal, erőszakkal vagy fenyegetéssel, függő viszonyban álló személyen vagy közbotrányt okozó módon valósítják meg” (BFL 1959).

Az 1961-es Büntető Törvénykönyv hivatalos indoklása szintén a homoszexualitás biológiai meghatározottságát hangsúlyozta.²¹ Korábbi levéltári kutatásaink eredményeképpen immár az is bizonyítható, hogy az 1961-es általános dekriminalizációban milyen jelentős szerepet játszottak azok a magyarországi pszichiáter-szakértők, akik az Egészségügyi Tudományos Tanács „Ideg-elme Szakbizottság” tagjaiként végül a felnőtt férfiak közötti, kölcsönös beleegyezésen alapuló homoszexuális cselekmények általános büntethetőségének megszüntetése mellett döntöttek (erről bővebben lásd: Takács–P.Tóth 2016).

1962 nyarától tehát jogilag ugyan lehetővé vált homoszexuális kapcsolatok kialakítása és fenntartása a magánélet részeként, ám a heteroszexuális homlokzat fenntartásának korábbi kényszere általános társadalmi igényné „szelídülve” tovább élt. Emellett a magánélet kereteinek erre az időszakra jellemző védtelensége vélhetően szintén nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy interjúalanyainknak kevesebb mint fele tudott ezekkel az új lehetőségekkel élni az 1960-as, 70-es, 80-as években. A többiek a társadalom felé néző heteroszexuális homlokzatok építésébe fogtak: akár azáltal, hogy házasságot kötöttek, akár pedig úgy, hogy rendszeresen mutatkoztak nyilvánosan női partnerekkel. Ugyanakkor egy interjúalany arról számolt be, hogy az életében volt

²¹ Lásd: a „homoszexszualitás vagy fejlődési rendellenességben gyökerező, született nemi elferdülés, vagy olyan szerzett anomália, amely főleg a gyermek-, serdülő-, vagy ifjúkorban átélte valamely szexszuális benyomás hatása alatt, általában gyenge idegrendszerűeknél alakul ki. Az orvosi megfigyelések kimutatták, hogy még a szerzett homoszexszualitás esetén is, és azoknál a terhelteknél is, akik meg akartak szabadulni attól, a leggondosabb terápia is csak egészen ritkán hozta meg a kívánt eredményt. A homoszexszualitás tehát biológiai jelenség, amelynek bűncselekménnyé nyilvánítása ennél az oknál fogva helytelen” (OGyl 1961:270).

„egy kis kitérő”, amikor „négy és fél évig katolikus teológus” volt, ami együtt járt azzal az előnnyel is, hogy „az úgy mentesített, hogy biztos azért nem nőül, mert papnak készült.” (János2 71)

Valaha házasságinterjúalanyainknak a házassághoz való viszonya sok szempontból eltért egymástól, ám közös jellemzőnek mutatkozott, hogy elmúlt házasságukra visszatekintve azt egyfajta kényszermegoldásként vagy legalábbis nem optimális eredményként látták. Brúnó (64) például némi önkritikus melankóliával idézte fel feleségéhez fűződő kapcsolatát: „Tudtam, hogy meleg vagyok, de nem gyakoroltam. Részben gyávaságból, részben azt reméltem, hogy elmúlik. [...] Szégyelltem is talán, meg bosszantott, hogy mért kell nekem másnak lennem, mint a többiek. Mert azt én döntöttem el, hogy milyen leszek én, mint ahogy a munkahelyemet is majd én megválasztom, a feleségemet is megválasztottam. Olyan korlátozónak éreztem, talán ez volt a baj, igazából kevélységből, talán ezt kell mondanom.

[...] Nagyon jópofa nő volt [a feleségem] és nagyon szerettük egymást. Jó humorú volt, és sok mindenben megfeleltünk egymásnak. Igazán hazudozni nem kellett, mert nem volt mit. Az álmaimat persze, meg a fantáziáimat igen. Meg a rossz lelkiismeret. Mert ő láthatóan mindent elmondott nekem. Az előző kapcsolatairól. [...] Rám bízta a titkait, és én meg nem mondtam, hogy nekem is van egy ilyen titkom. Ez bántott és zavart”.

Maestro (68) 21 évesen kötött házasságot, amit a nehéz gyerekkorával és a szeretet utáni vágyával magyarázott. Elbeszéléséből úgy tűnt, hogy felesége szüleihez talán közelebb állt, mint a feleségéhez: „Csak az intézeti élet, meg az a hányatott gyerekkor, az olyan megalkuvásra vitte az embert, hogy már ez is jobb annál. Egy meleg otthon. A feleségem szülei nagyon aranyos emberek voltak. [...] Ez az egyszerű, de meghitt, szeretetteljes családi légkör, az valahogy ellensúlyozta azt, hogy nem voltam a nejembe szerelmes”.

János (81) kiemelte, hogy vallásossága is szerepet játszott abban, hogy házasságot kötött – legalábbis a kettő közül az első alkalommal: „Egyik sem volt szerelmi házasság. Ez egy menekülés volt. Az első úgy volt, hogy valaki azt mondta nekem, hogy meg kell nősnöm, és akkor meg fogok változni. Én sokat szenvedtem lelkileg e miatt a dolog miatt, hogy én ilyenek születtem. Nagyon gyötört a dolog, hogy mért kell nekem titkolózni, és mért kell nekem bujkálva élni. Én nagyon vallásos voltam egy időben, katolikus vagyok. Elmentem a paphoz és meggyóntam neki ezt is, ő tanácsolta nekem, hogy az lesz a legjobb, ha megnősülök [...] én magam is kínlódtam amiatt, hogy mért nem lehetek én olyan, mint a többiek. Mindenki nyaggatott, hogy mért nem nősz már meg, benne vagy a korban, 29 éves vagy, nem lesz gyereked. Ez a nő meg annyira belém volt esve, annyira szeretett”.

A szintén katolikus Valter (81) hasonló egyházi útmutatást kapott, ő azonban nem követte ezt a tanácsot és soha nem nősült meg. Amikor 40 éves kora körül kialakult az első szexuális kapcsolata egy férfivel és ezt meggyónta, akkor ismét nősülésre biztatták: „Nagyon vallásos voltam, de hát ez sem hozott erre gyógyírt. [...] [A papok] nem tanácsoltak semmit, csak hogy nősüljek meg. Én inkább abbahagytam a gyónást. Kicsit örültem, hogy negyven pár éves koromban végre van egy kis szex is az életemben, és változatlanul vártam, és még most is várom a nagy őt. Még nem jött meg”.

Valaha házasságválaszadóink közül kilencen nyilatkoztak úgy, hogy ők csak névházasságot kötöttek. István (75) például kifejezetten pozitív élményként beszélt névházasságáról, hiszen így „Romániában valakinek se-

gítettem, hogy át tudjon jönni, és megkapja a magyar állampolgárságot". Emellett külön előnyként beszélt a hivatalos házas státusszal járó nyugalomról: „Az is egy kicsit belejátszott, hogy a munkahelyemen mondhattam, hogy nő vagyok”. Számára könnyű volt összeegyeztetni a melegséget a házasséval: „nem volt probléma, mert a feleségem tudta, hogy meleg vagyok, már mielőtt hozzám jött, és nem is éltünk együtt soha”.

Petrow (69) szintén névházasságot kötött: többek között azért volt erre szükség, mert a „munkahelyemen nagyon foglalkoztatott egy csomó embert, hogy én mért nem nőülök meg”. Kapcsolatuk elvileg „egymás kiegészítésére” alapult: „Őneki is volt indoka, hogy névházasságba belemenjen [...] Neki volt valami egészségügyi, születési problémája, amitől gátlásai voltak és más férfiakkal nagyon óvatosan kötött ismeretséget”. Ugyanakkor Petrow nem tette egyértelművé melegségét leendő felesége előtt, amiből később félreértés is adódott: „Én korábban azt mondtam [egy meleg barátomnak], hogy ha ismernék egy olyan nőt, aki hajlandó lenne becsületesen és tisztességesen egy névházasságra, akkor lehet, hogy elvenném feleségül. Egyszer szólt, hogy egy kolléganőjének, akivel ő nagyon jó baráti viszonyban van, megemlítette azt, amit én mondtam, és érdekelné. Akkor találkoztunk, beszélünk sok mindenről. Én azt hittem, hogy ő vagy sejt, vagy tudja. Nem kérdeztem rá, de azt gondoltam, hogy azért, mert tudja, hogy a haverom meleg, ebből következik számára, hogy én is. A házasságkötés után nem sokkal szerette volna, hogyha ezt az egészet megváltoztatjuk, hogy ne legyen névházasság, és mi lenne, ha megpróbálnánk egy valódi házassággá tenni. Akkor kénytelen voltam megmondani, hogy sajnálom, de másfelé vagyok elkötelezve. [...] Sírt, hogy ő milyen hülye, mert gondolhatta volna.” Ezt a kezdeti krízist azonban sikerült átvészelnük; hét évig maradtak házasok és Petrow máig pozitívan emlékszik vissza feleségére: „Nagyon rendes és intelligens nő volt, úgyhogy szerencsém volt vele”.

Valaha házas interjúalanyaink házasságai kivétel nélkül válással végződtek, ami aztán új – gyakran már nyíltan meleg – életkezdesre adott módot. A 80-as évek vége felé közeledve egyre kevesebben érezték úgy interjúalanyaink közül, hogy érdemes túl sok energiát befektetniük a – sokak számára korábban szinte létfontosságúnak tűnő – heteroszexuális homlokzat további erősítésébe. A heteroszexualitás látszatának tudatos fenntartása helyett (ami az általunk bemutatott peranyagokban szinte előírásként szerepelt) egyre többen próbálkoztak melegségük hétköznapi megélésével. Ezt támasztják alá interjúalanyaink elbeszélésein túl az első magyar homoszexuális egyesület megalapításának 1980-as évek végi előkészületei is.²²

A rendszerváltás előtti évtizedekre visszatekintve megállapítható, hogy az 1950-es évektől az 1980-as évek végéig tartó időszakban is számos lehetőség nyílt a homoszexuális magatartásformák gyakorlására: 1961 – majd pedig 1978 – után a törvényi keretek változása a gyakorlatban inkább bővítette e lehetőségeket legálábbis a férfiak vonatkozásában.

Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a jogi emancipáció folyamata nem zárult le a rendszerváltással: ahogy tanulmányunk elején is említettük, a heteroszexuális és homoszexuális kapcsolatokra vonatkozó beleegyezési korhatár egységesítése csak 2002-ben történt meg, azonos nemű párok pedig 2009. július 1-jétől létesíthetnek bejegyzett élettársi kapcsolatot, ami a házassághoz hasonló jogokat biztosít számukra.

²² Erről részletesen lásd Kurimay–Takács tanulmányát (2017).

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányunk központi kérdésére, hogy volt-e meleg élet az 1950-es, 60-as, 70-es, 80-as évek Magyarországon, határozott igennel válaszolhatunk, bár az akkori melegek élete az elutasító társadalmi környezet – többek között jogszabályokba öntött – kényszerein túl is sok tekintetben különbözött a maiakétól. Interjúalanyainknak a homoszexualitás mint számukra potenciálisan releváns szexualitásforma elgondolását nehezítette a kognitív izoláció, mely révén a vizsgált időszakban a homoszexuális és a biszexuális gyakorlatok hétköznapi megélhetőségével kapcsolatban csak nagyon kevés információ és társadalmi reprezentáció jutott el hozzájuk – nem csupán Magyarországról, de a környező országokból, Európából és a világ más részeiről egyaránt. Ez a tényező jelentősen hozzájárult azokhoz a bizonytalanságokhoz, amivel saját szexualitásukról gondolkodtak – különös tekintettel arra, hogy a szexualitás heteronormatív szocializációs keretbe foglalt alapértelmezett beállítása ebben az időszakban kizárólag a heteroszexualitás lehetett.

Érzelmi életük és partnerkapcsolataik alakítása a legtöbbször visszatükrözte ezeket a bizonytalanságokat abban az értelemben, hogy a mintánkba került férfiak fele heteroszexuális tapasztalattal is rendelkezett: köztük többen jelentős heteroszexuális múltból számoltak be mind a partnerek és a szexuális gyakorlatok sűrűségét, mind a kapcsolatok időtartamát tekintve. Ezért is hathatott többek számára nyugtalanítóan a Kinsey-skálát idéző kérdésünk, melynek statikus pillanatképhez hasonlítható válaszlehetőségei közül nem volt számukra egyszerű választani. E válaszadók jellemzően arról számoltak be, hogy életük során akár többször is elmozdultak a különböző önazonosításra szolgáló referenciapontok között, így semmiképpen nem mondhatják magukról, hogy kizárólag ilyenek vagy olyanok lennének: eddigi életükre visszatekintve a homoszexuális és heteroszexuális kategóriákkal legfeljebb egyes életszakaszukat jellemezhetnék.

Az általunk gyűjtött levéltári források és interjúk elemzése alapján tanulmányunkban részletesen is áttekintettük a melegként való önmeghatározást korlátozó társadalmi tényezők közül a kognitív – és az ebből adódó érzelmi – elszigeteltség, a sajátos meleg térhasználat, valamint a heteroszexuális homlokzat fenntartásának a vizsgált korszakhoz köthető jellemzőit.

A „természet elleni fajtalanság” 1962 nyaráig hatályos általános büntethetősége, majd ezután bizonyos meghatározott homoszexuális cselekmények büntethetőségének és a beleegyezési korhatárral kapcsolatos intézményes diszkriminációnak az évtizedes fenntartása hosszú távú hatást gyakorolt az érintettekre. Magyarországon az új államszocialista büntető törvénykönyv 1962. július 1-i hatályba lépésétől kezdve ugyan elvileg lehetővé vált homoszexuális kapcsolatok kialakítása és fenntartása a magánélet részeként, ám vélhetően a magánélet kereteinek erre az időszakra jellemző kialakulatlansága, illetve védtelensége miatt interjúalanyainknak csak egy része tudott e lehetőséggel élni. Interjúalanyaink másik része magánélete körül heteroszexuális homlokzatot alakított ki a társadalom felé, leggyakrabban házasságkötés – vagy női partnerekkel való mutatkozás – által.

Az általunk felhasznált interjúk és levéltári források alapján elmondható tehát, hogy a vizsgált államszocialista időszakban a nem heteroszexuális irányultság egyéni szintű felismerése egybeesett a kérdéskör egyfajta társadalmi szintű félreismerésével. Interjúalanyaink elbeszéléseiből arra következtethettünk, hogy szexuális irányultságuk felismerése – majd önmaguk és mások előtti elismerése – is gyakran nehézségekbe

ütközött a rendelkezésre álló társadalmi tudás hiányosságai miatt. A homoszexuális magatartásformák megvalósítását elvileg legalábbis akadályozta a jogszabályi környezet és az ezzel szorosan összefüggő társadalmi megbélyegzettség, valamint a magánterek korlátozott hozzáférhetősége: a lebukástól való félelem, a fenyegettség pedig arra kényszerítette vizsgálatunk alanyainak jelentős többségét, hogy hosszabb-rövidebb ideig heteroszexuális homlokzatot tartsanak fenn. Ugyanakkor azt is láthattuk, hogy mindezen akadályozó tényezők ellenére, illetve ezekkel együtt olyan érzelmi és szexuális tapasztalatokra tettek szert a vizsgált időszakban, amit – legalábbis az interjúkészítés jelenidejéből visszatekintve – a legtöbben meleg életük részeként értelmeztek.

Tanulmányunk korlátai között kell említenünk, hogy kvalitatív interjú vizsgálatunk mintája főként fehér középosztálybeli budapesti cisz nemű²³ férfiakból állt: elbeszéléseik értelmezése során fontos figyelembe venni társadalmi helyzetük sok szempontból privilegizálnak tekinthető jellemzőit. Emellett utalnunk kell a levéltári források hiányosságaira, melyek egyrészt a dokumentumok valódi hiányával, másrészt a hozzáférés és a feldolgozás nehézségeivel magyarázhatók.²⁴

Meggyőződésünk, hogy mindezen korlátok ellenére élni tudtunk a kvalitatív interjú kutatások és a levéltári dokumentumelemzések adta lehetőségekkel: saját szexualitásuk képlékenységét és időbeli változásait elbeszélő interjúalanyaink és a levéltári forrásokból kibontakozó történetek egyaránt hozzájárultak az államszocialista időszakra vonatkozó érzelem-, magánélet- és szexualitástörténeti tudásunk teljesebbé tételéhez.

23 Cisz nemű (vagy röviden cisz) az a személy, akinek nemi identitástudata és születéskor „ráosztott” neme megegyezik.

24 Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy esetenként hivatalos állami korlátozások is nehezíthetik a levéltári kutatómunkát: például a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának korábban általunk is kutatott 1945 utáni iratanyagához 2016 közepe óta nem lehet hozzáférni (Lásd a MNL OL honlapján közzétett tájékoztatót: „*Értesítjük Önöket, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Hess András téren őrzött iratanyaga 2016. június 1-je óta az 1837/2015. (XI. 24.) Korm. határozatban foglaltak szerint költöztetés alatt áll.*” Forrás: http://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/hess_andras_teri_kutatoterem_zarvatartas_0 – Utolsó letöltés: 2017-08-28).

FORRÁSOK

BFL (Budapest Főváros Levéltára) XXV.4.a – Büntetőperes iratok 1951–1962
OGYI (Országgyűlési irományok) (1961) – Az Országgyűlés 1961. december 15-i ülése
Országgyűlési Könyvtár. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1958_01/
Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály (é.n.) Kéziratos gyűjtemény. Budapest: Letétbe helyezve az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

HIVATKOZÁSOK

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 2. kötet* (1970). Budapest: Akadémiai.
- Bech, H. (1997) *When Men Meet: Homosexuality and Modernity*. Oxford: Polity Press.
- Borgos A. (2014) Eltitkolt évek – mozaikok a magyar lesbikus herstoryból. *Replika*, 85–86, 2014/1–2. 123–146.
- Borgos A. (2016) „A házaséletet férje mellett megszokta vagy legalábbis eltűri, de néha még élvezi is” – A leszbikusság képei a Kádár-korszak pszichiátriai irodalmában. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 66:73–99.
- Drucker, D. J. (2010) Male Sexuality and Alfred Kinsey's 0–6 Scale: Toward “A Sound Understanding of the Realities of Sex”. *Journal of Homosexuality*, 57:9, 1105–1123. <https://doi.org/10.1080/00918369.2010.508314>
- Forel Á. (1926 [1905]) *A nemi kérdés. Természettudományi, lélektani és egészségügyi tanulmány a jövő fontos szociális feladatainak megoldási kísérleteivel*. Budapest: Nova Irodalmi Intézet (2. kiadás – 13. átdolgozott német kiadás alapján készült)
- Galupo, M. P. – Mitchell, R. C. – Gryniewicz, A. L. – Davis, K. S. (2014) Sexual Minority Reflections on the Kinsey Scale and the Klein Sexual Orientation Grid: Conceptualization and Measurement, *Journal of Bisexuality*, 14(3–4):404–432. <https://doi.org/10.1080/15299716.2014.929553>
- Győri P. – Gábor L. (1990) Ipi-apacs enyém a lakás! *Esély*, 1990(6):67–87
- Hanzli P. (2016) „A rendszerváltás előtt titokként kellett megélni”. Életútinterjúk meleg férfiakkal a hatvanas–nyolcvanas évekről. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 66:142–163.
- Haraszti I. dr. (1959) *A nemi élet kérdései*. Budapest: Gondolat, Élet és Tudomány Kiskönyvtár (3. kiadás).
- Heleszta S. – Rudas J. (1978) *Munkásfiatalok és egyetemisták szexualitása*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai.
- Horváth S. (2007) A lakás és a fürdő: a munkás- és szociálpolitika prototípusai az ötvenes években. *Múltunk*, 2:31–49.
- Horváth S. (2009) Mindennapi Sztálinváros: Ilona története. *Korunk*, 24(10):67–76.
- Horváth S. (2012) *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban*. Budapest: Napvilág.
- Horváth S. (2017) *Stalinism Reloaded: Everyday Life in Stalin-City, Hungary*. Bloomington (Indiana): Indiana University Press.
- Keppel, B. – Hamilton, A. (1998) *Using the Klein Scale to teach about sexual orientation*. Boston, MA: Bisexual Resource Center. Utolsó letöltés: 2017-08-14. <http://www.qrd.org/qrd/orgs/BRC/1994/klein.txt-07.94>
- Klein, F. – Sepeckoff, B. – Wolf, T. (1985) Sexual orientation: A multivariate dynamic process. *Journal of Homosexuality*, 11, 35–49. https://doi.org/10.1300/j082v11n01_04
- Kurimay A. – Takács J. (2017) Emergence of the Hungarian Homosexual Movement in Late Refrigerator Socialism. *Sexualities*, 20(5-6):585–603. <https://doi.org/10.1177/1363460716665786>
- Lázár G. (2006 [1980]) A szocialista nyilvánosság történetének alapvonala. *Médiakutató*, 2006/1. 02. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/02_szocialista_nyilvanossag
- LeCompte, M. D. – Schensul, J. J. (1999) *Analyzing and Interpreting Ethnographic Data*. Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Legfelsőbb Bíróság (1990) KK [Közigazgatási Kollégium] 1. sz. állásfoglalás: Társadalmi szervezetek nyilvántartásba vételéről. CompLex Jogtár. Budapest: CompLex.
- Nagy Á. (2014) *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban 1945–1953*. Budapest: Korall.
- Pál Gy. (1927) *A homoszexuális probléma modern megvilágításban*. (Második kiadás) Budapest: Mai Henrik és Fia Orvosi Könyvkiadó.
- Robinson, P. A. (1976) *The modernization of sex: Havelock Ellis, Alfred Kinsey, William Masters, and Virginia Johnson*. New York: Harper & Row.

- Szelényi I. (1996) Cities under socialism – and after. In Andrusz, G. – Harloe, M. – Szelényi, I. (szerk.) *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post-socialist societies*. Cambridge, MA: Blackwell Publishers, 286–317.
- Takács J. (2004) *Homoszexualitás és társadalom*. Budapest: Új Mandátum.
- Takács J. – P. Tóth T. (2016) Az „Idegbizottság” szerepe a homoszexualitás magyarországi dekriminalizációjában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle* 6(2):207–223. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.207>.
- Tóth E. Zs. (2007) „Puszi Kádár Jánosnak.” *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest: Napvilág.
- Tóth E. Zs. – Murai A. (2014) *Szex és szocializmus*. Budapest: Libri.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltsük.¹

TIBORI TIMEA²

UTASI ÁGNES SZOCIÓLÓGUSRÓL ÉS A GYŰJTEMÉNYRŐL

A SZOCIÓLÓGUS, A KUTATÓ, AZ OKTATÓ

Utasi Ágnes a 70-es években először Veszprémben foglalkozott társadalomtudományi kérdésekkel, majd a 80-as évek elején bekapcsolódott a Kolosi Tamás által vezetett rétegződés- és struktúrakutató csoport munkájába az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében. A nemzetközi alap kutatásokban éppúgy, mint a szakszociológiák területén (gazdaság-, fogyasztásszociológia, életmód stb.) nemcsak a növekvő fogyasztási tendenciákat mutatták be, hanem az életforma és az életstílus változásait is. A hazai vizsgálatok belesimultak a nemzetközi irányzatokba, természetesen azokkal a korlátokkal, amelyeket a korabeli társadalom- és kultúrpolitika állított. Már az is áttörést jelentett a magyar életmódkutatások sorában, hogy egyre markánsabb elméletek születtek a fogyasztásról mint rétegeképző elemről, melyek háttérében a nagymintás *survey*-k mellett a kvalitatív eljárásokat is alkalmazták. Az életmódkutatások fogyasztásszociológiai aspektusait először Ferge Zsuzsa, Kemény István és Losonczi Ágnes tárta föl, elemezve az életmód-modellek történelmi meghatározottságát, az életmód anyagi és tárgyi feltételeit, továbbá az értékorientációk hatásmechanizmusait a szükséglet-hierarchia posztulátumaiból kiindulva. Akkor még kevesen állították, hogy a fogyasztás strukturáló erejű, a hazai viszonyok között is újratermeli a rétegződést és az egyenlőtlenséget. E kevesek közé tartozott Utasi Ágnes is, aki a weberi, vebleni és bourdieu-i hierarchikus társadalomszerkezeti alapokról indult ki vizsgálataiban.

A korabeli életmódkutatások és a mobilitásvizsgálatok hatására azt kezdte kutatni, hogy a mindennapi tevékenységek miként alakítják az egyének és közösségeik életstílusát, kapcsolatait, fogyasztási szokásait, és mindez miként formálja a magyar társadalom szerkezetét, miként hat a mobilitásra, milyen attitűdök, motívumok jellemzik az empirikus felvételben résztvevőket. Bár a korszak a nagy kérdőíves vizsgálatok évtizede volt,

1 A gyűjtemények létrejöttét az OTKA 77566 és 101046, a cikk megírását az OTKA 115644 sz. kutatása támogatta.

2 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

Utasi már ekkor a kevert (kvantitatív és kvalitatív) módszereket alkalmazta annak megismerésére, hogyan élnek és hogyan gondolkodnak a megkérdezettek az életlehetőségeikről, személyes, csoport- vagy rétegperspektívájukról.

Utasi megkülönböztette az életstílust, az életmódot és az életminőséget, amit a különböző csoportok differenciált fogyasztásának részletes leírásával mutatott be, ezzel megerősítve azt a felfogást, hogy az életfeltételek által determinált fogyasztási mód maga az életstílus. Ebből következett az a további kutatói kérdés, hogy melyek a társadalomban érvényesülő struktúraképző tényezők.

A 2000-es évektől az életmód alakulásán túl a közösségek működésével és gazdasági, politikai viszonyaikkal kezdett mélyrehatóan foglalkozni. Ezt a szakmai fejlődést példázzák tudományos fokozatszerzésének egyes állomásai: 1977-ben, az ELTE-n megvédte bölcsészdoktori értekezését (*Életmód és művelődés*), a Társadalomtudományi Intézetben pedig csoportosan végzett, országos reprezentatív felvételek elemzése alapján 1984-ben kandidátusi fokozatot szerzett (*Fogyasztói magatartástípusok, mint az életstílusok egyik vetülete*). Habilitációs témája a rendszerváltozás egyik központi kérdésére, a középosztályosodásra reflektált (*Formálódó középosztályok*, 2001), majd attitűd-vizsgálatai alapján a társadalomban máig ható, egyre mélyülő bizalmatlanság problematikáját dolgozta fel nagydoktori disszertáció formájában (*A bizalom hálója. Mikrotársadalmi integráció és szolidaritás*, 2005). Bár az adomány döntően az 1995 előtti kutatásokat tartalmazza, Utasi Ágnes máig foglalkoztatja a szolidaritás fogalmának, társadalomalakító szerepének dinamikája, változása, mely számos publikációjának, előadásának és egyetemi kurzusainak témája.

Utasi Ágnes életpályája során kitüntetett jelentőséget tulajdonított a társadalomtudományi ismeretek, módszerek átadásának. Döntően vidéki egyetemeken (Veszprém, Szeged) oktatott, de a doktori képzésben a BCE-n is. Kurzusai szervesen kapcsolódtak kutatási területeihez: foglalkozott az életstílusok, a társadalmi rétegek, a középosztályosodás bemutatásával, vizsgálati eredményekre alapozott elemzésével, az értékpreferenciák értelmezésével az ISS és ESS (European Social Survey) felvételei alapján, a magyar társadalom tagjainak fogyasztási preferenciáival, a társadalmi kapcsolatok bemutatásával, a társadalomban meglévő (vagy hiányzó) szolidaritással s az integráció kérdésével, a hazai szingli jelenséggel és várható következményeivel, az életminőség és a társadalmi kapcsolatok problematikájával. A következőkben olyan kutatásokról szólunk, melyekben Utasi identitása (az egyetemi oktatói és a szociológus-politológus kutatói) szerves egységgé ötvöződött.

CSALÁDSZERKEZET ÉS AZ ÉLETSTÍLUS VÁLTOZÁSA

Utasi az 1980-as évek kezdetén, az aspirantúra ideje alatt bekapcsolódott a Társadalomtudományi Intézet rétegződés-kutatásába (vezető: Kolosi Tamás), ahol 1984-re kidolgozta új elméletét: az életstílus csoportosítást. A döntően weberi alapozottságú, rétegzett társadalomfelfogáson túl Utasi nagy jelentőséget tulajdonított a fogyasztás módjának és koherenciájának. A különbségeket nem csupán a felülről lefelé történő mintakövetéssel magyarázta, hanem a mobilitásban fontos magyarázó elvként értelmezte a javak fogyasztásának módját és stílusát. Másokhoz hasonlóan Utasi is összekapcsolta az életstílus jegyeit az értékekkel. Az életstílust az életmódtól és a státuszcsoporttól megkülönböztethető jelenségként írja le. Felfogása szerint az életstílus az életmód része. Az egyén fogyasztását az életfeltételei határozzák meg, korlátozott szabadságfokkal. Mozgás-

terét ezen belül egyéni preferenciái biztosítják és irányítják. Az életstílus tehát „a kötöttségek és lehetőségek életmegnyilvánulásokban jelentkező sajátos rendszere” (Utasi 1984:87).

A survey 16 ezer főt vizsgált a fogyasztás szempontjából, két dimenzióban, 18 kérdéskörben. Az egyikben a preferenciákat, a fogyasztáshoz kapcsolódó indikátorokat lehetett meghatározni, a másikon az életfeltételek indexeit. Ezek segítségével mutatta be Utasi a magyar társadalom 80-as évekbeli fejlődését, strukturális változását. A mobilitást vizsgálva 9 életstílus csoportot különített el, definiálta azokat, majd indexpontokat rendelt az egyes dimenziókhoz (háztartási szokások, lakberendezés, lakáskultúra, tárgyi környezet, második gazdaságbeli tevékenység, intellektuális tevékenységek, rekreáció, szokások, az emberi kapcsolatok intenzitása). Az adott dimenziókban, meghatározott pontszámok alapján 10 életstílus csoportot különböztetett meg (elitek, intellektuális orientációjúak, csaláorientáltak, a hierarchiában magasabb helyzetű rétegek mintáját követők, tárgyorientáltak, emberi kapcsolatokban gazdagok, emberi kapcsolatokban szegények, elmagányosodottak, hátrányos helyzetüket kompenzálók, robotolók, elesettek, szegények). Kimutatta, hogy az emberek már a státuszuk megőrzése érdekében is nagy erőfeszítéseket tesznek nemcsak az elsődleges munkaerőpiacon, hanem a második gazdaságban is, mely épp ebben az időben élte fénykorát. A folyamatos munkakényszer (robot) ellenére az adott társadalomnak már ekkor több mint 10%-áról lehetett elmondani, hogy szegény és/vagy elesett, és a kutatást övező politikai rosszallás ellenére Utasi bebizonyította, hogy a lakosság közel egyötöde valamilyen szempontból hátrányos helyzetű. A csoportosítás felső részébe sorolt kiemelkedő vagy jó anyagi körülmények közé tartozó elit száma csekély (5,5%) volt, és fogyasztásában, magatartásában, aspirációiban elkülönült az intellektuális orientációjú csoporttól (10,7%). Közelebbről nézve látható, hogy a kiszolgáltatott, robotoló és szegény csoportok a korabeli életszínvonal szempontjából objektíve is az alsó osztályba sorolhatók, viszont az is egzakt módon igazolt, hogy a hazai elit és a tehetősebb értelmiségi helyzete – akár anyagi, akár a személyes szabadsága szempontjából – messze elmaradt a korszak más országainak elitjétől.

A 9 dimenzió és a 10 életstílus csoport elemzésén túl Utasi azt is megvizsgálta, milyen az egyes csoportok viszonya a kultúrához és a művelődéshez. Az itt szerzett tapasztalatai alapján bemutatta, hogy a városi elit, az értelmiségiek a kultúra klasszikusait, az ún. magaskultúrát fogyasztják, a középosztály pedig már vegyesen, a magaskultúra mellett a mindennapi kultúrát is, míg a szegények még a tömegkultúrához is alig férnek hozzá. Későbbi kutatásaiban épp ebből a sémából kiindulva foglalkozott a magyar középosztályosodás jelenségével.

Utasi Ágnes hierarchikus fogalmi rendszerében a piramis csúcsán a gazdasági-társadalmi feltételek állnak. Alatta az életmód az életszínvonallal egy szinten álló fogalom, melyet a szükséglet kielégítésének számszerűsítésével lehet magyarázni. A piramis alján az életforma, az életminőség és az életstílus található. Az életmódon belül elkülöníti az életformát és az életstílust, ahol meghatározó erejű a csoport-hovatartozás. Az életminőséget Utasi az előbbi kategóriáktól bizonyos értelemben független, inkább az individuális viselkedés leírására szolgáló fogalomként definiálja (Utasi 1984b:19–20).

Ez a csoportos struktúravizsgálat módszertanában példaértékű maradt a hazai empirikus vizsgálatok során, és Utasi is többször visszanyúlt a „gyökerekhez”. Az általa kidolgozott fogyasztási státusz-index és az életfeltételek indexe később is alkalmas volt a szokások és a viselkedés együttjárásának leírására éppúgy, mint a mobilitás jellemzésére. További kutatásai során az életstílus csoportok valamennyi dimenzióját újra és újra

górcső alá vette, mivel arra volt kíváncsi, milyen változások és milyen dinamikával történtek a külső kényszerek, struktúráképző elemek hatására. A továbbiakban olyan vizsgálatokra és az ezekből készült kötetekre összpontosítunk, amelyek fontos állomásokat jelentettek a magyar társadalom életstílusáról, életmódjáról, mobilitásáról szóló diskurzusban.

KISVÁROSI ELIT

Az 1996-ban megjelent kötet (Utasi–Gergely–Becskeházi 1996) Balassagyarmaton és vonzaskörzetében, illetve Budapesten készült interjúk³ részleges feldolgozásából született. Ezek egy része megtalálható a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményében.

Néhány általános észrevétel a gyűjtemény bemutatása előtt: a hatvan életútinterjú 1991–92-ben azzal a céllal készült, hogy feltárja, mi történt a balassagyarmati középosztálybeli családokkal a II. világháborút követően. A kötet előszavában az a kérdés is megfogalmazódik, hogy a helyi eliteknek milyen életstratégiai voltak korábbi társadalmi pozícióik visszaállítására. A kutatás és a kötet tartalma azért is érdekes számunkra, mert több tudományelméleti, módszertani kérdést vet fel.

Mit értünk „helyi státushierarchián”? Utasi szerint *„Jóllehet, a vidéki város helyi társadalmában elit státuszt töltöttek be a vizsgált családok, túlnyomó többségük középosztálybeli volt, és annak is tekintette magát.”* (Utasi–Gergely–Becskeházi 1996:5) A művet élesen bíráló Gyáni Gábor szerint (1) elhibázott a mintaválasztás, az interjú alanyai nem az elithez, hanem a középosztályhoz tartoztak a két világháború között is, (2) a szerző nem számol az *oral history* episztemológiájával: *„Nem a tényleges életstratégiák autentikus forrásai tehát az életútinterjúk, hanem olyan önelbeszélések, amelyek elsősorban az egyéni életutak interpretációjaként tarthatnak számot a kutató figyelmére”* (Gyáni 1996:3).

A szenvedélyes hangú kritika a publikált műre vonatkozik, a gyűjteményben megtalálható nyersanyagok viszont egy másik arcát is megmutatják a kutatásnak. A kutatótól átvett interjúk, résztanulmányok lehetővé tehetik az itt felvetett kérdések, kritikai megállapítások új perspektívába helyezését.

A 409_10_1 algyűjtemény 6 dobozában részben a Balassagyarmaton élők, részben a Budapestre költözöttek interjúi olvashatók (összesen 101 interjú). Az interjúvázat valamennyi interjú esetében nyomon követhető, emellett formailag is egységes az anyag. A fejlécen mindenütt szerepel: *„Utasi Ágnes elitkutatása, feldolgozott, lekódolt interjú.”* Ezután a kemény adatokat sorolják: teljes név (nincs anonimizálva, de a kutató kérésére ez a későbbiekben meg fog történni), település, utca, házsám, foglalkozás, iskolai végzettség, nyelvtudás, hobbi, családi állapot, gyermekek száma, interjú időpontja, időtartama, apai, anyai nagyszülők, szülők, házastársak, gyerekek foglalkozása, iskolai végzettsége, lakásviszonyok, benne a berendezés, festmények, komfortfokozat, fűtési mód, étkezési szokások stb. Részletesen kérdeztek a barátságokról, az ünnepekről, a vallásról, a párttagságról és bármely ideológiai kötődésről, politikai beállítódásról, hobbikról (pl. olvasás és a könyvek száma, kézimunka, sport), az 1956-os eseményekben való részvételtől vagy emlékekről, a mobilitásról (megkérdezett saját, ill. családja mobilitása) jövedelemről, nyelvtudásról, zenei ízlésről, aktív muzsikálásról stb.). A gépelő kiemelései aláhúzással: foglalkozás, iskolai végzettség, család érdeklődési köre.

³ A gyűjtemény azonosítói: 409_10_1, 409_10_2, 409_10_3, és 409_10_4

A szűrőpróbaszerűen kiemelt interjúkat vizsgálva valóban ellentmondásos a fejlécben kiemelt „elitkutatás” megnevezés, ha az interjúalanyok, illetve felmenőik foglalkozását nézzük. Csak néhány példa: erdőgazdasági munkás árva apával, jogtanácsos és orvos felesége fuvarozó vállalkozó felmenőkkel, vagy a III. Bélától nemesi rangot kapott család, akik már a 18. században teljesen elszegényedtek. Ami viszont ez utóbbi interjúban beszédes volt: a családnak gazdag a könyvtára, bár döntően bestsellerekből áll, a festmények másolatok és naiv mesterek munkái, ugyanakkor hagyományozódott az adakozás szokása, mert ez a kisvárosban elvárás volt. A barátságok a helyi értelmiségiekkel inkább tradicionálisak, semmint racionális döntésekre épülnek.

Különösen szembetűnő az „Elitkutatás” fejléce alatt egy orvosnő státusz-meghatározása:

„... az akkori társadalmi rétegben mi ugye jó középosztálybeliek voltunk..., mert nem a kispolgárságnak az alsó rétegéhez tartoztunk, hanem úgy a tehetős polgárok közé... a dzsentrík után... következünk... a polgárságot tönkreteszik továbbra is, mint ahogy a kommunizmusban... nem érzem magam úgy... mint apáék valaha... előfordulhat, ha nyugdíjba kényszerülök, hogy megélhetési nehézségeim lesznek... azt a színvonalat nem tudom tartani, hanem tizedére csökken az életszínvonalam. Nem fogom tudni fizetni a házamat, nem tudom kifizetni a gázzámlát... Nem szabad földadni az értelmiségnek, nem szabad földadni a középosztálynak. Igenis meghatározó szerepünk van... A középosztályon múlik minden: a haladás, a továbbmenetel, a bajból való kirángatás... nekünk kell átörökíteni az értékeket, és ... továbbfejleszteni” – mindez 1992-ből.

Hasonlóképpen beszélt egy nyugdíjas főmérnök is: *„... anyagilag gyakorlatilag a koldusok után következünk. Mert mindegy, hogy én vállalati főmérnök voltam. De éppen hogy csak meg tudunk élni.”*

Egy nyugdíjas pedagógus, aki Budapestre jött végül és a VIII. kerületben, egy bérleményben él, így emlékezik a társadalmi rangjára:

„... amíg az apám bankigazgató volt, a fiúk messziről köszöntek nekem..., amikor már nem volt bankigazgató, maradt a kisztihand... Az olyan lekezelő volt... erős kasztrendszer volt Gyarmaton... Voltak másodfokú unokatestvéreink, bárónók... híres erdélyi család leszármazottai... Én végül mégis magyar–történelem–ének szakos tanár lettem... azután tanítottam németet, így tudtam sváb községekbe kerülni...”

A múltbeli szokások közül legtöbbször a vendéglátást, a családi összetartást emelik ki, ezután a munkahelyi barátságok, kapcsolatok következnek. Fontosnak tartják a szolidaritást, a kölcsönös segítségnyújtást.

Ahogy a kiemelt példák mutatják, a gyűjteményben található interjúk 2–3 középosztálybeli generáció sorsát, mobilitását, életstílusát követik nyomon. Ugyanitt 9 tanulmány olvasható Utasi Ágnestől, aki különböző szempontok alapján részlelemzésekben összekapcsolta a kisvárosi kvalitatív kutatása eredményeit más, nagymintás adatfelvételekkel. A dolgozatokon nincs mindenütt évszám, de többségük 1992, 1993-ban készült.

A gyűjteményben sorrendben az alábbi tanulmányok találhatóak:

A kisvárosi elit változásai és sikerstratégiái (59 p.) (é.n.)

Fejezetei: Balassagyarmat szegregátumai, az egykori lakók státusz-csoportjai saját elbeszéléseik alapján (grófok, bárók, magas beosztású állami tisztviselők, helyi értelmiség, kereskedők – iparosok, középosztálybeliek), lányok iskoláztatása (nyelv- és zenetanulás, óvónői, tanítói, tanári pálya), nemek elkülönítése, sport (tenisz, vízi

sportok), szórakozás (zsúrok, megyebál, tarokk, bridzs, amely egyben az információcsere, a politizálás színtere volt), egyesületek, karitatív tevékenységek. A tanulmány háttérét 15 életútinterjú és ezek elemzése alkotja.

A kisvárosi státusz–elit rekrutációja, kapcsolati tőkéje és életvitelének mutatója (40 p.)(1993)

A szöveg fő kérdése, hogy „miként öröklődnek át a középosztályi családi státuszok, miként képesek a családok olyan stratégiát követni, amelyekkel... az utódok reprodukálják a szülők társadalmi státuszát” (Utasi 1993:7) – 55, a helyi véleményformálók körében készült interjú dolgoz föl leíró szinten.

A bemutatás fázisai: nemek és korcsoportok aránya a mintában, a származási családok kulturális és etnikai összetétele, a helyi elit iskolázottsága, foglalkozása, családi állapota, jövedelme, a helyi elit kapcsolati tőkéjének eredete és struktúrája, életstílusok, neveltetés és szülői kulturális minták (benne pl. a könyvek száma stb.), társasági élet, munkahely stb.

A státusz–elit középosztályi tudata, kapcsolatkörei és a minta néhány jellemzője (26 p.) (1993)

A tanulmány a kisvárosban maradók, illetve a döntően Budapestre migrálók életét, a családok konzerváló funkcióját, a nők munkába kerülését, a magasan kvalifikáltak fokozatos besimulását a 70-es évek társadalmába, az első és második gazdaságban betöltött szerepüket stb. mutatja be. Utasi azt állítja: „A 30-as évek kisvárosi »elitek« unokái is többségükben diplomások lettek, nyelveket beszélnek, intenzív családi és szakmai, nemzetközi kapcsolatokkal élnek, Budapest frekventált kerületeiben laknak” (Utasi 1993:11). Ennek a sommás kijelentésnek a háttérében (az 1993-ban végzett kérdézet követően) az életútinterjúkból levont tanulságokat Utasi egy 1743 fős (TÁRKI) survey adataival hasonlította össze. A státusz–elit középosztályi tudatáról a mintába tartozók kapcsolati hálójának és mérhető kapcsolati tőkéjének egybevetéséből azt a következtetést vonta le, hogy a késő kádári korszakban már létrejön a státusz hasonlóság, az együvé tatózás élménye. Kifejtette, hogy az életstílus, amelynek alapja az összetartozás, az eliteknél kontinuusnak mondható. Ezt kétféle módon mérte: a magánkapcsolatokban és az egyesületi tevékenységekben.

A szimbolikus tőke és az elit életvitel átmentése (előtanulmány) (22 p.) (é.n.)

Az írás egy arisztokrata család státuszreprodukciós stratégiáját mutatja be a generációk élettörténetének lineáris leírásával, az életstratégiák tipikus vonásainak kiemelésével. Szól az itthon maradottak belső emigrációjáról, a munkavállalás nehézségeiről. Részletesen elemzi a lakásviszonyokat, végül megállapítja: a magasan kvalifikáltak alkalmazkodtak a szocialista rendszer társadalmi-gazdasági szabályaihoz, többségük lassan azonosult is ezekkel.

Az elit-státuszúak középosztályi tudata és életstílus-variációi (30 p.)

Ha figyelmesen elolvassuk Utasinak a középosztályról és az elitekről írott két tanulmányát, amelyben a kisvárosi létről, a tradicionális értékek deklarálásáról vagy ezzel éppen ellentétes gyakorlatokról olvashatunk, választ kapunk Gyáni Gábor kritikai észrevételeire. A balassagyarmati kutatás mintaválasztásával kapcsolatban így fogalmazott a szerző: „Jóllehet a vidéki város helyi társadalmában elit státuszt töltöttek be a vizsgált családok, túlnyomó többségük középosztálybeli volt és annak is tekintette magát” (Gyáni 1996:4). A kutatás hipotézise is itt fogalmazódik meg markánsan: az életben maradás alapja az összetartás (a „körök”), a státuszok konzerválódnak. Ennek bizonyítására Utasi főleg azt vizsgálta, miként alakult az elit kapcsolati tőkéje a rendszerváltás után.

A gyűjtemény következő darabja szintén az elitkutatás része, annak rövidített változata (23 p.).

Az interperszonális kapcsolatok felértékelődése és az elit kapcsolati tőkéjének alakulása Magyarországon a rendszerváltás után (11 p.)

Utasi elemzésének lényege: az elitek, döntően a kapcsolataik révén, részben megőrzik, részben konzerválják a tőkeféleségeiket.

Ez az írás *Upgrading of interpersonal relations and the change in the contact capital of the elite in Hungary after the change of system* címmel angolul is megtalálható a gyűjteményben (20 p.)

Életstílusok az „elittől” az „elesettekig” a 80-as évek Magyarországon (35 p.) (é.n.)

A fogyasztói preferenciák – és ezzel összefüggésben az életstílusok – változását Utasi az egész társadalmi környezet, közeg módosulásával – mobilitás vagy migráció és az iskolázottság összefüggésében – mérte és értelmezte. Ezután 9 életstílus csoportot, majd az életstílus által kialakult 10 dimenziót írt le. (Ezt részletesebben ld. ennek a dolgozatnak a „Család szerkezete” alfejezetében.)

Az írás Utasi kandidátusi disszertációja előtanulmányaként értelmezendő. Német nyelvű változata ugyanígy olvasható *Von der „Elite” bis zu den „Heruntergekommen” in Ungarn der 80-er Jahre* címmel (22 p.)

A 409_10_2 algyűjtemény résztanulmányokat, interjúkat és összehasonlító elemzéseket tartalmaz Utasi középosztály-kutatásához 5 kéziratos és 12 gépelt (sokszorosított) írás formájában.

A gyűjtemény darabjai:

- interjúk, kéziratos jegyzetanyag, kommentek, interjúkiemelések a következő szempontok szerint: idősebb testvérhez fűződő „atyai” barátság, barátnők, akiknek férjei voltak először barátok, sógorok, sógornők, munkatársi, munkás barátságok (1/4)
- volt mozgalmi szülők gyermekeinek kapcsolatai a fentiekhez hasonló szempontok alapján jegyzetelve (6 db, 2/4)
- 8 szakmunkás interjú a baráti kapcsolatokról, életstílusról, jegyzetekkel, kommentekkel (3/4)
- 4 szakmunkásinterjú-részlet és komment a fenti témákról.

A felső-középosztályi életstílusok körvonalai (1994, 58 p.)

A régi és az új elitkutatás (Szelényi és Treiman 1993-as kérdőíves vizsgálata mind az 1988-as egykori nomenklátúra-elitre, mind pedig a rendszerváltás után újonnan elitpozícióba kerültekre kiterjedt) adatainak elemzésével arra keresi a választ, helyes-e az a hipotézise, hogy az életstílusokat legjobban a fogyasztói preferenciák szimbolizálják. A felső-középosztály életstílusának variánsait és az életstílus-elemeket kutatja az empiria segítségével. A társadalmi háttérváltozók elemzését követően foglalkozik a fogyasztási dimenziókban mért különbségekkel és többváltozós elemzéssel kísérletet tesz a fogyasztási dimenziók szintetizálására.

A középosztályi életstílusok körvonalai (31 p.)

A szerző a korábbi módszertanra alapozva kutatja a 90-es évek fogyasztási szokásait. Ehhez egy ún. fogyasztási preferencia indexet is kidolgozott, amellyel az eltérő dimenziókba tartozók különböző fogyasztási szokásait jellemzi. Ez a tanulmány része a nagydoktori értekezésnek is.

A középosztályok empirikus kutatásának néhány elméleti problémája (20 p.)

A konferenciaanyag alfejezetei: a rendszerváltás hatása a középosztályra, a középosztály korporista elmélete és az új középosztály teóriája, a demokrácia érvényesülésének alapkritériumai: középosztályi többség a társadalmi struktúrában. (Ez a jóslat a középosztály kiszélesedéséről Utasi nagydoktori értekezésében is megjelenik.)

„Cultural Capital” of the „Middle Class” in Hungary (19+4 p.)

Ebben a konferenciaanyagban (Berlin, 1994.10.08. 21-25.) Utasi a rendszerváltást követő középosztályosodást és a kulturális tőkefelhasználás hasznosulását elemzi az ISSP felvételeire alapozva és megerősíti azt a tételt, hogy a középosztály meghatározó tényezővé fog válni Magyarországon.

Középosztályi életformák és életstílusok reprodukciója és új elemei (32 p.)

A tanulmány következő alfejezetei – átdolgozott formában – a nagydoktori disszertációban is fellelhetők: fogalmi magyarázat a középosztályról, a „szocialista” középosztályi csírák megjelenése, a középosztályi életstílusok kutatásának módszerei, előzményei, lehetséges indikátorai, a középosztályi identitás mértéke.

A másodelemzések háttérében a TÁRKI 1991-es országos reprezentatív vizsgálata áll az életmódról, fogyasztásról (Kolosi Tamás és Róbert Péter vezetésével).

A gyűjteményben ugyanezzel a címmel, de némi tartalmi módosítással szerepel egy táblákkal kiegészített tanulmány a középosztály életstílusáról (42 p.)

Középosztályi közéletiség, politikai aktivitás és szolidaritás (17 p.)

Az alegység darabjai tézis-variációk Utasi MTA doktori értekezéséhez. Fő fejezetei a demokratikus participáció differenciált szükségleteiről, a képviseleti demokrácia „mérsékelt” és „radikális” formájáról, az önkormányzati vezetők társadalmi összetételéről, a vezetői problémamegoldás útjáról szólnak. (Valamennyi a korábban felsorolt résztanulmány konklúzióját tartalmazza.)

Polemizáló közép, formálódó középosztályok, polgárosodó tendenciák (30 p.)

Utasi itt a hazai középosztályosodás bemutatása után a rendszerváltás hatását elemzi részben a polarizálódás, részben a középosztályba való felemelkedés szempontjából. Kutatási kérdése: polgárosodás vagy lecsúszás jellemzi-e a társadalmat? Az adatelemzés középpontjában a különböző fogyasztási preferenciák bemutatása és indexálása, a jövedelmi viszonyok értelmezése, a politikai aktivitás és az egyéb ideológiai kötődések felderítése, a szolidaritás kérdése, a vállalkozó attitűdök leírása áll.

Ugyanebben a dossziében található még egy tervtanulmány (22 p.), amely a magyar középosztályosodásról, a polgárosodásról szól, döntően a fogyasztási szokások változásának tükrében.

A 409_10_3 gyűjtemény tartalma: 6 dosszié, benne hajléktalanok körében végzett kutatásának interjúival (Utasi 1982).

Az összesen 101 interjú nem mindegyike teljes, de a beszélgetés fonala így is követhető: a megkérdezett keresztnéve, születési helye és éve, a kérdés helyszíne, amely többnyire Budapest, de elvétve akad vidéki

eset is. Az életesemények, az iskolai és – ha van/volt – munkahelyi életút rövid bemutatása. A gépelt szöveg alapján 5–15 percesnek tűnő beszélgetések a hajléktalan lét háttérét alkotó tényezők, az érintett sorsok széles spektrumát tárják fel, a zaklatott gyerekkortól, befejezetlen iskolázottságtól, szakmai ismeretek hiányától kezdve a lecsúszott szabadfoglalkozású értelmiségiekig, fiataloktól idősekig, ifjú lányoktól, fiúktól öreg asszonyokig, férfiakig, büntetett előéletűekig, szenvedélybetegekig.

Az anyag közel 40 év távlatából is érdekes összehasonlításul szolgálhatna, hiszen a kérdezettek általános érvényű vágyakat, a társadalmi, gazdasági helyzet változásáról olyan érvényes következtetéseket fogalmaznak meg, amelyek értékes információkat közvetítenek az adott korról. Példaként álljon itt három interjúrészlet:

„Legelőször két esztendővel ezelőtt voltam itt, akkor öngyilkosság miatt. Pedig már akkor narkóztam... Leszarom a szüleimet. Azoktól még a levegőt sem fogadnám el. Azok különben is csak magukkal foglalkoznak. Senki sem érdekli őket, mint a karrierjük. És ebbe a szép képbe én semmiképp sem illenék. Az elvtársaknak nem lehet eldicsekedni egy narkós gyerekkel.” (J.I. 22 éves)

„... bekerülve az egyetemre rá kellett döbbernem arra, hogy itt bürokratákat nevelnek... lakást nem tudtam szerezni... később... fizettem az albérletet és csináltam az alibi jogtanácsosi munkámat... Végül felmondtam... Elmentem gázóra leolvasónak... Már senkinek sem hiányzom. Senkinek sem kellek. Senki sem emlékszik rám, szóval abban a kellemes légüres térben mozgok, amikor úgy érzem, hogy alaktalan és testetlen vagyok. Ez a tökéletes magány, a legmélyebb közöny, amiben alkotni és tenni lehet valamit is, a befolyásoltság legkisebb gyanúja nélkül. Ez az igazi szabadság, az önmegvalósítás.” (dr. C.P. 28 éves)

„... ülök itt a padon és nézelődök. Összeszedek néhány üres üveget és visszaváltom, vagy a hullámpapírt... nincs más dolgom, nem megyek sehova... Ha sok pénzem volna? ... krumplit vennék... jól jön az háborús időben...” (H.I. 41 éves)

409_10_4 Életstílusok és kapcsolati struktúrák

Ebben a gyűjteményi egységben Utasi 80-as, 90-es években végzett kutatásainak résztanulmányai találhatóak meg (49 db, döntően magyar, kisebb részt angol és német nyelvű anyag), melyek többségét átdolgozott formában a nyilvánosságra hozott publikációi tartalmazzák.

A családi kapcsolatokról mint a hálózatosodás alapvető formájáról, az életstílusok és a fogyasztási szokások jellegzetességeiről, az értékek változásairól, a jövedelemszerzés átalakulásáról az első és a második gazdaságban stb. szóló írásokban Utasi döntően a 80-as évek angolszász kutatásainak eredményeit veti össze a hazai struktúrákutatásokkal, leírva a survey-k főbb dimenzióit és eltéréseit.

Az anyagban található konferencia előadások, rövid dolgozatok, egy-egy téma (pl. fogyasztás, életstílus) több szempontú feldolgozása, értelmezése. A gyűjteménynek ez a része azt példázza, hogy a kevert (kvantitatív, kvalitatív) módszertannal végzett felvételek eredményeit a kutatók igyekeztek folyamatosan feldolgozni, közzétenni, de a monográfiákba például az itt fellelhető tanulmányoknak csak a töredéke kerülhetett be.

A 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely gyűjteményében fellelhető Utasi-gyűjtemény egészéről elmondható, hogy az Utasi Ágnes és munkatársai vizsgálataiból származó interjúk és kéziratok másodelemzése szociológiai történeti szempontból alkalmas lehet a korabeli rétegződéskutatások kritikai értelmezésére.

HIVATKOZÁSOK

- Gyáni G. (1996) Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskeházi Attila: Kiszvárosi elit (Budapest, MTA PTI, 229 p.) *Buksz*, 8.4.
- Treiman, D. J. (1977) Foglalkozási presztízs és társadalmi struktúra In *Társadalmi rétegződés* (szerk. Andorka R. – Hradil, S. – Peschar, J. L.) Aula.
- Utasi Á. (1984a) *Fogyasztói magatartástípusok, mint az életstílusok egyik vetülete*. Budapest: MTA.
- Utasi Á. (1984b) *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák*. Műhelytanulmányok. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.
- Utasi Á. – A. Gergely A. – Becskeházi A. (1996) *Kiszvárosi elit*. Budapest: MTA PTI.
- Utasi Á. (2001) *Formálódó középosztályok*. Budapest: BKE.
- Utasi Á. (2005) *A bizalom hálója. Mikrotársadalmi integráció és szolidaritás*. Budapest: MTA.